

DAZ 2008
213

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

Əlyazma hüququnda

MİKAYILOVA ŞƏHLA XƏLİL QIZI

QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA
DƏRMANŞÜNASLIQ

İxtisas: 07.00.10 – Elm və texnikanın tarixi

15.00.01 – Dərmanların texnologiyası və
əczaçılıq işinin təşkili

Tarix elmləri namizədi
alimlik dərəcəsi almaq üçün

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: Tarix elmləri doktoru,
Biologiya elmləri namizədi F.U.Ələkbərli

Elmi məsləhətçi: Əməkdar müəllim, Əczaçılıq
elmləri doktoru, professor M.N.Vəliyeva

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKİ — 2008

U. Ələkbərli

0145.02/07
19 02 2009

DAZ 2994

MÜNDƏRİCAT

Giriş	5
İstifadə olunmuş ədəbiyyat mənbələrinin ümumi xarakteristikası	13
I fəsil. Azərbaycan da dərmanşünaslığın təşəkkülü	16
I.1. Ən qədim dövrlərdə dərmanşünaslığın bir elm kimi formalaşması.....	16
I.2. Azərbaycan da dərmanşünaslığın inkişafında başlıca prinsiplər (ilkin dövrlər)	26
I.3. Qədim dövrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf xüsusiyyətləri.....	27
I.4. Dərmanşünaslığın elmi əsasla inkişaf mərhələləri.....	28
Orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf xüsusiyyətləri...	28
I.5. Orta əsrlərdə Azərbaycan da müalicəxana və dərmanşünaslıq məktəbləri.....	48
II fəsil. Dərmanşünaslığın inkişafında tarixi xidmətləri olmuş şəxsiyyətlər	60
Zərdüşt	60
Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl-Razi	62
Əbu Reyhan əl-Biruni.....	64
Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdall ibn Sina.....	64
Əbü-l Həsən Bəhmənyar ibn əl-Mərzban əl Azərbaycani.....	65
Əbu Mənsur Müvəffəq əl-Hirovi.....	67
Kafiyəddin Ömər Osman oğlu.....	69
Şeyx İlyas oğlu Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami (Nizami Gəncəvi)	71
Əbülülə Gəncəvi	75
Mühzəbəddin Əli ibn Əhməd Təbrizi.....	76
Əttar Fəridəddin.....	76

Nəsirəddin Tusi Məhəmməd ibn Həsən.....	77
Səəd əd-Din Mahmud ibn Əbdül Kərim ibn Yəhya Şəbüştəri.....	79
Mahmud ibn İlyas — Mahmud Şirvani.....	80
Əbdül Məcid Təbib.....	88
Nəcməddin Naxçıvani.....	90
Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkərani.....	90
Mənsur ibn Məhəmməd Yusif ibn İlyas.....	92
Məhəmməd Bərgüşadi.....	92
Tacəddin İbrahim Əhmədi.....	94
Şükrullah Şirvani (Şirvanzadə Şükri)	94
Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvani.....	95
Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib.....	95
Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli.....	102
Qarabaği Yusif ibn Məhəmmədcan.....	104
Əlaəddin Təbrizi.....	105
Əbülfəth Təbrizi.....	105
Əbu Talib Təbrizi.....	106
İmadəddin Mahmud.....	106
Naxçıvanlı İbrahim	106
Məhəmməd Taği Tufarqanlı.....	107
Seyid Məhəmməd Mömin ibn Mir Məhəmməd Zaman Hüseyni	
Deyləmi.....	107
Rüknəddin Məsud Məsihi (Həkim Rükna)	110
Məhəmməd Yusif Şirvani— Şirvanlı Məhəmməd.....	112

***III fəsil. Orta əsr Azərbaycan təbabətinin və dərmanşünaslığının
davamçıları.....***

Hacı Süleyman Qacar ibn Salman İrəvani.....	116
Qayıbov Mirzə Məmmədqulu Mollahəsən oğlu Qarabaği.....	116

	4
Mirzə Nəsrullah Mirzə Əmir Əli oğlu.....	117
Məhəmməd Tahir ibn Moizəddin Musəvi.....	117
Həsən ibn Rza Şirvani.....	118
Şıxlinskaya Nigar Hüseyn Əfəndi qızı.....	118
Həkim baba — Limon baba.....	119
El təbibisi Cəlal kişi.....	119
Axund Mirzə Sadiq Lətif oğlu Lətifov.....	120
Qayıbov Mirzə Cavad.....	120
Həsənbəy Məlikzadə Zərdabi.....	121
İbrahim Rəhim oğlu Rəhimov.....	121
Kərimbəy Mustafabəy oğlu Mehmandarov.....	122
Məmmədrza Mənsur oğlu Vəkilov.....	122
Nəriman Nəcəf oğlu Nərimanov.....	123
Axundov Bəhram Mirzə Cəfər oğlu.....	130
Abbasqulu ağa Mehdizadə (Abbas Səhhət)	130
Əlibəyov Əlibəy Qulubəy oğlu.....	131
Mirqasimov Mirəsədulla Mirələsgər oğlu.....	131
Əlimuxtar Ağakişi oğlu Əliyev (Mirzə Muxtar)	132
Əbülfəz Fərəc oğlu Qarayev.....	133
Ələsgərov Nəsrulla Əsgərəli oğlu.....	133
Tağı Abbas oğlu Şahbazi (Simurğ)	134
Ağahüseyn Ələkbər oğlu Kazimov.....	134
Mövsüm Nəcəddin oğlu İsrafilbəyov (Qədirlisi)	135
Topçubaşov Mustafa Ağabəy oğlu.....	136
Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyev.....	137
Kamil Əbdülsalam oğlu Balakişiyev	137
Fərəcova Kübra Yəhya qızı.....	138
Yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizədə Həmidə Məmmədquluzadənin rolu.....	139
<i>Nəticə</i>	143
<i>İstifadə olunmuş ədəbiyyat</i>	161

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı.

Ölkə ərazisində ictimai-iqtisadi münasibətlərin inkişafı tibb elminin də inkişafına güclü təkan vermişdir. Dərmanşünaslığın tarixinin sistem halında öyrənilməsi bu sahənin varislik prinsipi əsasında inkişaf etdirilməsinə şərait yaratmışdır.

Dərmanların çeşidinin artması, hazırlanma texnologiyasının genişlənməsi, mürəkkəbləşməsi təbabət və əczaçılığın bir-birindən ayrılmasına, onların sərbəst elm sahəsi kimi geniş inkişafına böyük imkanlar açdı.

Müasir dövrdə ənənəvi təbabətdən istifadəyə, təbii üsullarla müalicəyə böyük maraq müşahidə olunur. Müasir insanın orqanizmini çox vaxt yeni, sintetik kimyəvi dərmanlarla deyil, məhz ənənəvi üsullarla xilas etmək olar. Çünki, sintetik dərman maddələrinin əksəriyyətinin arzu olunmayan yüksək toksik təsirləri vardır. Onların tətbiqinə düzgün əməl etmədikdə bəzən kəskin zəhərlənmə halları baş verir. Buna görə də köklərə qayıdış prosesinin gücləndiyi hazırkı dövrdə dərman bitkilərindən alınan preparatlara böyük üstünlük verilir. Beləliklə, sintetik dərmanların törətdiyi ciddi ağırlaşmalar bizi yenidən Şərq təbabətini öyrənməyə məcbur edir. Bütün bunlar mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Odur ki, Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinin dərinədən öyrənilməsi, dərmanşünaslığın inkişafından bəhs edən sistemli araşdırmanın aparılması tibb elminin qarşısında duran olduqca vacib problemdir. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda qədim dövrlərdə, orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə dair fikirlər sistemləşdirilməmiş, tarixi mənbələrə əsaslanaraq ardıcılıqla öyrənilməmişdir. Dərmanşünaslığın inkişaf tarixinin xronoloji baxımdan öyrənilməsi və bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılması aktual bir məsələdir. Bütün bunları nəzərə alaraq qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın tarixinə

aid mənbələr araşdırılmış, həmin mənbələrə əsaslanaraq qiymətli fikirlər aşkar edilmişdir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri, praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, aparılmış araşdırmalar zamanı qədim və orta əsrlərdə yaşamış bir çox Azərbaycan dərmanşünasları haqqında ətraflı məlumat verilmiş, onların fikir və mülahizələri, təbabətə bəxş etdikləri elmi yeniliklər öyrənilmişdir.

Qədim Midiya təbabətinin əsasını qoymuş Zərdüştdən başlayaraq orta əsrlərədək dərmanşünaslığa dair bir çox məlumatlar toplanmışdır.

Mövzunun aktuallığı ilk növbədə onunla bağlıdır ki, Azərbaycan keçmiş SSRİ məkanına daxil olduğu dövrlərdə digər elm sahələrində olduğu kimi, səhiyyə sistemi, tibb elmi də siyasiləşdirilmiş, milli köklərdən ayrılma siyasəti yeridilmiş, tibb sahəsində uzun illər, əsrlər ərzində toplanmış zəngin irsə, təcrübəyə biganəlik hissi aşılınmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində tibb elmi inkişaf etdirilsə də xalqımızın qədim dövrlərdən indiyədək, xüsusən orta əsrlərdəki təcrübəsi unudulmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Qədim və orta əsrlərə aid mənbələrdə isə Azərbaycan ərazisində tibb elminin, o cümlədən dərmanşünaslığın inkişafına dair maraqlı məlumatlar qorunub saxlanmışdır.

Mövzunun aktuallığını təmin edən cəhətlərdən biri budur ki, dərmanşünaslığın qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə inkişafına sistemli nəzər salınır. Dərmanşünaslığın inkişaf tarixinin xronoloji baxımdan öyrənilməsi və bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmasını davam etdirmək aktual bir məsələdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra tibb elminin, dərmanşünaslığın öyrənilməsinə maraq xeyli artmışdır. Bunun əsasən 2 səbəbi vardır. Birinci səbəb budur ki, hər hansı bir elm sahəsinin bünövrəsi, təməli möhkəm qoyulmadan inkişaf etdirilə bilməz. Möhkəm təməl isə ulu əcdadlarımızın bu sahədə əldə etdikləri təcrübədən yaradıcılıqla istifadə olunmasından, onun təkmilləşdirilməsindən və inkişaf etdirilməsindən birbaşa asılıdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, uzun illər ərzində Azərbaycanda ideoloji işin birtərəfli aparılması nəticəsində tarixən əldə edilmiş nailiyyətlərə “keçmişin qalığı” damğası vurulmuşdur. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində qədim mənəvi sərvət xəzinəmizi əks etdirən minlərlə, on minlərlə tarixi kitab, əlyazmalar yandırılıb məhv edilmişdir. Bu, dərmanşünaslığa aid əsərlərə, tədqiqatlara, əlyazmalara da aiddir. Azərbaycanda dərmanşünaslığın tarixinin əsaslı şəkildə, qədim mənbələrə əsaslanmaqla öyrənilməsi olduqca vacibdir. İkinci səbəb daha çox empirik (təcrübi) amillərlə bağlıdır. Keçmiş SSRİ məkanında müstəqil dövlətlər yaradıldıqdan sonra illər ərzində formalaşmış iqtisadi-siyasi əlaqələr pozuldu. Bu, səhiyyə sisteminin, dərman istehsalı sahəsinin infrastrukturunun dağılmasına, pozulmasına səbəb oldu. Nəticədə elə bir hal yarandı ki, adamlar ənənəvi üsullarla müalicə olunmaqla bağlı problemlərlə üzləşdilər. Beləliklə, təbii üsullarla müalicənin əhəmiyyəti artdı. Çünki bu yolla müalicə daha asan və ucuz başa gəlir. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan xalqı özünün tibb sahəsində, dərmanşünaslığın inkişafı sahəsində əldə etdiyi təcrübəni tamamilə unutmayıb. Zəngin təbii sərvətlərə, dərman bitkilərinə malik olan ölkəmizin bu potensialının üzə çıxarılması hazırda böyük zəruriyyətə çevrilmişdir. Azərbaycanda dərmanşünaslığın tarixinin öyrənilməsi məhz bu cəhətə görə də olduqca vacibdir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi

Tibb elminin tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar, alimlər bu zəngin mənəvi sərvət xəzinəsini araşdırmış, bəzi maraqlı faktları üzə çıxarmışlar.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda sağlamlığın qorunması mövzusu F.U.Ələkbərov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu mövzu ilə bağlı Fərid Ələkbərovun bir çox kitabları (Алекперов.Ф.У. «Истоки традиционной медицины средневекового Азербайджана», Баку, Орнак, 1999, 36 с., «Охрана здоровья в средневековом (X-XVIII вв.) Азербайджане», Баку, Ирşad, 1999, 88 с., «Лекарственные растения средневекового (X-XVIII вв.) Азербайджана», Баку, Орнак, 1999, 38 с. и т.д.) nəşr edilmişdir.

Tibb elminin tarixi İ.K.Əfəndiyev (И.К.Эфендиев. «История медицины в Азербайджане с древнейших времен до XIX века», Баку, 1964, изд.Академии Наук Азербайджанской ССР. 277 с.) tərəfindən, farmasiyanın tarixi isə A.İ.Rüstəmov («История развития фармации в Азербайджане», Баку, Азернешр, 1966, 85 с.) tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Lakin, bu tədqiqatlar qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın kompleks şəkildə, dövrlər üzrə xronoloji ardıcılıqla öyrənilməsini söyləməyə tam əsas vermir. Mövzu üzərində tədqiqat işi apararkən qədim dövrlərə və orta əsrlərə aid olan müvafiq mənbələri dərinlən öyrənməyə, dərmanşünaslığın inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməyə səy göstərilmişdir.

Mövzu üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində qədim Midiya təbabətindən, onun əsasını qoymuş Zərdüştdən başlayaraq orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış dərmanşünaslara qədər bir sıra maraqlı məlumatlar toplanmış və təhlil edilmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə yazılmış əsərlərin təhlili göstərmişdir ki, qədim dövrlərdə, eramızdan çox-çox əvvəl müalicə işi ilə məşğul olanlar həm də dərmanların hazırlanması işi ilə məşğul olurdular. Həkimlik və əczaçılıq universal peşə rolunu oynayırdı.

Hər bir həkim, əczaçı, ümumiyyətlə, sağlamlığın qayğısına qalmaq istəyən hər hansı şəxs üçün tədqiq olunan mövzuda işıqlandırılan fikirlər maraq doğurur.

Tarixdə ölkə ərazisində ictimai-siyasi proseslər, iqtisadi-mədəni inkişaf məsələləri arxeoloji tədqiqatların nəticəsinə əsasən müəyyən mənada öyrənilmişdir. Azərbaycan tarixinin bizim eradan əvvəl, eləcə də bizim eradakı inkişaf yolu barədə sənədlər, monoqrafik əsərlər yazılmışdır. Sovet illərində tarixə ideoloji baxımdan yanaşıldığı üçün bəzi mühüm məqamlar diqqətdən kənar qalmışdır. Məhz buna görə də Azərbaycan tarixinin inkişaf mərhələlərini mükəmməl əks etdirən cəhətlərin tədqiqi olduqca vacibdir. Mövzuda ölkə ərazisində dərmanşünaslığın inkişaf prosesini tədqiq etməklə bu sahədə böyük addım atılmışdır.

Qədim və orta əsrlərdə dərmanşünaslıq nəsil-dən-nəslə ötürülən bir elm sahəsi kimi inkişaf etdirilmişdir. Böyük mütəfəkkirlər xalqın əldə etdiyi zəngin təcrübəni öyrənir, ümumiləşdirir, gələcək nəsillər üçün saxlanılan mənəvi sərvət xəzinəsinə daxil edirdilər. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri içərisində bilavasitə əsəblərin qorunması, sağlamlığın möhkəmləndirilməsi ilə bağlı xeyli konkret məsləhətlər vardır. Bunların da ümumi təhlilə cəlb edilməsinin vacibliyi mövzuda xüsusi vurğulanır.

“Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq” mövzusunda işıqlandırılan, elmi təhlilə cəlb olunan mənbələrin əksəriyyəti tibb elminin tarixində ilk dəfədir ki, araşdırılır. Tədqiqat işinin bəzi məziyyətləri barədə bir qədər ətraflı məlumat verilmişdir. Mövzuda tarixi-xronoloji aspektdə verilmiş materiallar bir-birini tamamlayır.

Mövzuda Azərbaycanın mənəvi sərvət xəzinəsinə tədqiqata cəlb etməklə Azərbaycanın səhiyyə elminin, dərmanşünaslığın inkişafında müəyyən xidmətləri olmuş şəxsiyyətlər, onların əsərləri, həyat və yaradıcılığı barədə kifayət qədər dolğun məlumat verilir.

Tədqiq olunan mövzuda qədim dövrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salınmış, bəşər tarixində bu

sahədə əldə olunmuş təcrübəyə aid nümunələr gətirilmiş, dahi mütəfəkkirlərin əsərlərinə müraciət edilmiş, onların təcrübəsinin ölkəmizdə tətbiqinə dair maraqlı faktlar, dərmanların hazırlanmasında texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə əlaqədar xüsusi qeydlər edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

Tədqiq olunan mövzuda qədim və orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf tarixini kompleks şəkildə araşdırmaqla həm elmi-nəzəri, həm də praktiki məqsədlərin həyata keçirilməsinə səy göstərilir. Tarixi köklərdən ayrılma, ilkin mənbələrə istinad edilməməsi tibb elmində, xüsusən dərmanşünaslıq sahəsində öz əksini tapmışdır. Bu mənfi təsirlərin qarşısının alınmasında mövcud cəhətlərə diqqət yetirilməsi tədqiqatın əsas məqsədlərindən biridir. Bu məqsədə çatmaq üçün problemin xronoloji qaydada öyrənilməsi əsas vəzifə hesab edilmişdir.

Tarixi dövrlərin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması mövzunun əsas məziyyətlərindəndir.

Tədqiq olunan mövzuda bəşər tarixində misilsiz xidmətləri olmuş dahi şəxsiyyətlərin dərmanşünaslığa aid fikirlərinin müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilməsi əsas məqsəd və vəzifələrdəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi

Tibb elminin, əczaçılığın tarixinin öyrənilməsi ilə uzun illər bir çox tədqiqatçı alimlər məşğul olmuşlar.

Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə dair bir çox tədqiqatçı alimlərimizin məqalələri (Hüseynov D.Y., Dəmirov İ.A. «Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə dair». «Tibb jurnalı» № 4, 1979, s.72-77, Qafarov N.N., Mirzəyev X.M., «Qədim Naxçıvanda dərmanşünaslığın

inkişafı», «Tibb jurnalı» № 4, 1980, s. 37-42, Ələkbərov F.U. «Orta əsrlər Azərbaycanında şöhrət tapmış tibb əlyazmaları», «Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi məsələləri» III Respublika Elmi Konfransının materialları, Bakı, Örnək, 1992, s.19-21, Ələkbərov F.U. «Orta əsr Azərbaycan əlyazmalarında dərman bitkiləri», «Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan tarixi məsələləri» III Respublika Elmi Konfransının materialları, Bakı, Örnək, 1992, s. 33-34 və s.) vardır.

Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bütün bu araşdırmalarda qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın ayrı-ayrı dövrlər üzrə müqayisəli şəkildə inkişaf xüsusiyyətləri, dərmanşünaslığın inkişafında xidmətləri olmuş şəxsiyyətlər haqqında geniş məlumat verilmir, dərmanşünaslığın əsrlər üzrə inkişafı xronoloji ardıcılıqla əks etdirilmir.

Tədqiq olunan mövzuda qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafı ilə bağlı bir sıra əsərlər dərinlən təhlil edilmişdir.

Dərmanşünaslığın inkişafı əsrlər üzrə xronoloji ardıcılıqla tədqiq olunmuşdur.

Məlum olmuşdur ki, bu mövzu kompleks şəkildə tibb elminin ayrıca bir sahəsi kimi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Müxtəlif sivil ölkələrdə dərmanşünaslığın inkişaf tarixi hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Ən qədim insan yaşayış məkanlarından biri olan Azərbaycan ərazisində dərmanşünaslığın inkişafının öyrənilməsi və sistemləşdirilməsi tibb elmi qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Bunun olduqca böyük tarixi, sosial, mənəvi və psixoloji əsasları vardır. Tədqiqatın elmi yeniliyi də-məhz bu amillərə əsaslanır.

Tədqiqat işinin həm elmi-nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Aparılmış araşdırmalar nəticəsində qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə yaşamış dünya şöhrətli alimlərlə, mütəfəkkirlərlə yanaşı, bir sıra Azərbaycan dərmanşünasları, onların yaradıcılığı, əsərləri, elmi-metodiki fəaliyyətləri, iş üslubları, bu günümüz üçün də qiymətli olan fikir və

mülhizələri, təbabət elminə bəxş etdikləri yeniliklər barədə ümumiləşdirmələr edilir ki, bu da tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirir.

Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinin dərindən öyrənilməsinin, dərmanşünaslığın inkişafından bəhs edən sistemli araşdırmaların aparılmasının vacib problem olması tədqiqat işi ilə yaxından tanışlıqdan sonra tam bəlli olur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT MƏNBƏLƏRİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Qədim və orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişafına aid ədəbiyyat mənbələrini iki qrupa bölmək olar:

- 1) Qədim və orta əsrlərə aid əlyazma mənbələri;
- 2) Həmin əlyazmaların yeni nəşrləri və müxtəlif dillərə tərcüməsi.

İstifadə olunmuş bütün ədəbiyyat mənbələrini müxtəlif qruplara aid etmək olar:

a) dərmanların hazırlanması, saxlanılması, istifadə olunması haqqında mükəmməl əlyazmalar. Bu əlyazmalar tibb və farmasiyanın nəzəri, təcrübi məsələlərini özündə əks etdirir;

b) tibbin təcrübi məsələlərini özündə əks etdirən orta həcmli ədəbiyyat mənbələri;

c) başqalarının əsərlərinə əsasən yazılmış kiçik həcmli anonim əsərlər.

Dərmanşünaslığa dair daha iri həcmli ədəbiyyat mənbələrinə Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl-Razinin (2 avqust 865-ci il — 28 sentyabr 925-ci il) “Kitab əl-Havi fit-tibb” — “Tibb üzrə hər şeyi əhatə edən kitab”ını, Əhməd ibn Hüseyin əl-Şəfainin (963-1056) «Karabəddin» kitabını, Əbu Reyhan Biruninin (973—1048) farmakoqnoziya kitabını, Əbu Əli əl Hüseyin ibn Abdall ibn Sinanın (980—1037) Azərbaycanın Həmədan (Ekbatan) şəhərində yazdığı 70 məqalədən ibarət “Əl-qanun fit-tibb” — “Tibb haqqında qanun” əsərini, ibn Sinanın Tehranda ərəbcə çap olunmuş dərmanşünaslığa aid 520 səhifədən ibarət “Kitab ül həyəvan min kitab ül şəfa” əsərini, ibn Sinanın farsca çap olunmuş 444 səhifədən ibarət “Külliyate qanun” əsərini, Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun (1080—1150) farmakopeya kitabını, Azərbaycanın ibn Sinası adlandırılan Mühzəbəddin Əli ibn Əhməd Təbrizinin (XII əsr) “Kitab tibb ül cəməli” əsərini, ibn əl-Tərməzinin (XII əsr) dərmanşünaslığa aid «Padzəhr» əsərini, Əbdül Məcid Təbibin (XIII əsr) dərmanşünaslığa aid məlumat kitabı hesab edilən, 49

hissədən ibarət olan, xəstəliklərin diaqnostika və müalicəsi məsələlərindən bəhs edən “Kitab ül tibb” əsərini, ibn Baytarın (XIII əsr) dərmanşünaslığa aid «Came ül-ədviyyə» və «Müğni» əsərlərini (bu əsərlər latın, fransız, alman, fars dillərinə tərcümə edilmişdir), Rüstəm Cürcaninin «Zəhireyi-Nizamşahi» əsərini (bu əsər ibn Baytarın «Müğni» əsərinin fars dilinə tərcüməsidir), Tacəddin İbrahim Əhmədinin (1334—1413) Şərqdə tibb elminin inkişaf tarixinə həsr edilmiş “Tərvih ül ərvah” — “Könlün ruhlanması” əsərini, Məhəmməd Bərgüşadinin (XIV əsr) dərmanşünaslığa aid 2 hissədən ibarət (I hissə ərəb dilində, II hissə Azərbaycan dilində yazılmışdır) “Tibbi Nəbəvi” əsərini, Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkəraninin 1409-cu ildə yazdığı dərmanşünaslığa aid fikirləri özündə cəmləşdirən “Fərruxnameyi Cəməli” əsərini, Mənsur ibn Məhəmməd Yusif ibn İlyasın 1436-cı ildə dərmanşünaslığa aid yazdığı 8 başlıqdan ibarət “Tibb” əsərini, Məhəmməd Dilşad Şirvaninin dərmanşünaslığa aid “Kəmalnamə”, “Müxtəsər tibb” (1437—1438) əsərlərini, Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbibin 1502-ci ildə yazdığı “Ketabe fəvaid dər elm tebb” — “Təbabət elmində faydalı məsləhətlər kitabı”nı, 1511-ci ildə yazdığı “Tebbe Yusifi” əsərini, 1513-cü ildə şerşəklində yazdığı 11 fəsildən ibarət “Came ül fəvaid” (“Faydalı məsləhətlər məcmuəsi”) əsərini, Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbibin “Fəvaid əl-Məvad”, Məhəmməd Yusif Şirvaninin (XVI əsr) dərmanşünaslığa aid məlumat kitabı — dərman lüğəti sayılan “Tibbnamə” əsərini, Əttar Əbü Abdulla Məhəmməd Təbrizinin (XVI əsr), “Ədvar əl-həmiyyat” (“Qızdırma dərmanları”) əsərini, Əlaəddin Təbrizinin (XVI əsr) tibb lüğəti və terminləri haqqında əlifba sırası ilə yazdığı “Kamili əlai” əsərini, Seyid Məhəmməd Mömin ibn Mir Məhəmməd Zaman Hüseyni Deyləminin (vəfat tarixi 1698-ci il) dərmanşünaslığa aid qiymətli bir mənbə sayılan “Təhfət ül Möminin” — “Təhfeyi həkim Mömin” (“Həkim Möminin təhfəsi”) əsərini, Rükəddin Məsud Məsihinin (Həkim Rükna 1579-1655) “Zabitət ül-ələc” (“Müalicə qaydaları”) əsərini, Məhəmməd Hüseyn Ələvinin 1771-ci ildə

çap olunmuş 1032 səhifədən ibarət “Məxzənül ədviyyə” (“Dərmanlar xəzinəsi”) əsərini (Səid Məhəmməd Hüseynin dərmanşünaslığa və əczaçılığa aid “Məxzən ül-ədviyyə” əsərinin üzü dərmanşünas və xəttat Qayıbov Mirzə Məmmədqulu Mollahəsən oğlu Qarabaği (1818—1879) tərəfindən köçürülmüşdür), Əbülhəsən Marağayinin “Müalicəti-münfəridə” — “Fərdi müalicə” (1760/61), Məhəmməd Mehdi ibn Əli Nağının “Zadül-müsafirin” — “Səyahətçinin yol tədbirləri” (1729) əsərini, Süleyman İrəvaninin (XVIII əsr) dərmanşünaslığa aid “Fəvaid ül hikmət” əsərini, Məhəmməd Tahir ibn Moizəddin Musəvinin “Gülşən ül ilac və bustan ül-ədviyyə” (1816-cı il) əsərini, Həsən ibn Rza Şirvaninin 1864-cü ildə yazdığı dərmanların əlifba sırası ilə adlarını, tərkiblərini, işlədilməsini əks etdirən “Siracüt-tibb” əsərini və s. aid etmək olar.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANDA DƏRMANŞÜNASLIĞIN TƏŞƏKKÜLÜ

I.1. Ən qədim dövrlərdə dərmanşünaslığın bir elm kimi formalaşması

Tibb elmi ən qədim elmlərdən biridir. Tibb elminin tarixi insan cəmiyyətinin yarandığı gündən başlayır. Yer üzərində həyat yaranana qədər yerin səthi su ilə örtülü idi və heç bir canlı yox idi. İlk canlı orqanizmlər olan bitkilər su mühitində hüceyrə formasında olmayan zülal topaları şəklində olmuşlar. Bu zülal topaları suda həll olmuş üzvi maddələrlə bütün səthləri ilə qidalanırdılar. Suyun altında olan hissələr qabarıb quruya çevrilirdi. Suda qida maddələri tükəndikcə hüceyrələr arasında qida uğrunda rəqabət başladı və onlarda qlaf, nüvə, bəzilərinə yaşıl rəng (xlorofil) əmələ gəldi, bəziləri isə rəngsiz olaraq qaldı.

Yaşıl rənglilər birhüceyrəli yosunlara bənzəyirdi. İqlim şəraiti dəyişdikcə onlar da dəyişib inkişaf etmiş, qədim birhüceyrəli yosunların yaranmasına təkan vermişlər. Yosunların bir hissəsi məhv olmuş, bir hissəsində isə müxtəlif uyğunlaşmalar əmələ gəlmişdir. İlk quru bitkiləri hesab olunan psilofitlərdə kök, yarpaq yox idi, onların şaxəli gövdəyə oxşar orqanları var idi. Psilofitlər su hövzələri ətrafında bitən alçaqboylu ot və ağac formalı yaşıl bitkilər olmuşlar. Sporlar vasitəsilə çoxalan psilofitlərdən təkamül prosesində quruda yaşayan bitkilər əmələ gəlmişlər. Psilofitlər ali bitkilər olan mamırların, qıjıkimilərin əcdadları olmuşlar. Qıjıkimilərin dövründə yer üzərində iqlim daha quru və soyuq olmuşdur. Quru iqlim şəraitində bataqlıqlar qurumuş, qıjıkimilərin çox hissəsi məhv olmuş, onların əvəzində qədim çılpaqtoxumlular meydana gəlmişdir. Sonralar isə onları yeni çılpaqtoxumlu bitkilər — şam, küknar və s. əvəz etməyə başlamışlar. Bəzi qədim qıjıkimilərdən ilk iynəyarpaqlılar əmələ gəlmişlər. Çılpaqtoxumlu bitkilərdən örtülütoxumlu bitki növləri əmələ

gəlmişdir ki, bu bitkilərin toxumları meyvələrin içərisində örtülü şəkildə olur. Örtülütoxumlular ağac, kol və ot şəkilli bitkilərdir.

Bitkilərin əmələ gəlmə və inkişaf tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, iki cərəyan (iki fikir) arasında kəskin mübarizə getmişdir.

Bu cərəyanlardan biri **idealist cərəyandır**. Bu cərəyanın nümayəndələri bitkilərin əmələ gəlməsini və inkişafını dinlə, Allahın qüvvəsi ilə əlaqələndirirdilər. Din xadimlərinin fikrinə görə, hər şeyə qadir olan Allah bütün kainatı, bitki və heyvanlar aləmini 7 gün və 7 gecədə yaratmışdır. Onların fikrinə, "Təbiətdə bitkilər və heyvanlar dəyişmiş, Allahın yaratdığı kimi qalır".

İkinci cərəyan materialist, yəni elmi cərəyandır. Elm sübut edir ki, indiki bitkilər uzun tarixi inkişaf dövrü keçmiş, milyon illər ərzində təkamül prosesində dəyişilərək müasir şəklə düşmüşdür. Elm bitki aləminin möcüzə şəklində yaranması, onların dəyişməməsi haqqında dini uydurmaları tamamilə inkar edir.

Bitki aləminin əmələ gəlməsi və təkamülü haqqında elmi dəlilləri bitkilərin qazıntı halında tapılan qalıqları və daşlaşmış izləri verir ki, bu sahəni botanikanın polibotanika adlanan sahəsi öyrənir.

Aparılmış tədqiqatlarla müəyyən olunmuşdur ki, hələ 12 milyon il əvvəl Azərbaycan ərazisində insanabənzər meymunlar yaşamışlar.

Qədim insanabənzər meymunlar (driopiteklər) ucsuz-bucaqsız çöllərdə, meşələrdə qida axtarır, bitkiləri toplayır, bu bitkilərin dadını yoxlayırdılar. Bəzi bitkilər zəhərlənmə törədir, şənəlmə və yuxu gətirirdi. Zəhərli bitkilərin təsirindən qıcolma və ölüm baş verirdi. Eramızdan 15 əsr əvvəl qədim Misir papiruslarından birində sonralar Xanımotu (Belladonna) adlandırılan bitki təsvir edilmişdir.

Təbabətə həsr olunmuş papirus növlərindən Kaxun papirusu (e.ə.1850) mamalığa, Ramessum papirusu (e.ə. 1850) həkimlik və cadugərliyə, Smit papirusu (e.ə.1550) zədələnmələrə, Ebers papirusu (e.ə.1550) dərmanların hazırlanmasına, kosmetik vasitələrə, Bruqşa papirusu (e.ə.1450) uşaq

xəstəliklərinə, Berlin papirusu (e.ə.1300) ürək-damar, oynaq, qulaq xəstəlikləri və s.həsr olunmuşdur.

1872-ci ildə tapılan Ebers papirusunda daxili xəstəliklər və dərman maddələri haqqında ensiklopedik yazılar var idi. Ebers papirusunda dərmanşünaslıq haqqında, tənəffüs yolları, həzm orqanları, burun, boğaz,qulaq, göz xəstəlikləri, qanaxmalar, yanıqlar və s. müalicəsində işlədilən 900-dən çox dərman haqqında geniş məlumat verilir. 18 səhifədən ibarət 20,5 m uzunluqda olan Ebers papirusu «Bədənin bütün hissələri üçün dərmanlar hazırlanması kitabı» adlandırılmışdır.Dərmanların hazırlanması zamanı bitkilərdən (Xaşxaş, Aloe, Üzüm, İyde, Soğan və s.), mineral maddələrdən (Kükürd, Dəmir, Qurğuşun, Sürmə, gil, soda və s.) və heyvanların bədən hissələrindən istifadə edirdilər. Bəzi dərmanlar 40-a qədər tərkib hissəsindən ibarət olurdu. Dərmanların hazırlanmasında bal, süd, pivə və s. istifadə olunurdu. Ebers papirusunda qeyd olunmuş kosmetik maddələr xalları təmizləmək, qırıqları açmaq, dərininrəngini dəyişmək, saçların uzanmasını yaxşılaşdırmaq və s. üçün effektiv sayılırdı.

Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşunun təşəkkülü daş dövrünün ən qədim mərhələlərindən başlamışdır. İbtidai insan sürü icması qədim daş dövrünün uzun bir müddətini (1,5 milyon ildən artıq bir vaxtı) əhatə etmişdir.

“Qədim daş” (“Paleolit” — yunanca — “paleos” — “qədim”, “litos” — “daş” deməkdir) dövründə ibtidai insan icması kiçik qruplarda birləşmiş kollektivlərdən ibarət olmuşdur. Bu dövrdə insanlar oddan istifadə edir, ibtidai ovçuluqla, bəzi bitki və meyvələri yığmaqla məşğul olurdular. Paleolitın son mərhələsi təxminən 40-30 min il əvvəl başlamış və e.ə. 12-ci minilliyə qədər davam etmişdir.

“Orta daş” (“Mezolit” — yunanca “mesos” — “orta”, “litos” — “daş” deməkdir) dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanların zehni inkişafı ilə əlaqədar olaraq ətraf mühitə münasibətdə və dini baxışlarda dəyişikliklər baş vermişdir. Mezolit dövründə (e.ə. XII—VIII minilliklər)

homo sapiens (dörrakəli adam) insan tipi neandertal insanı əsasında təşəkkül tapmışdır. Lakin, neandertal insan tipi kollektiv həyat üçün vacib olan xüsusiyyətlərə malik deyildi. Kollektiv həyata uyğunlaşaraq yaşamağa qadir olan insan tipi son daş dövründə formalaşmış və bu dövrdə müasir insan meydana gəlmişdir. “Yeni daş” (“Neolit” — yunanca “neos” — “yeni”, “litos” — “daş” deməkdir) dövründə müasir insan tipinin formalaşması başa çatmış və ibtidai icma quruluşunun ilkin pilləsi yaranmışdır. Əqli və fiziki cəhətdən daha yaxşı inkişaf etmiş insan kollektivi birgə fəaliyyət göstərən qruplarda birləşmiş, ibtidai sürü icması ibtidai qəbilə quruluşu ilə əvəz olunmuşdur. Qəbilə quruluşunun əsasını qan qohumluğuna malik insanların birliyi təşkil edirdi. İbtidai icma dövründə insanlar yaşadıkları mühitdə müxtəlif xəstəlikləri aradan qaldırmaq və sağlamlığı bərpa etmək üçün vasitələr axtarmışlar. Dərmanlar (əczalar) haqqında fərdi təcrübəyə əsaslanan, nəsil-dən-nəslə keçən şifahi məlumatlar ibtidai icma dövründən başlayır. Ən ibtidai insan yarasının üstünə yarpaq qoyduqda həmin yara sağalmışdır. Bitki, heyvan və mədən mənşəli dərmanların öyrənilməsi və onların tətbiqi quldarlıq dövründə daha sürətlə inkişaf etmişdir. Azərbaycanda b.e.ə. VI—IV minilliyi əhatə edən Eneolit (yunanca “eneos” — “mis”, “litos” — “daş” deməkdir) dövründə icma ağsaqqalları şurası cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayırdı. Eneolit dövrünü tarixin əvvəlki inkişaf mərhələlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri bu dövrdə məişətdə daş məmulatı ilə yanaşı metaldan istifadə olunmasıdır.

İdeal və Nəriman Həmid oğlu Nərimanov qardaşlarının Ağdam - Ağcəbədi şosse yolunun 17 - ci km-də Əfətli kəndi yaxınlığındakı Çalağantəpədə (İlantəpə) apardığı arxeoloji qazıntılar nəticəsində ən qədim dövrə aid kəllə sümüyündə edilmiş trepanasiyalar haqqında məlumat verilmişdir. Belə ki, çox qədim tarixə malik olan bu təpədə Eneolit dövrünə aid (e.ə. VI-IV minilliklər) yaşayış yeri aşkar edilmişdir. Burada təsərrüfat, yaşayış tikililəri, dulus kürə qalıqları, qəbirlər, naxışlı bina və evlər, küplər, saxsı qablar, daş və sümük alətlər və s. tapılmışdır. Çalağantəpədən tapılan ağac kömürünün radiokarbon üsulu ilə analizi bu yaşayış yerinin e.ə. V minilliyin I yarısına aid olduğunu göstərir.

Bu reseptdən hələ eramızdan əvvəl VI—IV minilliklərdə istifadə edilmişdir. Saxsılar üzərində yazılmış cədvəllərdən götürülmüş bu resept bütün dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. Reseptdə dörd bitkinin adı çəkilmişdir:

1. Mollabaşı (Ромашка, Сагхаун) 100 qr.
2. Qaxat (Naz çiçəyi. Зверобой, Lalnt) 100 qr.
3. Sürpürgə gülü (Бессмертник-песочный, Керanthmum) 100 qr.
4. Toz ağacı tumurcuqları (Gemmaurum Betulae, Березовые почки) 100qr.

Həmin bitkilərin dəmləməsi orqanizmi kirəc və piy yığıntılarından təmizləyir, maddələr mübadiləsini, damarların elastikliyini yaxşılaşdırır. Stenokardiya və infarktdan, sklerozdan, iflicdən, pis şişlərdən qoruyur, gözlərin görmə qabiliyyətini bərpa edir. Başda olan səsləri kəsir, bütün orqanizmi cavanlaşdırır. Dərmanı hazırlamaq üçün adları çəkilən bitkiləri qurutduqdan sonra bir-birinə qarışdırıb üyütmək lazımdır. Üyüdülmüş kütləni emallı ağız qapalı qazanda, yaxud şüşə qabda saxlamaq lazımdır. Üyüdülmüş kütlədən istifadə etmək üçün hər gün bir xörək qaşığı götürüb çaynıkdə yarım litr qaynar suda dəmləmək lazımdır. Dəm almaq üçün çayniki 20 dəqiqə çaydanın üstünə dəmə qoymaq lazımdır. Sonra isə dəmlənmiş kütləni parçadan (tənzifdən olmaz) süzmək və süzülmiş çayabənzər mayenin bir stəkanına (250 ml.) bir çay qaşığı bal (24 qr.) qarışdırıb yatmazdan əvvəl içmək lazımdır. Dəmləməni içəndən sonra yemək, içmək olmaz. Çaynıkdə qalmış dəmi yenə balla qarışdırıb səhər bir qədər isidib acqarına içmək lazımdır. 20 dəqiqədən sonra səhər yeməyi yemək olar. Bu qayda ilə hər gün səhər-axşam 250 ml olmaq şərtilə bu otların qarışığının 400 qramı qurtarana qədər qəbul etmək (təqribən 40-42 günədək) lazımdır. Müalicə kursunu 5 ildən bir təkrar etmək olar.

Təbabətin simvolik (rəmzi) işarəsinin, yəni, qabın içərisinə başını əymiş ilan şəklinin mənası bir rəvayətə görə belə izah olunur:

Qədim dövrdə bir nəfər çoban möhkəm xəstələnibmiş. O dövrün təbiblərindən biri gəlib çobanın ağır vəziyyətdə olduğunu görür və çobanın həmin xəstəlikdən sağalmayacağını bildirib gedir. Çobanın vəziyyəti gündən-günə ağırlaşır. Bir gün çobanın oğlu içərisində süd olan qabı atasının yanına qoyur ki, atası həmin südü içsin. Çoban isə gözlərini

yumub inildəyir. Bu vaxt bir ilan gəlib başını qabın içərisinə salır və öz zəhərindən az miqdarda həmin qaba tökür. İlan başını qabın içərisindən çıxarıb getmək istəyəndə çoban gözlərini açıb ilanı görür və yenə halsız vəziyyətdə gözlərini yumur. Çoban belə hesab edirdi ki, içərisinə ilan zəhəri ifraz edilmiş süd onu daha tezliklə öldürəcək və elə bu məqsədlə südü içir. Bir müddətdən sonra çoban sağalır. Sonralar bu hadisəni xəyalında canlandıran çoban yaxınlıqdakı böyük daşlardan birinin üstündə qabın üzərinə başını əymiş ilan şəklində (qırvayura — daşda oyulmuş şəkil) həkk etdi. Sonralar arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində həmin şəkil aşkar edildi ki, bu şəkil qədim dövrlərdən indiyədək təbabətin rəmzi sayılır.

Ağ xalataın mənası belə izah olunur:

Məlumdur ki, təbabətin, dərmanşünaslığın inkişafında aşıqların, dastan yazanların da rolu böyük olmuşdur. Belə söyləyirlər ki, (bu qədim dövrlərə aiddir, dəqiq tarixi yoxdur) Şah qızı xəstələnibmiş. Şah fərman verib ki, kim onun qızının dərminin əlacını tapa bilsə, həmin adama çoxlu var-dövlət verəcək.

Ağ paltarlı, saç-saqqalı ağappaq, nurlu bir qoca çiçəklərdən hazırladığı dərmanla şahın qızını sağaldır. Şahın əmri ilə qocaya çoxlu qızıl verirlər. Amma, nurani qoca heç nə götürmür. O, sağaldığına şad olan qızı göstərib deyir: “Şah sağ olsun, mən mükafatımı aldım. Mənim hədiyyəm o qızın ağ təbəssümüdür”.

O gündən insanların ürəyində ağ xalatalı adamlara, şəfəli əllərə ağ bir ümid yarandı. Ta bu günəcən bu ümid nəsil-nəsil keçib gəlib.

Şəfəli əllərin, ağ xalataın işığı o vaxtdan ömürlərə ömür calayıb.

Ağ xalat, ümumiyyətlə, ağ rəng təmizlik rəmzidir. Bütün rənglər ləkə götürsə də, ağ rəng ləkə götürmür. Yəni, həkimin, ümumiyyətlə, bütün tibb işçilərinin ağ xalataı ləkə götürmədiyi kimi, vicdanı da ləkə götürməməlidir.

Ancaq, nəzərə almaq lazımdır ki, xəstələrin sağalmasına, əhvali-ruhiyyəsinə daha yaxşı təsir göstərən şərait yaratmaq məqsədilə Los-Anjelos (ABŞ) xəstəxanalarından birində həkim və tibb bacılarını ağ

xalatlardan məhrum etmişlər. Həmin xəstəxananın rəhbər işçilərinin fikrincə həkim və tibb bacılarının əlvan rəngli, yaraşlıq paltarlarda olması xəstələrin sağalma prosesinə kömək edir. Onların ağ xalatlara isə xəstələrə sağlam olmadıqlarını, xəstəxanada olduqlarını xatırladır.

Se cum Deo — # işarəsinin mənası

Se — latın dilində özüm, özümlə;

Cum — ilə; Deo — Allah deməkdir. # işarəsi hərfi tərcümədə özümlə Allah deməkdir.

Bu işarə belə bir məna verir ki, həkim resepti yazarkən sanki, bu təyinatı Allahın hökmü ilə yazır. Reseptdəki # işarəsi el arasında işlənən “Əl məndən (=), səbəb Allahdan (II)” mənasını verir.

Dini nöqtəyi nəzərdən # işarəsinin reseptdə olması həmin reseptdəki təyinatın həkim və Allah tərəfindən ikisinin birlikdə xəstəyə məsləhət bildiyi, buyurduğu təyinatdır.

Eramızdan əvvəl IV—III minilliyi əhatə edən Tunc dövründə (bu dövrə ona görə belə adlanır ki, həmin dövrdə əmək alətləri, məişət və bəzək əşyaları tuncdan hazırlanırdı) qədim əcdadlarımızın ətraf aləmi dərk etmə və onu əks etdirmə qabiliyyəti daha da inkişaf etmişdi. Tayfanın idarə olunmasında kişilərin rolunun güclənməsilə ana nəslin quruluşu aradan çıxmış, onun yerini patriarxat — ata nəslin və ya ata xaqanlığı (latınca pater — ata, arxis — hakimiyyət deməkdir) tutmuşdu.

Erkən Tunc dövrü (e.ə. IV minilliyin sonu — III minillik) Kür-Araz mədəniyyəti də adlanır. Bu dövrdə yaranmağa başlayan tayfa ittifaqları yeni ictimai-iqtisadi şəraitdə daha da güclənir, ibtidai-icma quruluşunun əsasları dağılır, sinifli cəmiyyət formalaşır.

Orta Tunc dövründə (e.ə. II minilliyin birinci yarısında) ictimai-iqtisadi sahədə baş vermiş dəyişikliklər əhalinin dünyagörüşünə və ətraf aləmə münasibətinə təsir göstərmişdi.

Son Tunc və ilk Dəmir dövründə (e.ə. XIV—VIII əsrlər) məhsuldar qüvvələrin, təsərrüfatın bütün sahələrinin sürətlə inkişafı ictimai quruluşda əsaslı dəyişiklik yaratdı.

E.ə. IX əsrdə yaşamış Assur hökmdarı Adadnirari təbabətə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. B.e. 4500 il əvvəl Şumer padşahlığı dövründə təbiblər müalicə nüsxələri hazırlamışlar. Onlar qurudulmuş və üyüdülmüş suilanı poroşokunu, tikan kökünü ağ şam ağacının yağında (skipidarında — terpentinin yağında) qarışdırır, alınan məlhəmi ağrıyan yerə sürtürmüşlər.

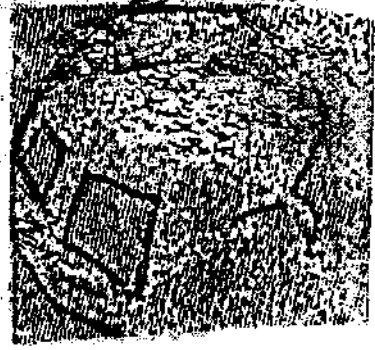
Şumerlər b.e.ə. IV minilliyin əvvəlində məskunlaşmışlar. Mixi qaynaqlarda Cənubi İkiçayarasının ərazisi “Şumer” adlandırılır. Şumer xalqı müxtəlif dillərdə danışan etnosların birləşməsindən yaranmışdı, lakin burada şumer dilinə üstünlük verilmişdi. Şumerlərə qarabaşlar adı verilmişdi. Onların Anadoludan, Şərqi Qafqazdan, İrandan olmaları haqqında mülahizələr irəli sürülür. Alman alimi F.Hommel Şumerlərin Mərkəzi Asiyadan gəlməsi və şumer dilinin Altay-Türk dilləri ilə yaxın olmasını qeyd etmişdir. O, bir çox şumer-türk sözlərinin qarşılıqlı müqayisəsini vermişdir. Məsələn:

şumer dilində	qıq — xəstə olmaq
türk dilində	iq — xəstəlik deməkdir.

(Azərbaycan tarixi ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərində. Z.M.Bünyadovun və Y.B. Yusifovun redaktəsi. I cild, Bakı, Azərneşr, 1994, s.85).

E.ə. XXIV əsrdə Mesopotamiyada lövhələrin birində Laqaş şəhərində yaşamış Şumer həkimi Ur-Luqal-Edinenin möhürü təsvir edilmişdir ki, bu möhürdə dərman qablarının şəkilləri göstərilmişdir. III minilliyin sonunda Mesopotamiyada tibbə aid yazılar tərtib olunmuşdur. Belə ki, Şumerin Nippur şəhərində gil lövhə üzərində xətlərlə (klinopis) Şumer dilində 15 dərman maddəsinə aid yazı tapılmışdır. Bu yazı ən qədim «Farmakopeya» hesab olunurdu. Şumerlərdə dərman bitkilərindən Əncir, Söyüd, Kəklikotu, Xardal, Armud, Şam, Gavalı və s. istifadə olunurdu. Hətta, dərman kimi tısbağa qını, su ilan poroşoku, su ilanının daxili üzvləri, neft, xörək duzu, süd və s. işlədilir.

B.e. 4000 il əvvəl Şumer padşahlığı dövründə məşhur xalq təbabətləri insan beynində cərrahiyyə əməliyyatı aparmışlar. Cərrahiyyə əməliyyatı zamanı qanaxmaya və kəskin ağrılara qarşı müxtəlif bitkilərdən hazırlanmış dərmanlardan istifadə etmişlər.

B.e. 4000 il əvvəl Şumer padşahlığı dövründə məşhur xalq təbibləri insan beynində cərrahiyyə əməliyyatı aparmışlar. Cərrahiyyə əməliyyatı zamanı qanaxmaya və kəskin ağrılara qarşı müxtəlif bitkilərdən hazırlanmış dərmanlardan istifadə etmişlər. B.e. 4000 il əvvəl şumerlərin sağlamlıq rəmzi əsaya dolanmış ilan şəkli ilə təsvir edilmişdir. Hansı ki, bu gün də əsaya dolanmış ilan şəkli təbabət rəmzi sayılır.

E.ə. I minilliyin əvvəlində Cənubi Azərbaycan ərazisində Urmiya gölü hövzəsində yeni dövlət yarandı və həmin dövlət Manna adlandırıldı. Mannanın ən qüdrətli çağları şah İrənzunun və onun oğlu Ullusunun hakimiyyət dövrlərinə təsadüf etmişdir. Ullusunun hakimiyyəti dövründə Mannada böyük məbədləri, sarayları olan qalalar, şəhərlər salınmış və sənətkarlıq inkişaf etdirilmişdir.

B.e.ə. VIII—VII əsrlərdə Azərbaycanda Midiya dövləti yaradıldı. Midiya dövründə Azərbaycanda müalicə işi ilə məşğul olanlara leut (ruhani) deyirdilər. Bu dövrdə Azərbaycanda müalicə işi ilə məşğul olanlar yozucular, sehrbazlar, uzaqqörənlər və Allahın gücünə inananlar idi. Səhiyyənin təşkilinin ilk elementləri Midiya dövründən yaranmışdır. Midiya dövləti dövründə ən yaxşı müalicə vasitəsi od sayılırdı. Belə hesab edilirdi: bütün dərman vasitələrinin müalicə xüsusiyyəti ona görə vardır ki, həmin maddələr od üzərində qızdırılır, od üzərində hazırlanır.

Tasit (I—II əsr) Adərbayqan əhalisini Midiyalılar adlandırmışdı.

“Adır” — qaya, dağ;

“pati”, “patqan” — enmək, batmaq; məkan mənasını verir.

(Azərbaycan tarixi ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərində. Z.M.Bünyadovun və Y.B. Yusifovun redaktəsilə. I cild, Bakı, Azərneşr, 1994, s.134).

Adərbayqanda (Atropatenada) hökmran sülalənin banisi hesab edilən Atropat əslində Midiya canişini olmuşdu. “Atropat” İran dilində “odla saxlanılan” yaxud “od saxlayan” deməkdir.

B.e.ə. II əsrdə “Atropatenlər” (yunanca atropatenoy) anlayışı Adərbayqanın bütün əhalisinə aid edilirdi. Midiya və Atropatena dövləti dövründə Azərbaycanda ilkin səhiyyə təşkilatları var idi. Belə ki, böyük

şəhərlərdə, yaşayış yerlərində təmizliyə nəzarət edən, ərzaq mallarını yoxlayan, bazara nəzarət edən xüsusi həkimlər var idi.

Dinin meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq dərmanlar haqqında təlim mistik (sirli) xarakter daşımağa başladı. O zamanlar həkimlik etməyin sirrinə bələd olan adamlar sehrbaz sayılırdı. Müalicə etmək işini öz əllərinə almış cadugərlər, şamanlar və türkcəçarəçilər aşkar təsiredici, amma işlətmək üçün təhlükəli olan bitkilərdən başqa yaxınlıqda bitən minlərlə otlardan və ələ düşən bir çox vasitələrdən istifadə edirdilər.

Sehrbaz sayılan və həkimlik etməyi bacaran adamlar üzvlərini xəstəyə tərəf tutub sirli sözlə pıçıldaıır, Allahı köməyə çağıraraq əl-qollarını qaldırıb endirir, hətta oynayırdılar.

Müalicə işi ilə məşğul olan bu sehrbazlar xəstələrə şəfaverici bitkilərin çövhərini içirir və xəstənin bədənini ovxalayırđılar. Bu dərman bitkilərindən bəziləri (Pişikotu, Nanə, Xanımotu, İnciçiçəyi və s.) indi də dərman bitkiləri sırasına daxildir. Din tərəfdarları müxtəlif dualar, nəzirlər və s.-nin xəstəlik zamanı çox böyük təsirinə inanırdılar.

Atropatena dövründə (sərbəst Midiya dövləti) günəş şüası ilə, pəhrizlə müalicə üsulları yayılmışdı. Atropatena dövləti dövründə müalicə işləri ilə məşğul olan adamlar lekar adlanırdı. Lekarlar müalicə otları, minerallar toplayır və onların təsirlərini öyrənirdilər. Onlar “reseptlər—nüsxələr” yazıb xəstələr vasitəsi ilə əttarlara göndərirdilər.

I.2. Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafında başlıca prinsiplər (ilkin dövrlər)

Xəstəliklərə, onların müalicəsi haqqında məlumatlara uzaq keçmişdən miras qalmış mixi papirus yazılarında, qayaüstü rəsmlərdə, qədim əlyazmalarda təsadüf edilir. Tapılmış insan skeletlərinin anatomik tədqiqindən məlum olmuşdur ki, onların bir qismi raxit, diş kariyesi, sınıqlar və s.-dən əziyyət çəkmiş və müalicə olunmuşlar. Həmin dövrdə xəstələri türkçərə həkimləri, el biliciləri müalicə edirdilər. Bu müalicə bitkilərlə, digər təbii vasitələr və maddələrlə aparılırdı. Bir çox qiymətli sayılan güclü təsiredici dərman maddələrini bitkilərdən əldə edə bilmirdilər, çünki onları dozalamaq olduqca çətin idi.

Əslində elm olan təbabəti uzun əsrlər boyu insanlar sənət hesab etmişlər. Tarixi tədqiqatlar nəticəsində sübut edilmişdir ki, eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəlində Azərbaycan ərazisində dərman bitkilərindən, təbii vasitələrdən istifadə olunmaqla müalicə aparılırdı.

Lap qədimdən arı və ilan zəhəri əsas müalicə vasitəsi sayılırdı. Azərbaycan xalq təbabətində müalicə məqsədilə Üzərlik, Mixək, Hil, Darçın, Zəfəran, Zəncəfil, Tiryək (Xaş-xaşın sütün qozalarından alınan südəbənzər maddə), sehri Mandraqora (Skopoliya), Nanə, Əzvay və s. bitkilərdən dərman məqsədi ilə istifadə edilmişdir.

İnsanın hər cür naxoşluğunu o zamankı bütperəstlər, atəşperəstlər və bu kimi şəxslər bədbəxtlik hesab edirdilər. Müalicə məqsədilə ancaq təbiətin hasil etdiyi bəzi nəbatat və heyvanat məhsullarından xam və ya hazırlanmamış şəkildə istifadə edirdilər.

Hələ qədim zamanlarda Həbəşistan çobanları qəhvə ağacı yarpağı yeyən keçilərin ümumi narahatlığını və gecələri çox pis keçirdiklərini müşahidə etmişlər. Sonralar qəhvə ağacı yarpaqlarının və meyvələrinin oyandırıcı təsirini insanlar öz üzərlərində yoxlayaraq bu məlumatı bütün ölkəyə yaymışlar.

Bu dövrdə tibbdə bir-birinə zidd olan sirli (mistik) və empirik (təcrübəyə əsaslanan) fikir meydana çıxdı.

1.3. Qədim dövrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf xüsusiyyətləri

Qədim dövrlərdə həkimlik və əczaçılıq işi vəhdət təşkil edirdi, yəni, həkimliklə məşğul olan şəxs əczaçılıqla da məşğul olurdu. Bu onu göstərir ki, həkimlik və əczaçılıq işi eyni vaxtda meydana gəlmişdir.

İlk təbiblərin, əttarların meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq xalq təbabəti 2 istiqamətdə inkişaf edirdi: şifahi və yazılı.

Təbiblər, əttarlar, həkimlər qarşılıqlı əməkləri ilə münasib tibb əsərləri yaradır və həmin tibbi bilikləri xalq arasında yayırdılar. Qədim Azərbaycan təbibləri xəstəliyi təyin edərkən bu hallara xüsusi diqqət edirdilər: ağılın aydınlığına, üzün və dərinin rənginə, qarın və döş qəfəsinin vəziyyətinə, dilin və gözün rənginə, sidiyin rənginə, sidiyin iyinə, qatılığına, orqanizmin tərləməsinə, tərini iyinə, ağız boşluğunun iyinə, nəbzini döyünməsinə və s.

Qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda müalicə işi ilə məşğul olanların xəstələrə təyin etdikləri nüsxələrin — reseptlərin yuxarı hissəsində “Hüvəllahü şəfa” — “Allah şəfa versin” sözləri yazılırdı.

Qədim dövrlərdə əttar qrupları sadə əczaçılıq ocaqları yaradırdılar. Onlar dərman bitkilərinin qurudulması, saxlanması, dərman preparatları hazırlanması işləri ilə məşğul olurdular. Nüsxəbəndlər müalicə edənlərin “nüsxə” adı altında yazdıqları kağızların əsasında müvafiq dərmanları dəqiqləşdirib xəstələrə verirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, əttarlar o dövrün aptekçiləri sayılırdı. Onlar dərmanların hazırlanıb satılması ilə məşğul olan ilk ən bacarıqlı adamlar

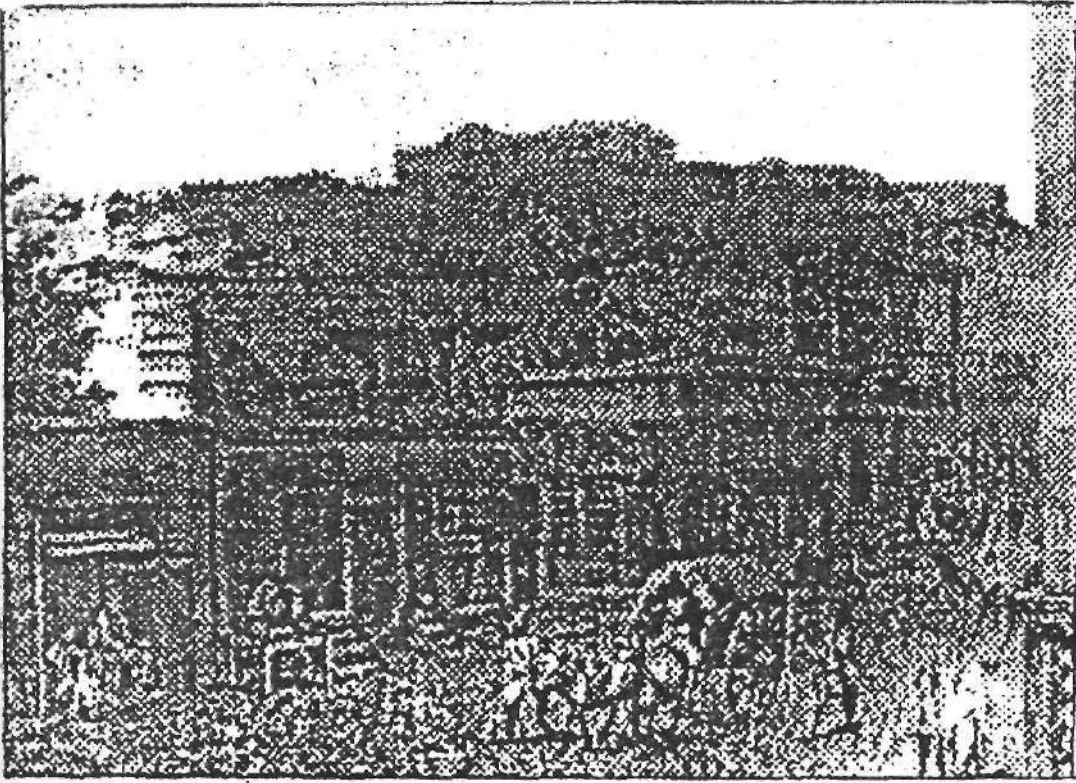
idi. Əttarlar öz işlərini uzun illər davam etdirmiş və bu ənənəni inkişaf etdirərək Azərbaycanda əczaçılığın əsasını qoymuşlar. Məhz əttarlığın təşkil olunması təbibləri dərman xammallarının toplanıb əldə edilməsi və dərmanların hazırlanması işindən azad etdi. Belə bir əttar və təbib mövcudiyyəti, ayrılığı ilk dəfə Şərqdə yaranmışdır. Müxtəlif müəlliflərin fikrincə bu ayrılıq ona görə əmələ gəlmişdir ki, reseptlər mürəkkəb və hazırlanması çətin idi. Təbiblərə həm müalicə işi ilə, həm də dərmanların hazırlanması ilə məşğul olmaq çox çətinlik törətdiyindən dərmanların hazırlanması işini əttarlar yerinə yetirməyə başladılar.

Eramızın III əsrində Albaniya dövləti dövründə Azərbaycanda ilk sadə müalicə ocaqları yaranmağa başladı. Bu müalicə ocaqları sadə və ibtidai olsa da, əhaliyə müəyyən qədər tibb və dərman xidməti göstərirdilər. Eramızın III əsrində Azərbaycanda müalicə məqsədilə dərman bitkiləri ilə yanaşı ağac kömüründən, kükürddən istifadə edirdilər (Dəmirov İ.A., Həsəyev D.Y. «Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə dair», «Tibb jurnalı», №4, 1979, s.72-77).

I.4. Dərmanşünaslığın elmi əsasla inkişaf mərhələləri

Orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişaf xüsusiyyətləri

Orta əsrlərin əvvəllərində müalicə üsulları təkmilləşdirilərək tətbiq olunurdu. Müalicə üsullarının əlaqələndirilməsi sahəsində müsbət təcrübə əldə olunurdu. Azərbaycanda dərman müalicəsi ilə yanaşı mineral sular və palçıqlarla, od ilə müalicə aparılırdı. Qədim zamanlardan başlamış XIX əsrin axırlarınadək Şərq aptekləri və ya əttar dükənləri mövcud idi. Həmin əttar dükənlərində yerli dərman bitkilərini tedarük edir, dərmanların hazırlanması və satışı ilə məşğul olurdular.

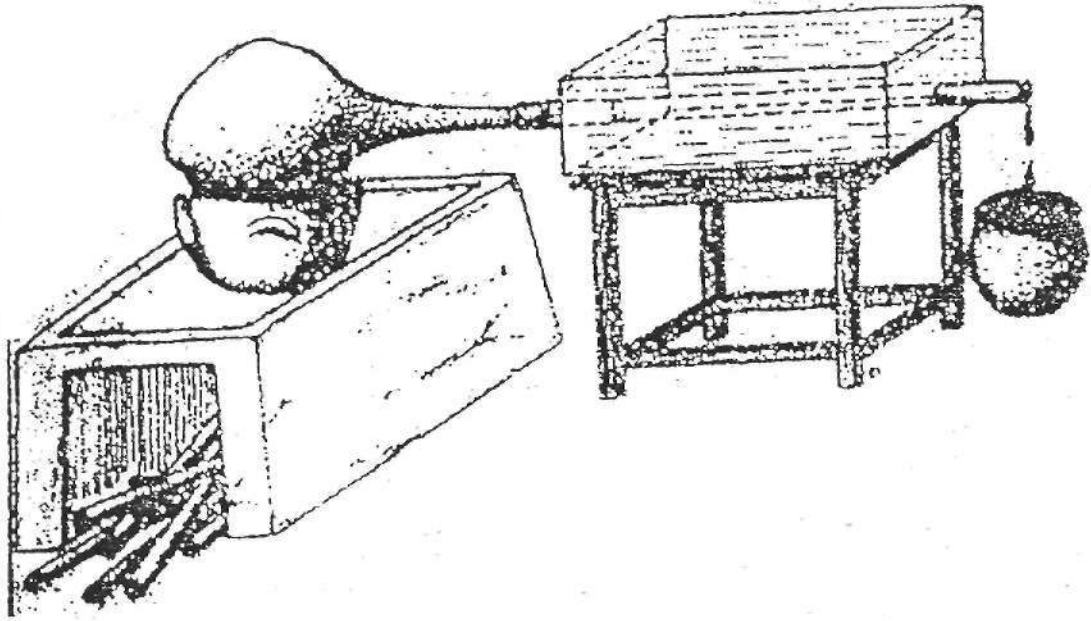

Qədim Şamaxıda ərtar dükanı

Bu cür əttar dükənləri xüsusilə Şamaxıda, Şirvanda, Gəncədə, Naxçıvanda, Şuşada, Ağdamda, Lahıca və başqa yerlərdə geniş yayılmışdı.

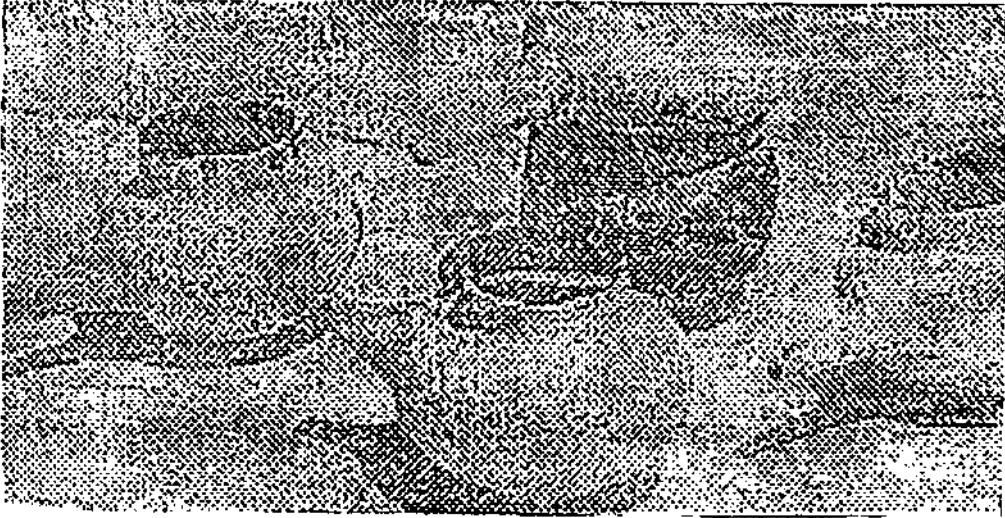
Əttar dükənlərində destillə üsulu ilə bir çox bitkilərin — Boymadərən, Nanə, Reyhan, Bədmüşk, Yarpız, Söyüd yarpağının tərkibində olan təsiredici maddələri əldə edirdilər. Təbabətdə istifadə edilən əczaçılıq məhsullarının, yəni müxtəlif ot, çiçək, yarpaq və köklərin tərkibində olan, aşağı hərarətdə buxarlanan maddələrin bir qismi buxarqovucu üsulla əldə edilmişdir. Bu üsulla əldə edilən əreqlər (farsca tər), əlkuhul (ərəbcə spirt) və s.-dən müalicə vasitəsi kimi geniş istifadə olunmuşdur.

Dərmanların istehsalı üçün empirik (təcrübi) istehsalat vasitələrinin yaradılması qədim dövrlərdən vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan Qəbələ qazıntıları zamanı tapılan istehsalat ocağı və əczaçılığa aid buxarqovucu alətlər diqqəti xüsusilə cəlb edir. Belə ki, 1977-ci ildə Qəbələnin Səlbir hissəsinin VII qazıntı sahəsində arxeoloji iş aparılan zaman 1,15 metr dərinlikdə VIII əsrə aid olan maraqlı bir dərman istehsalı ocağı aşkar edilmişdir. Ocaq uzunsov düzbucaqlı formada tikilmişdir. Ocağın içərisində yerləşdirilmiş 5 ədəd kiçik ölçülü saxsı qab tapılmışdır. İstehsal prosesində bu qab ocağın üstünə qoyulur. Onun içərisinə qiçqırdılmış bitki məhsulu tökülür, sonra qabın ağzına gildən hazırlanmış örtük qoyulur. Saxsı qabla örtüyün birləşən hissəsi xüsusi məhlulla bərkidilir. Qabdakı dərman məhsulu qaynayan zaman onun buxarı örtüyün lüləyindən keçir. Qabın qarşısında içərisi soyuq su ilə doldurulmuş və hər iki başında soyuducu yerləşə biləcək dəliyi olan nov qoyulur. Novun içərisi ilə metal soyuducu uzadılır. Buxarın çıxmasına imkan verməmək üçün soyuducu ilə örtüyün lüləyi birləşdirilən yer xüsusi məhlulla bərkidilir. Soyuducu vasitəsilə axıb gələn mayeni yığmaq üçün soyuducunun ikinci başının altına qab qoyulur. Bu istehsal vasitəsi ayrı-ayrı bitkilərin çiçək, yarpaq və köklərindən maye halında dərman istehsal etmək üçün hazırlanmışdır. Orta əsrlərdə efir yağları alınması işində tətbiq

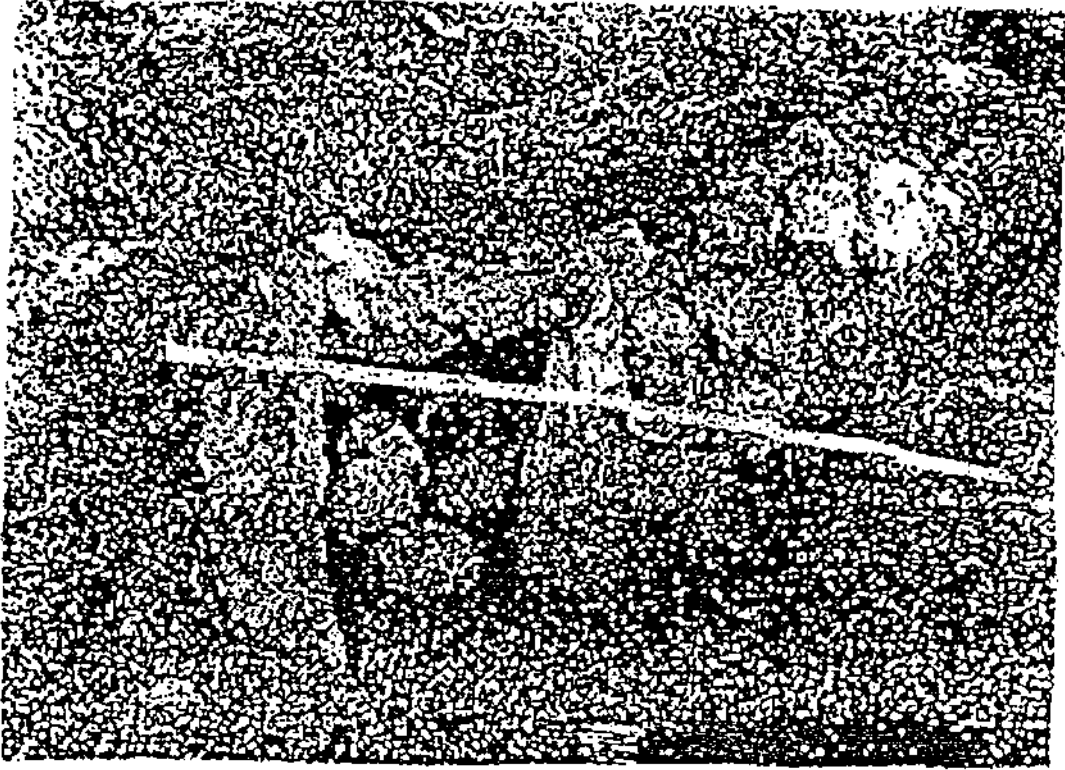

Qəbələdən tapılmış
dərman istehsalı aləti

Respublikamızın ərazisində aparılan geniş arxeoloji tədqiqatlar zamanı külli miqdarda dərmən saxlanılan şüşə qablar aşkara çıxarılmışdır. Qədim Şamaxıda, Şirvanda dərmən qabları istehsal edən çoxlu e' malatxana var imiş.

Özəqi qabları. IV-VI əsrlər. Qəbələ, Qafqaz Albaniyası.

Qəbələdən tapılmış
dərman istehsalı ocağı. VIII əsr

edilən texnoloji üsullar qeyd etdiyimiz üsullara tam uyğun gəlir. Başlıca fərq bu avadanlıqların şüşə qablardan ibarət olmasından və bu avadanlıqların çox incə hazırlanmasından ibarətdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılan bu dərman istehsalı avadanlığının yaxınlığında miladi tarixlə 805-ci ildə hazırlanmış gümüş dirhəm olmuşdur. (Qədirov F.V. «Qəbələdən tapılmış əczaçılığa aid əmək alətləri haqqında», Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1981, №4, s.83-87).

Beləliklə, bu arxeoloji tapıntı tarixi-etnoqrafiya baxımından VIII-IX əsrlərdə Qəbələ şəhərində əczaçılıq (dərman istehsalı) barədə məlumat verən mənbə kimi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Orta əsrlərdə dərmanlar nəinki xəstələr üçün hazırlanırdı, eyni zamanda sağlam adamlara da bədəni möhkəmləndirmək, əhvali-ruhiyyəni yaxşılaşdırmaq, saçları möhkəmləndirmək üçün bir çox reseptlər təyin edilirdi. Belə ki, saçın tökülməsinə qarşı arı zəhərini təmiz balla qarışdırıb saçın köklərinə sürtmək, arı zəhəri olan apitoksinlə revmatizmi, periferik sinir sistemi, endartrit və bir çox xəstəlikləri müalicə etmək, 1,4 misqal Zəfəranı şərbətlə qarışdırıb mədə xəstəliklərində, hətta bədəni möhkəmləndirmək üçün istifadə etmək, həzm, ürək-damar, mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsi zamanı kiçik dozada ilan zəhərindən istifadə etmək məsləhət görülürdü. Hətta, bir çox xəstəliklərin müalicəsində qurudulmuş ilan başının poroşokundan da istifadə olunurdu. İlan və arı sancan adamların xəstəliklərinin azalması, tam itib getməsi, bəzən epilepsiyaların azalması və təkrarlanmaması müşahidə olunurdu.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda “dəvacatxana”-larda gündəlik dərman hazırlama prosesində ekstraksiya, filtrasiya, destillətmə və bir çox metodlardan istifadə olunurdu ki, bu metodlar hazırda da dərman istehsalı prosesində tətbiq olunur. Orta əsrlərdə hazırlanan dərmanların əksəriyyətini bitkilərdən hazırlanan dərmanlar təşkil edirdi.

VIII əsrdə Azərbaycanda dərman hazırlanması işi ilə təbabət və kimyanı daha dərindən bilən adamlar məşğul olurdular. “Qarabaddin” adlanan kitablardan istifadə olunurdu ki, bu kitablar öz dövrünün farmakopeyası (dərmanları hazırlamaq, yoxlamaq, saxlamaq, xəstəyə dərman təyin etmək üçün ciddi surətdə riayət edilməli təlimat kitabı) sayılırdı. Təsadüfi deyil ki, qədim zamanlardan yaralı adama dağ çiçəyi və ana südündən istifadə etməyi məsləhət görürdülər (“Kitabi-Dədə Qorqud”da qeyd edildiyi kimi).

Beləliklə, dərmanlar sırasına bitən, sürünən, uçan, yeriyan bir çox çahnılar aid idi. Hətta, təkə üyüdülmüş ilan yox, həm də maral dırnağı, üyüdülmüş daş və s. dərman ola bilərdi. İnsanların yazı yazmağa və kağız işlətməyə başladığı dövrdən dərmanlar haqqında məlumat sistemləşdirilməyə başlandı. Dərmanşünaslıqda və kimyanın inkişafında Cabir ibn Həyyanın (721—815) böyük xidmətləri olmuşdur.

Orta əsrlərdə yaşamış görkəmli dərmanşünas Məhəmməd Hüseyn Nur Bəxşi (913—1007) dərmanşünaslığa aid olan kitabında bir neçə xəstəliyi tanıtmış və həmin xəstəliklərin müalicəsini izah etmişdir. Bu dövr Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafının parlaq dövrü sayılır. IX əsrdə Azərbaycanda olmuş Ərəb səyyahı və tarixçisi ibn Hövgəl qeyd edirdi: onların tibb elminə bələd olan bacarıqlı həkimləri vardır.

İbn Cülcül 987-ci ildə «Təbiblərin və filosofların təbəqələri» adlı əsər yazmışdır.

Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl Razi, Əbu Reyhan əl-Biruni, Əbu Mənsur Müvəffəq, Əbu Əli əl Hüseyn ibn Abdall ibn Sina və başqalarının dövründə xalq təbabətçiləri Azərbaycanın gözəl guşəsi olan Şirvanın dərman bitkilərini, flora və faunasını həvəslə öyrənmiş, bunlardan geniş istifadə etmişlər.

IX yüzillikdə dərmanşünaslığa aid Səbir ibn Səhl tərəfindən yazılmış kitabdan, XII yüzillikdə ibn əl-Tərməzi tərəfindən yazılmış “Padzəhr” adlı

kitabdan çox istifadə edilirdi. Dərman hazırlamaq üçün bir çox bitkilərin siyahısı verilən kitab və kitabçalar yazılmışdı.

Orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişafında şair və yazıçıların, hətta xalq aşıqlarının böyük rolu olmuşdur. Dərmanlar haqqında onların yazdıqları poema və dastanlar insanlar arasında tibbi biliklərin yayılmasında böyük rol oynamışdır.

Qədim və orta əsrlərdə kimya elminin təcrübi üsullarının tətbiqi yolu ilə dərmanların alınması üçün konkret iş aparılırdı. Azərbaycanın, xüsusən Şirvanın təbiəti dünya şöhrətli müxtəlif alimləri, mütəxəssisləri bu regiona cəlb edirdi. Həmin alimlərin köməyi ilə Azərbaycanda görkəmli dərmanşünaslar, yüksək səviyyəli mütəxəssislər, tədqiqatçılar yetişirdi.

Şirvan, xüsusən Şamaxı və onun ətrafı keçmiş zamanlardan xalq təbabətinin mərkəzlərindən olmuşdur.

Ulu düzü, Ballıqaya, Pirdirəki dağı, Cabanı silsiləsi, Qaladərəsi, Pirqulu ormanları və s. seyrangahlar şəfaverici dərman bitkiləri və müalicə əhəmiyyətli suları ilə ibtidai insanları özünə cəlb etmişdir. Belə ki, ibtidai həyat tərzini keçirən insanlar 4500 il əvvəl bu yerlərdə yaşayış məntəqəsi — şəhər salarkən özlərinin sağlamlıqlarının mühafizəsi qayğısına qalmışlar.

Şumer tayfalarının Kamexa adlandırdıqları Şamaxı şəhəri sonralar adlı-sanlı bir məmləkət olan Şirvanın paytaxtı olmuşdur.

1192-ci ildə zəlzələ nəticəsində Şamaxı darmadağın olduğundan şəhərin iqamətgahı Bakıya köçdü.

Qədim insanlar vətənimizdə yetişən bitkilərdən dərman almaq üçün böyük imkana malik olmuşlar. Müalicə işi ilə məşğul olan insanlar əttar dükənlərində müxtəlif dərmanlar hazırlayırdılar.

(Qafarov N.N., Mirzəyev X.M., “Qədim Naxçıvanda dərmanşünaslığın inkişafı”, “Tibb jurnalı”, №4, 1980, s. 37-42).

(Şəfiyev Şamil. «Naxçıvanda səhiyyə işinin tarixinə dair kitab (A.Məmmədovun İnkilabdan əvvəlki Naxçıvanda səhiyyə işləri adlı kitabı haqqında)». «Şərqi qapısı» qəzeti, 14 avqust 1965-ci il).

Qədim Naxçıvan əttarlarının istifadə etdikləri müalicə vasitələri

Üzüm — böyrək və sidik kisəsi xəstəliklərinə xeyirdir.

Üzüm yarpağı — baş ağrısına kömək edir. Üzüm yarpağı çeynəmək damağa və diş ətinə xeyirdir.

Əncir — böyrək və sidik kisəsi xəstəliklərinə xeyirdir, öskürəyi və ağrını azaldır, qan dövranını yaxşılaşdırır.

Armut — sinir sistemini möhkəmləndirir. Susuzluğu aradan qaldırır, qusmanın qarşısını alır. Mədə və oynaq ağrılarında işlənir.

Nar — tənəffəsliyi aradan qaldırır. İshalda işlədilir. Şirin nar mədəyə xeyirdir, turş nar ziyandır.

Bal — mədəni təmizləyir. Qan təzyiqini yüksəldir, yorğunluğu aradan qaldırır.

Yağış suyu — öskürəyə xeyirdir.

İsti su — qan dövranını normallaşdırır. Öskürəyə, boğaz ağrısına xeyirdir.

Soğan — iştahanı artırır, əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır, çox istifadə olunduqda baş ağrısı verir.

Düyü — üzün dərisini hamarlaşdırır, yuxu gətirir.

Qoz yağı — səsi yaxşılaşdırır, qadın xəstəliklərində işlənir.

Qoz yarpağı — ağız boşluğu xəstəliklərində işlənir.

Pendir — susuzluq yaradır, beyinə ziyandır.

Qar — yeməkdən sonra həzmi yaxşılaşdırır.

Qərənfil — baş ağrısını azaldır, yuxu gətirir.

Uşaq sidiyi — ilan, həşərat sancdıqda köməklik edir.

Razyana toxumu — bağırsağ qurdlarını qovur. Sidik kisəsi daşlarını əridir.

Qarpız toxumu — böyrəkləri və sidik kisəsini təmizləyir.

Cövüz (qoz) — insanın qüvvəsini artırır, qurdqovucudur. Cövüz mürəbbəsi balla mədə və böyrəyə xeyirdir.

Həna — yanıqlarda faydalıdır, dəri xəstəliklərində işlədilir.

Qarpız — sidikqovucudur.

Xətim gülü (Gülxətmi) — vannasını qəbul etdikdə oynaqların ağrısını kəsir. Sirkə və Zeytun yağı ilə arı sancan yerə sürülür. Seliyi başa sürtdükdə tükün tökülməsinin qarşısını alır.

Lalə gülü — yuxugətiricidir, öskürəyi aradan qaldırır.

Doşab — bağırsaqların normal işləməsinə kömək edir.

Zəncəfil — böyrək və sidik kisəsinə xeyirdir.

Keçi südü — boğaz yarasını müalicə edir. Qarqara etdikdə ağrını aradan qaldırır.

Qadın südü — işlədici və oynaq ağrılarını kəsici kimi istifadə olunur.

Tərxun — həzm prosesini gücləndirir, boğaz ağrısını aradan qaldırır.

Bibər — iltihab prosesini azaldır, iştahanı artırır.

Nar gülü — qanlı ishalda kömək edir.

Küncüt yarpağı — sulu çıxarışı ilə başı yuduqda tük yaxşı inkişaf edir.

Tut yarpağı — diş ağrısında və saç rəngləmək üçün işlədilir.

Söyüd yarpağı — şirəsi baş ağrısını aradan qaldırır.

Jasmen — baş ağrısında, iflicdə, aşağı ətrafların iltihabında işlənir.

Yemişan — qan təzyiqini aşağısalıcı və süd ifrazını artırıcı dərman kimi işlənir.

İtburnu — diş ağrısında, iştahaartırıcı kimi işlənir.

Boranı toxumu — qurdqovucu kimi işlənir.

Qara yonca — qankəsici, yarasağaldıcıdır.

Xaşxaş — yuxugətirici, ağrıkəsici kimi işlənir.

Göy daş — qusdurucu kimi işlənir.

Kəklükotu — sinir sistemini sakitləşdirir.

Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl-Razi, Əbu Reyhan Biruni, Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdall ibn Sina, Əbü-l Həsən Bəhmənyar ibn əl-Mərzban əl Azərbaycani, Əbu Mənsur Müvəffəq əl-Hirovi, Kafiyəddin Ömər Osman oğlu, Mühzəbəddin Əli ibn Əhməd Təbrizi və başqaları ölkəmizdə dərmanşünaslığın inkişafında əvəzsiz rol oynamışlar. Onlar dərmanların hazırlanması texnologiyasını təkmilləşdirmiş, müalicə işinin professional səviyyəyə çatdırılması üçün böyük işlər görmüşlər. Bu mütəfəkkirlərin əsərləri qədim dövrlərdə, bəziləri isə indiyədək özünün təsir gücünü saxlamışlar.

“Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycan” anlayışı daha geniş məkana aid edilirdi. Məlum olduğu kimi, indiki İranın, Ermənistanın, Gürcüstanın, Rusiyanın tərkibinə daxil olan ərazilərin bir qismi tarixən Azərbaycan torpaqları olmuşdur. Mövzuda Azərbaycan dərmanşünasları haqqında danışılarkən indiki respublikamızın inzibati-ərazi sərhədləri çərçivəsində çıxış edilir. Bu da mövzunun əsas məziyyətlərindən, müsbət xüsusiyyətlərindən biridir.

Azərbaycanın Şirvan mahalında XII əsrdə yaradılmış dünya şöhrətli müalicə mərkəzi barədə mülahizələri şərh etməzdən əvvəl xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Şamaxı alimləri, təbibləri, dərmanşünasları hələ qədim dövrlərdən Şərq aləmində tanınırdılar. Şamaxı Azərbaycanın elm adamlarının, mütəfəkkirlərin, filosofların cəmləşdiyi mərkəzlərdən biri idi. Burada dünya şöhrətli alimlər yetişmişdi. Belə şəxsiyyətlərdən biri Əfzələddin Xaqaninin (Xaqani Şirvani) əmisi Kafiyəddin Ömər Osman oğlu barədə geniş məlumat verilmişdir.

Kafiyəddin Şamaxı yaxınlığında yaratdığı elmi mərkəzdə (akademiyada) təbii dərman preparatları hazırlanması işinin əsasını qoymuşdur. Kafiyəddin Ömər Osman oğlu XII əsrin böyük səhiyyə

təşkilatçısı idi. O, görkəmli dərmanşünas, filosof, kimyaçı, astronom və riyaziyyatçı kimi tanınırdı. Xaqani Şirvani öz əsərlərində əmisinə el məhəbbətini tərənnüm edərək onu Şərqi Hippokratı, dinin İzası — peyğəmbəri adlandırmışdı. Şirvanda, Şamaxıda dünya şöhrətli sağlamlıq ocaqlarının yaradılması üçün hərtərəfli şərait var idi. “Məlhəm” müalicəxanası da bu qəbildən idi. Şirvanşah I Əfrudunun oğlu III Məniçöhrün 40 illik (1120—1160) hakimiyyəti dövründə Şirvanda elmin, mədəniyyətin, səhiyyənin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdı. Həmin illərdə dərmanşünaslığın inkişafında uğurlu nəticələr əldə olunmuşdu. Elə həmin vaxt Kafiyəddin Ömər Osman oğlu Şirvanın Məlhəm kəndində tibb mədrəsəsi və müalicəxana yaratdı. Bu müalicəxanaya Gəncədən, Təbrizdən və başqa yerlərdən tanınmış loğmanlar, əttarlar cəlb olunurdu. Müalicəxananın nəzdində fəaliyyət göstərən tibb mədrəsəsində oxuyan şagirdlər dağlardan, vadilərdən şəfaverici bitkilər yığırdılar. Bu müalicəxana yalnız Şirvanşahın özünə və ailəsinə deyil, həmçinin geniş xalq kütlələrinə xidmət göstərirdi. Buraya yaxın, uzaq ölkələrdən minlərlə xəstələr gətirilirdi. Yaxın Şərqdəki digər bu tipli müalicəxanalarda olduğu kimi, Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun “Məlhəm” müalicəxanasının nəzdində də əczaxana var idi. İş elə qurulmuşdu ki, həkimlər, dərmanşünaslar, müxtəlif ixtisaslı əczaçılar bu müalicəxananın yanında məskunlaşırdılar. İşə təzə götürülənlər, ixtisasını artıran həkimlər, əczaçılar, cərrahlar, “kehallar” adlanan göz həkimləri, “mücbiri” adlanan travmatoloqlar və başqa ixtisasdan olan həkimlər burada dərs keçirdilər.

Mövzuda Şeyx İlyas oğlu Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami (Nizami Gəncəvi), Əbül Əla Gəncəvi, Mühzəbəddin Əli ibn Əhməd Təbrizi, Əttar Fəridəddin, Nəsirəddin Tusi Məhəmməd ibn Həsən, Səəd-əd-Din ibn Əbdül Kərim ibn Yəhya Şəbüsteri və s. mütəfəkkirlər, onların tibbə, dərmanşünaslığa dair fikirləri barədə mülahizələr böyük yer tutur.

Tədqiqat işində Azərbaycanda yaradılmış ali tibb təhsil ocağı “Dar üş-şafa” (“Sağlamlıq ocağı”) barədə geniş məlumat verilir. Qeyd edilir ki, 1300-cü ilin əvvəlində (Elxanilər — Hülakülər) dövründə Elxani hökmdarı Qazan xan Azərbaycanın paytaxtı Təbrizin cənub-qərbində Şam Qazan şəhərciyi saldırmış, həmin şəhərcikdə mədrəsə, xəstəxana yaratmışdı. Qazan xanın vəziri, görkəmli dövlət xadimi, alim, tarixçi, həkim, ensiklopediyaçı Rəşidəddin Fəzlullah Əbül Xeyr Həmədəni Təbrizin şimal-şərqində saldırdığı Rəbi Rəşidi şəhərciyində Universitet (Tibb Universiteti, xəstəxana) təşkil etmişdi.

Tarixi mənbələrə istinad edilərək göstərilir ki, bu universitet XIII—XIV əsrlərdə Şərq ölkələrində, Avropada ən müasir elm və tədris ocaqlarından biri hesab olunurdu. Bu universitetdə 450 nəfərdən çox müəllim çalışır, 7000 nəfər tələbə təhsil alırdı. Bu tələbələrdən 1000 nəfəri bilavasitə tibb elminin öyrənilməsi ilə məşğul olurdu. İnstitutun nəzdində əczaxana fəaliyyət göstərirdi. Müalicə və əczaçılıq fakültələrində dərs demək üçün Çindən, Hindistandan və Suriyadan 50 nəfər həkim, əczaçı dəvət olunmuşdu. Həmin təhsil ocağında Əbu Əli ibn Sinanın “Əl-qanun fit-tibb” (“Tibb haqqında qanun”) əsəri tədris edilirdi. 6 əsr ərzində bu əsər Avropanın tibb institutlarında əsas tədris vəsaiti hesab olunurdu.

Mövzuda həmin institutun nəzdindəki əczaxananın iş prinsipləri barədə qeydlər böyük maraq doğurur. Tarixi mənbələr araşdırılaraq dərmanşünaslığın inkişafı sahəsindəki iş üslubunun xüsusiyyətləri barədə maraqlı məlumatlar verilir.

Mövzuda həkimin, dərmanşünasın cəmiyyətdəki rolu məsələsi də nəzərdən qaçırılmayıb. Ayrı-ayrı əsrlər üzrə həmin məsələnin qoyuluşu ətraflı tədqiq edilir, həkim-xəstə münasibətləri barədə maraqlı fikirlər qeyd olunur.

Dövrün sosial-siyasi, ictimai-iqtisadi problemləri baxımından araşdırılan məsələlər Azərbaycan səhiyyəsinin, dərmanşünaslığının keçdiyi tarixi yol barədə əyani təsəvvür yaradır. Mövzuda yüzlərlə tarixi

şəxsiyyətlər, məşhur dərmanşünaslar haqqında ən maraqlı məlumatlar toplanıb dövrün xüsusiyyətləri baxımından təhlil edilmiş, ümumiləşdirilmiş və konkret nəticələr çıxarılmışdır. Bununla kifayətlənməyərək Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafı məsələlərinin dərinlən araşdırılmasını çox vacib bir vəzifə hesab etmək lazımdır.

Dərmanşünaslıq və əczaçılığa dair fars dilli yazılar içərisində Rüstəm Cürcaninin hind həkimi Əbülfət Nizamşaha həsr etdiyi “Zəhireyi-Nizamşahi” kitabını misal göstərmək olar. Bu əsər dərmanşünaslıq sahəsində Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl Razinin “Əl Havi” (“Təbabət qanunu”) əsəri səviyyəsində idi. “Zəhireyi-Nizamşahi” əsəri məşhur farmakoloq ibn Baytarın (vəfat tarixi 1246-cı il) ərəb dilində yazdığı “Müğni” əsərinin fars dilinə tərcüməsidir. İbn Baytarın dərmanşünaslığa aid “Came ül-ədviiyə” əsəri vardır.

İbn Baytar bir dərmanşünas kimi Avropada da şöhrət qazanmış, onun iki əsəri — “Came” və “Muğni” latın, fransız, alman, fars dillərinə tərcümə edilmişdir. Dərmanşünaslıq sahəsində ibn Baytar ibn Sinadan da üstündür.

Təbabətin, dərmanşünaslığın inkişafı baxımından Azərbaycanda XIII—XIV yüzillikləri “Qızıl dövr” adlandırmaq olar.

İbn Nəfis Təbrizi (vəfat tarixi 1394-cü il) Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafında böyük rol oynamışdır.

Dərmanşünaslığın və əczaçılığın inkişafında İbrahim ibn Zeynalabdin Naxçıvaninin, Qazi Məhəmməd Əhməd Ordubadinin böyük xidmətləri olmuşdur. Öz dövrlərində dərmanşünaslığın inkişafında böyük rol oynayan bu əttar təbiblər həm də dindarlıqla mübarizə aparmışlar, çünki o vaxtlar müalicə işi ilə məşğul olanları kafirlər adlandırırdılar.

Bütün bu üstünlüklərə baxmayaraq o zamanın insanları bəzi xəstəliklərin əsasını qoyan mikroblardan xəbərdar deyildilər və mikrobların, bakteriyaların qarşısını almaqda aciz idilər.

Qədim dövrlərdə, orta əsrlərdə əqiqin, qızılın, kəhrəbanın, təbaşirin, qızılgülün, canavar dilinin, heyva, alma çaxırlarının və s. işlədilməsinə aid məlumatlar geniş yayılmışdı. Bu dövrdə yazılan reseptlər çox mürəkkəb olub, onların hazırlanması da çətin idi. Məsələn, 39 tərkib hissəsindən ibarət olan bir reseptin hazırlanması 40-45 gün tələb edirdi. Sadə reseptlərə də çox təsadüf edilir. Məsələn, sidik kisəsi və böyrək xəstəliklərində istifadə olunan reseptə aid bir nümunə göstərək:

Xiyar toxumu 5 dirhəm

Boranı toxumu 5 dirhəm

Qarpız toxumu 5 dirhəm

Kakind 5 dirhəm

Zəncəfil 50 dirhəm.

Yuxarıda göstərilənləri balla köpüklənənə qədər qarışdırmaq lazımdır.

Yusif ibn İsmayıl Xoyi—ibn Kəbir (vəfat tarixi 1311-ci il) qida rasionunda təbii qidalardan, daha çox meyvə-tərəvəzdən, heyvan yağlarından istifadə olunmasını təklif edirdi.

Xalq təbabətində çox qədimdən Qızılgüldən qülqənd hazırlayıb (Qızılgülün çiçəklərinə şəkər hopdurub gün altında ağzı bağlı şüşə qabda 40 gün saxlamaq yolu ilə) ürək xəstəlikləri, revmatizm və qızdırma zamanı, Qarğıdalı saçağını dəmləyib böyrək xəstəliklərində sidikqovucu kimi, Nanə və Yarpızdan çay hazırlayıb mədə ağrılarında ağrıkəsici kimi, Bağayarpağından yarasığaldıçı kimi, Xoruzgülü otundan ürək xəstəlikləri zamanı geniş istifadə edilmiş və hazırda da bu bitkilər eyni məqsədlə işlədilir. Qızılgül yağı revmatizm zamanı xəstə oynaqlara sürtülür. Azərbaycanda çox qədim zamanlardan Yovşan bitkisindən qurdqovucu dərman kimi istifadə etmişlər. XIII—XIV əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq sahəsində çalışan sənətkarlarla yanaşı ara həkimləri də fəaliyyət göstərirdilər. Bu dövrün ən məşhur həkim və dərmanşünasları Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkərani, Məhəmməd Bərgüşadi, Mənsur ibn Məhəmməd dərmanşünaslığı xeyli inkişaf etdirmişlər. Onlar Azərbaycan

tibb elminin tarixini və gələcək perspektivlərini öz əsərlərində lazımınca işıqlandırmışlar.

XV əsrdə Azərbaycan ərazisində yeni, müstəqil Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri yaranmışdır ki, bu da böyük Səfəvilər dövlətinin yaranması üçün təməl olmuşdur. Şirvanşah I İbrahim və Xəlilullah zamanında (1417-1462) Şirvan çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Bu dövrdə şəhərlər inkişaf edir, görkəmli alim, həkim, şair və filosoflar yetişirdi. XV yüzillikdə Azərbaycanda tibb təhsili alanların sayı çox idi, onların əsas dərslisi Əbu Əli ibn Sinanın “Tibb haqqında qanun” kitabı idi.

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən dövründə (1453—1478) Azərbaycanda (Təbrizdə) xəstəxana və onun nəzdində əczaxana təsis edilmişdi. Bu xəstəxananı Həsən bəy tikdirmişdi. Xəstəxana ilə məscidi yalnız bir divar ayırırdı. Həsən bəy və Sultan Yaqubun (1478—1490) səhliyi dövrlərində 1000 nəfərdən ibarət yoxsul xəstə xəstəxanada müalicə olunurdular. Həmin xəstəxana böyük və çoxlu binalardan ibarət idi. Xəstəxananın böyük salonu (zalı) var idi. Həmin salona zalın ölçüsünə uyğun xalçalar döşənmişdi.

1490-cı ildə Həkim Hakimi tərəfindən əczaçılıq və farmakologiyaya aid “Dənizin xassələri” kitabı yazılmışdır. Bu kitabda müxtəlif dərman maddələrinin orqanizmə təsirindən bəhs edilir. Kitabda sinir sistemini, ürəyi, mədə və digər orqanları tənzimləyici dərman maddələri, qankəsici, ağrıkəsici, iltihab əleyhinə, bəlgəmgətirici və s. dərmanlar haqqında məlumat verilmişdir.

XVI yüzillikdə dərmanşünaslıq mühüm elm sahələrindən biri sayılırdı. Azərbaycanda bilikli həkim və dərmanşünaslar çox idi. Bu dövrün məşhur təbiblərindən biri Şah İsmayılın (hakimiyyət dövrü 1501—1524-cü illər) nəvəsi, Bəhram Mirzənin oğlu İbrahim Mirzə (1543—1576) olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilər dövründə həkimlərə yüksək dərəcədə hörmət göstərilirdi. Həkim şahın müşaviri sayılırdı. Çox vaxt vəzirlik rütbəsinə qədər yüksəlir, elçi sifəti ilə əcnəbi ölkələrə göndərilirdi. Qeyd

edək ki, Ərdəbilli həkim Əbdü I Şah Abbasın əmri ilə Türkiyəyə elçi göndərilmişdi.

XVII əsrdə (Səfəvilər dövründə) Azərbaycanda məktəbi ruhanilər idarə edirdilər. Orta məktəb təhsili məscidlərdə, mədrəsələrdə keçirilirdi.

Ali təhsil müddətində tibb, fəlsəfə və s. üzrə mühazirələr dinlənilirdi. XVII əsrin birinci yarısında Osmanlı işğalı illərində Azərbaycan həkimlərinin çoxu vətəni tərk edib İrana gedirdilər. Osmanlı qoşunu Azərbaycanın yaxşı sənətkarlarını əsir aparırdılar.

XVII əsrdə Azərbaycan dili bütün səfəvi imperiyasında, xüsusilə hakim sinfin içərisində geniş yayılmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanda kitab çapı çox zəif idi. II şah Abbasın vaxtında Avropadan Azərbaycana mətbəə əvadanlığı gətirildi. Lakin, kifayət qədər vəsait olmadığından və II Şah Abbasın ölümündən sonra mətbəə yaradılması mümkün olmadı.

XVII əsrdə kitabların xəttatlar tərəfindən köçürülməsi geniş vüsət almışdı.

Səfəvilər dövründə (1501-ci ildən 1736-cı ilədək) həkimbaşı sarayda ən mühüm vəzifələrdən biri idi. Ölkənin bütün həkimləri həkimbaşına tabe idi. Həkimbaşının yoxlaması olmadan, həkimbaşı şəhadətnamə vermədən heç kəs həkimlik işi ilə məşğul ola bilməzdi. Səfəvilər dövründə İsfahan sarayında 14-16 həkim qulluq edirdi, Şah ildə onlara iki min tümən məvacib verirdi. Şahın sağlamlığını qorumaq məsuliyyəti saray həkimlərinin üzərinə düşürdü. 1667-ci ildə Şah Süleyman xəstələnmişdi. Həkimlər onun xəstəliyinin müalicəsində aciz qalmışdılar. Lakin, şah sağaldı və həkimlərdən acizlik göstərənlərə cəza verildi. Bu fakt orta əsrlərdə Azərbaycanda müalicə işi ilə məşğul olanlara qarşı nəzarətin çox ciddi olmasını sübut edir.

Orta əsrlərdə müalicə işi ilə məşğul olanlar çox təcrübəli insanlar idi. Müalicədə qan almaq başlıca yer tuturdu. Cərrahlar qan almaqda zəngin təcrübə əldə etmişdilər. Qan alarkən dəri qaytan və ya bağ ilə xəstənin bazusunu möhkəm bağlayıb nəstər vurur, sonra nəstəri götürürdülər.

Cərrahi əməliyyat lazım olduqda, qoyun qovuğunun selikli təbəqəsindən əlcək kimi istifadə edirdilər. Cərrahiyyə əməliyyatı təsadüf nəticəsində və müharibələrdə xəsarət almış xəstələr üzərində aparılırdı. Əməliyyat zamanı xəstəni huşsuzlaşdırmaq üçün narkotik maddələrdən istifadə edilirdi.

Səfəvilər dövründə əczaçılıq işi də xeyli inkişaf etmişdi. Azərbaycan təbabət üçün lazım olan bitkilər baxımından həmişə çox zəngin olmuşdur. Azərbaycanda elə bir xəstəxana yox idi ki, orada əczaxana olmasın. Evdə müalicə edən həkimlərin də özəl əczaxanası var idi.

Səfəvilər dövründə çox dəyərli tibbi arayış kitabları yazılırdı. Bu kitablar içərisində 1556-cı ildə yazılmış “Şəfayi-tibb” adlı əczaçılıq kitabı seçilirdi.

Təbabət və əttarlıqla məşğul olan Əbu Abdulla Məhəmməd Təbrizinin “Ədvar əl-həmiyyat” (“Qızdırma dərmanları”) əsəri böyük əhəmiyyətə malikdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda elm sahələri, o cümlədən dərmanşünaslıq yüksək inkişaf səviyyəsində idi. Həmin dövrdə təbabət biologiya elmi ilə birlikdə öyrənilirdi.

XVII əsrin 60-cı illərində Təbrizdə 3 xəstəxana var idi. Həmin xəstəxanalar lazımi dərəcədə təmiz, səliqəli və yaxşı saxlanılırdı. Bu xəstəxanalarda çox qalib müalicə olunmağa imkan yox idi. Bu xəstəxanalarda qalib müalicə olunanlara gündə 2 dəfə yemək verilirdi.

1632 və 1668-ci illərdə 6 dəfə Şərqi səfər etmiş və 9 dəfədən çox Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Jan Batist Tavernye yazır: “Azərbaycanda imkanı olanlar həkimi evlərinə dəvət edirlər. Həkim xəstə yanına gəldikdə, xəstə çox ağır vəziyyətdə olsa da, həkim xəstəyə qulluq edənlərə deyir ki, əlbəttə xəstə sağalacaqdır.

Çox vaxt belə bir hal baş verir ki, həkim xəstənin yanından gedərkən xəstə son nəfəsini alır, amma, həkim xəstənin qohumlarına onun öləcəyi

haqqında heç nə demir. Deyir ki, təhlükəli xəstəlikdir, mən söz verə bilmirəm ki, xəstə sağalacaq.

İmkanı olmayan adamlar həkimi evinə çağıra bilməsə, xəstəni uzunqulağa mindirib, 3-4 nəfər onu tutub saxlayırdı. Xəstənin boynuna şal bağlayırdılar ki, bu xəstəlik əlamətini göstərirdi. Xəstəni bu vəziyyətdə həkimin evinə aparırdılar.

Həkim xəstənin nəbzini tutub, dilinə baxır, xəstəliyin başlanması, inkişafı, şiddətlənməsi barədə suallar verir, sonra xəstəyə içməli dərman nüsxəsi yazırdı. Elə içməli dərman ki, həmin dərman 3 mədəyə sığmaz (bu, dərmanın çoxluğuna işarə edir). Xəstə həmin dərmanı qusub qaytarsa, hesab edirdilər ki, dərman xəstəyə xeyir etmişdir.

Həkim xəstəni müalicə etmək üçün zəhmət haqqı tələb etmirdi. Lakin o, öz əttarı (dərmanı hazırlayıb satan) ilə elə razılaşırdı ki, dərmanın qiyməti ilə həkimin zəhmət haqqı da tam ödənilmiş olurdu”.

Bir çox mənbələrdə qeyd edilmişdir ki, 1700-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda qədim Naxçıvan diyarında dərman bitkilərinin tədqiqinə başlanmışdır (Şəfiyev Şamil. «Naxçıvanda səhiyyə işinin tarixinə dair kitab (A.Məmmədovun İnkilabdan əvvəlki Naxçıvanda səhiyyə işləri adlı kitabı haqqında)». « Şərq qapısı» qəzeti, 14 avqust 1965-ci il). Məşhur botanik Turnefer 1700—1702-ci illərdə Zaqafqaziyada olmuşdur. O, Ərzurumdan başlayıb Tiflisə qədər gəlmiş, Cənub-Şərqi doğru hərəkət edərək, Araz boyu düzənlik və dağlarda gəzmişdir. Alim həmin gəzinti zamanı 1300 bitkini siyahıya almışdır. Beləliklə, Naxçıvan diyarının bitki aləmi Turneferin qeydlərinə düşmüşdür. 1829-cu ildə məşhur kolleksiya toplayan, əczaçı Şoviq Naxçıvanda olmuşdur. O, Qarababa kəndində və Naxçıvan şəhərində çoxlu herbari hazırlamışdır ki, bu da Şərqi aləmi üçün böyük bir nailiyyət idi. Naxçıvanda dərman bitkilərinin tədqiqi ilə aşağıdakı şəxslər məşğul olmuşlar:

1843-cü illərdə botanik Kox

1874-cü ildə Q.İ.Raddev,

1893-cü ildə V.İ.Lipski,
 1895-ci ildə A.A.Lomakin,
 1896—1898-ci illərdə B.Q.Levondovski,
 1900—1907-ci illərdə botanik Follin,
 1904—1905-ci illərdə Genik,
 1914-cü ildə Y.N.Voronov,
 1923—1926-cı illərdə A.A.Qrosheym,
 1927—1928-ci illərdə Qavrilov və Dauxanov,
 1931-ci ildə Qurviç, Prilipko və Şutov,
 1932-ci ildə Şoxova,
 1931—1933-cü illərdə Karlıgin.

1921-ci ildən sonra L.İ.Prilipkonun rəhbərliyi altında Naxçıvanın bitki aləmi əsaslı surətdə öyrənilmişdir. Dərman bitkilərinin tədqiqində L.İ.Prilipkonun əməyi çox böyük olmuşdur. L.İ.Prilipko Naxçıvanın bitki aləmi haqqında ilk dəfə olaraq ətraflı məlumat vermiş, bitkilərin Naxçıvanda yayılması tarixi, ehtiyatı barədə kitablar yazmış, bitkilərin latın və rus dillərində adlarını xüsusi cədvəl şəklində göstərmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində dərmanşünaslığın inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı təbii sərvətlərin öyrənilməsinə də böyük əhəmiyyət verilmişdir.

Təbabət və dərmanşünaslığa aid kitablar içərisində böyük əhəmiyyəti olan kitablardan biri Məhəmməd Hüseyn Ələvinin 1032 səhifədən ibarət olan “Məxzənül ədviyyə” (“Dərmanlar xəzinəsi”) kitabıdır. Bu kitab 1771-ci ildə çap olunmuşdur. Müəllif bu əsəri yazarkən ibn Sina, ibn Bəttar, Şeyx Yusif Bağdadi, Şeyx Davud, Əbu Reyhan Biruni və başqalarının əsərlərindən istifadə etmişdir.

Dərmanşünaslığa aid qiymətli kitablardan biri Məşədi ibn Zeynal Mirzə Mehdi Gəncəvi Nəqqaşinin “Karabaddin” kitabıdır ki, bu kitab Müzəffərəddin ibn Əhməd ibn Hüseyn əl-Şəfainin “Karabaddin” kitabı əsasında yazılmışdır. Bu kitabda 74 dərman forması və onların müxtəlif

növləri, 1000-dən çox resept və onların hansı xəstəliklərdə istifadə edilməsi haqqında yazılmışdır.

Dərmanşünaslığa və əczaçılığa aid kitablar içərisində Səid Məhəmməd Hüseynin “Məxzən ül ədviyyə” əsəri xüsusi yer tutur.

Mahir dərmanşünas, xalq həkimi və xəttat Qayıbov Mirzə Məmmədqulu Mollahəsən oğlu Qarabaği “Məxzən ül ədviyyə” əsərinin (əlyazmasının) üzünü köçürmüşdür.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmaları İnstitutunda Şərq təbabətinə aid ərəb, fars, türk və azərbaycan dillərində yazılan 400-ə yaxın əsər saxlanılır. Bu əsərlərin bir çoxunun müəllifi azərbaycanlılardır. Bu müəlliflərdən Süleyman Qulu bəy ibn Əttar, Məşədi Mir Baba ibn Mir Mehdi, Qasım bəy, Şükrullah Şirvani, Əhməd Çələbi, Ağa Seyyid təbib Şirazi və başqalarını misal göstərmək olar.

Azərbaycan əhalisinə tibb xidməti göstərilməsində bir çox millətlərin nümayəndələri iştirak edirdilər: ruslar, gürcülər və başqaları.

1800-cü illərdə həkimlərin çoxu bilavasitə əczaçılıqla da məşğul olur və ya müvafiq dərman üçün resept yazıb əttar dükanına göndərirdilər. Əttar dükanlarında əhaliyə dərman satılması ilə yanaşı, xalq təbabətində işlənən dərman bitkilərinin toplanması, qurudulması, saxlanması ilə məşğul olurdular. Belə əttar dükanlarından ikisi Naxçıvan şəhərində “Qaranlıq çarısı” deyilən yerdə yerləşirdi. 1800-cü ilin əvvəllərində Naxçıvanda fəaliyyət göstərən xalq təbiblərindən Kəblə Qafar və əttar Məhəmməd Cəfərin yüksək istedad və məharətləri haqqında mənbələrdə geniş məlumat verilmişdir. 1800-cü illərdə Şamaxı qəzasında xalq həkimi (lekar) Hacı Mirzə Məhəmməd Ağa Seyid Əşrəf və Molla Məhəmməd Rza Məlikov öz təcrübəsində dərman maddələrindən çox geniş istifadə edirdilər. Bu dövrdə Azərbaycanda qospitallar, onların nəzdində apteklər açılmışdı.

Yelizavetpol quberniyası (1827) və Bakı mahalında (1836) Klapitonaşvili (Klapitonov) Pyotr Aleksandroviç işləyirdi. 1843-cü ildə o, Nuxa mahalına keçirildi. 1852—1853-cü illərdə Şamaxıda baş loğman vəzifəsində İvan Aksentyeviç Yarotski, kiçik ordinator D.F.Belov, loğman K.Q.Dominski, Naxçıvanda baş loğman

vəzifəsində kollec müşaviri Şalaşov Aleksandr Mixayloviç, ordinator Q.M.Slivovski işləyirdilər. 1800-cü illərin əvvəllərində Şuşada Mirzə Hüseyn, Mirzə Cavad kimi şöhrət tapmış təbib və dərmanşünaslardan biri də Axund Mirzə Sadiq Lətif oğlu Lətifov idi.

Geniş təfəkkürə malik alim və şair Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) bütün elmləri, o cümlədən tibb elmini öyrənməyin zəruri olması ideyasını irəli sürürdü. Bu ideyanı Azərbaycan mədəniyyətinin XIX-XX əsrlərdə yaşamış bir sıra görkəmli nümayəndələrindən Həsən bəy Zərdabi (1842-1907), A.Adıgözəlov (Gorani), Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926), N.Nərimanov (1870-1925), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) və bir çox başqaları da təbliğ etmişlər.

1907-ci ildən başlayaraq qəzalarda kənd xəstəxanaları və onların nəzdindəəcaxanalar yaranmağa başladı. Bu xəstəxanalarda rus həkimləri və Azərbaycanın ilk həkimləri Kərimbəy Mehmandarov, Cəlil Nəzir oğlu Ləmbəranski çalışır və səhiyyənin inkişafı üçün böyük əmək sərf edirdilər.

Orta əsrlərdə dərmanşünaslığa aid olan ədəbiyyatlardakı fikirlərə əsaslanaraq demək olar ki, emosiyaların və psixi gərginliyin aradan qaldırılmasına kömək edən bir neçə şərt vardır:

1. Fiziki məşğələlər;
2. Ruhun gigiyenası;
3. Hər hansı işlə daimi məşğul olmaq;
4. Vaxtında dincəlmək.

Orta əsrlərdə təbabətə və əczaçılığa aid yazılı mənbələrdən aydın olur ki, hər bir emosiya orqanizmdə funksional dəyişiklik yaradır:

1. Qəzəb — öd ifrazını artırır, sifətə sarılıq, sarı ləkə gətirir. Bu, isti təbiətli adam üçün daha ağırdır.

2. Şənlik — sifətin rəngini yaxşılaşdırır, toxumaların işinin yaxşılaşmasını təmin edir.

3. Kəskin qorxu, kədər, həsrət — ölümlə və ürəyin zərbə alması ilə nəticələnə bilər.

4. Utanma — sifətin qızarmasına, bəzi adamlarda sifətin saralmasına, tərini çox ifrazına səbəb olur.

5. Ümid — mülayim (nisbətən az) şənlik yaranmasına səbəb olur.

6. Ümitsizlik — eynilə həsrət və kədərin göstərdiyi təsiri göstərir.

Orta əsrlərdə tibb və əczaçılığın inkişafına aid Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan mənbələrə əsaslanaraq bir sıra gərəklə fəkilər üzə çıxarılmışdır:

a) insanın sağlamlığı ətraf mühətdən: hava, torpaq, su mənbələrindən;

b) yaşayış yerlərindən;

ç) sağlam həyat şəraiti və xəstəliklərə qarşı profilaktikadan, düzgün qidalanmadan, orqanizmin yığıntılardan təmizlənməsindən, fiziki məşqlərdən, emosiyaların tənzimlənməsindən;

d) xəstəliklərin düzgün müalicəsindən asılıdır.

Orta əsrlərə aid mənbələrə əsasən aydın olur ki, tibbin 2 məqsədi vardır:

1) Sağlamlığı qorumaq;

2) Xəstəliklərin müalicəsi.

Orta əsrlərdə işlədilən bəzi tibb və əczaçılıq terminləri

Əfşar (farsca) — bitki şirəsi

Huarşinlər (ərəb, fars) — daxilə qəbul etmək üçün həzmi yaxşılaşdıran qatı maye

Darü (ərəb, fars) — dərman

Tiryək (ərəb, fars) — əks zəhər, opi

İarac (ərəb, fars) — işlədici vasitə

Lüab (ərəb, fars) — həlməşik kütlə şəklində olan dərman, müalicəvi sıyıq, selik

Lavab-luba, lüabis, lüab (ərəb, fars) — bitkilərdən hazırlanmış həlməşik, müalicəvi sıyıq

Lük (ərəb, fars) — sorucu dərman forması

Mətbux (ərəb, fars) — bişirmə, qaynatma, hazırlama

- Məcun (ərəb, fars) — məlhəm, müalicəvi sıyıq
- Matridatos və ya matridatum (ərəb, fars) — əks zəhər (antidot)
- Moharib (ərəb, fars) — qıcıqlandırıcı
- Mühləb (ərəb, fars) — burxulma, çıxıq, sınıq
- Nak (ərəb, fars) — xəstəlikdən sonra zəfiləmiş bədəni sağlamlaşdırən (möhkəmləndirən) vasitə
- Rüb (ərəb, fars) — turş süddən hazırlanmış acıtma (maya)
- İsgəncəbin (ərəb, fars) — sirkədən alınmış dərman (qaynadılmış bal, sirkə və şəkərdən hazırlanır)
- Supup (ərəb, fars) — poroşok, tablet forması
- Tla-tle (ərəb, fars) — çaxırdan hazırlanmış yumşaldıcı məlhəm (mənaça kompresə — yaş sarğıya yaxındır)
- Püxtə (ərəb, fars) — bişirilmiş, hazırlanmış, yetişmiş
- Kurs, kursəbi (yunan) — bitkilərdən hazırlanmış yarımduzu dərman (balzam)
- Şərab (ərəb, fars) — cövhəri, şirəsi çəkilmiş içki
- Şərbət (ərəb, fars) — maye dərman, mikstura
- Şiəf (ərəb, fars) — göz üçün dərman
- Şəfia (ərəb, fars) — dərmana hopdurulub gözün üstünü örtmək üçün vasitə
- Şəfi (ərəb, fars) — müalicə edən, müalicə üçün
- Gülab (ərəb, fars) — Qızılgül suyu, şirəsi, işlədici dərman
- Abi (həb) (ərəb, fars) — həb, danə, dəyirmi dərman forması

I.5. Orta əsrlərdə Azərbaycanda müalicəxana və dərmanşünaslıq məktəbləri

Şirvanşah I Əfridunun oğlu III Məniçöhrün 40 illik (1120—1160) hakimiyyəti dövründə Şirvanda tam əmin-amanlıq yarandı, Şirvana heç

bir işğalçı ayağı dəymədi. Çar IV Davidin Şirvana hücumları zamanı dağıdılmış şəhərlər III Məniçöhr tərəfindən tam bərpa edildi.

Bu dövrdə müalicə işləri və dərmanşünaslığın inkişafında da böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilməyə başlandı. Kəfiyəddin Ömər Osman oğlunun Şirvanın Məlhəm kəndində tibb mədrəsəsi və müalicəxana yaratması buna bir sübut oldu.

XII əsrdə “Məlhəm” müalicəxanası

Kəfiyəddin Ömər Osman oğlunun rəhbərlik etdiyi “Məlhəm” müalicəxanasında yerli dərman sərvətləri öyrənilmiş və yeni dərmanlar kəşf edilmişdir (Nemətova M.C. «Şirvanın XIV-XVI əsr tarixinin öyrənilməsinə dair», Bakı, Az.SSR Elmlər Akademiyası, 1959, s.58-65).

Şirvanın Məlhəm kəndindəki müalicəxanaya Gəncədən, Təbrizdən və başqa yerlərdən loğmanlar və əttarlar gətirilirdi. Müalicəxananın nəzdindəki tibb mədrəsəsində (məktəbində) oxuyan şagirdlər dağlardan, vadilərdən, bağçalardan şəfali bitkilər yığırdılar. Bu müalicəxanada yaxın və uzaq ölkələrdən gələn xəstələr müalicə olunurdular. O dövrdə yaranmış Məlhəm yaşayış məntəqəsinin adı bununla bağlıdır ki, məlhəm dərman deməkdir.

Kəfiyəddin Ömər Osman oğlu dərman istehsalı, müalicə işi ilə məşğul olan təbib və alimləri öz yanında işləməyə dəvət etmişdi. Yaxın Şərqdəki digər “Məlhəm” tipli müalicəxanalardakı kimi Kəfiyəddin Ömər Osman oğlunun da müalicəxanasında əczaxana var idi. Həkimlər, dərmanşünaslar bu müalicəxananın yaxınlığında yaşayırdılar. İşə təzə götürülənlər, ixtisasını artıran həkimlər, əczaçılar, o cümlədən “kehallar” adlanan cərrahlar, göz həkimləri, “mücbiri” yaxud “mucabiri” adlanan travmatoloqlar və başqaları burada dərs keçirdilər.

Belə bir rəvayət vardır: Ömər Osman oğlu öz müalicə mərkəzini yaratmadan əvvəl şagirdlərinə tapşırır ki, bir neçə qoyun kəsib, Şamaxı ətrafında assınlar. Bir həftədən sonra Kafiyəddin bu yerləri gəzir və görür ki, hər yerdə asılmış qoyun əti korlanıb. Təkcə «Məlhəm» adlanan yerdə asılan ət elə qalıb ki, sanki yenicə kəsilib. Bundan sonra Kafiyəddin belə qərara gəlir ki, Məlhəmdə hava nəinki çox təmizdir, həm də müalicəvi əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də o, özünün tibb akademiyasını məhz bu yerdə yaratmaq qərarına gəlir.

O dövrün müalicə mərkəzlərində, adətən binaların koridor sistemi tətbiq olunurdu. Girişdə qəbul və prosedura otaqları, koridorun hər iki tərəfində palatalar, klinikanın axırında ölüxana yerləşirdi. Əsas bina təsərrüfat korpusu ilə açıq eyvan vasitəsilə birləşirdi. Həmin eyvan binada havanın tənzimlənməsini yaxşılaşdırır, lazım olduqda isə palata kimi istifadə olunurdu. Əsas binadan bir qədər kənardə kiçik aptek yerləşirdi. Yaxınlıqda həkimlər və xidmətçilər üçün yaşayış evləri, həmçinin böyük aptek yerləşirdi. Aptek dərman hazırlanması üçün müxtəlif bitkilər əkilmiş bağçaya çıxırdı.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlu “Məlhəm” müalicəxanasında müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün kif göbələklərindən istifadə edirdi. Bu göbələklərin 17-yə qədər növü fərqləndirilirdi: çörək kifi, süd kifi, şirniyyat kifi və s.

Ömər Osman oğlunun fikirlərinə görə xəstəliyin yaranmasının başlıca səbəbi keyfiyyətsiz qidalanmadır. Ömər Osman oğlu xəstəliyin müalicəsi zamanı keyfiyyətli qida və müvafiq pəhrizdən istifadə etməyi məsləhət görürdü.

O, xəstə olan şəxslərə müalicə məqsədilə şirniyyat (şərbət, şirin şərab, bal, meyvə şirəsi, doşab və s.), böyrək xəstəliyinə tutulana üzüm suyu, yerkökünün bal və doşabla qarışığını təyin edirdi. Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun dərman siyahısına müxtəlif çiçəklər, meyvələr, toxumlar,

qabıqlar, köklər və s. daxil edilmişdi. O, bu bitkilərdən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirdi.

“Məlhəm” müalicəxanasının nəzdindəki aptekdə Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun rəhbərliyi altında əczaçılar çalışırdılar. Həmin aptekdə bitki poroşokları, dəmləmələr, bişirmələr, müxtəlif şərbətlər, məcunlar, məlhəmlər və s. hazırlanırdı.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlu öz tədqiqatları əsasında dərman hazırlamaq, yoxlamaq, saxlamaq və xəstəyə dərman yazmaq üçün riayət edilməli təlimat kitabının (Farmakopeyanın) əsasının qoydu. Bütün bunlarla yanaşı Kafiyəddin Ömər Osman oğlu öz tələbələrinə həkim, əczaçı etikası, xəstələrlə davranma qaydaları öyrətmişdi. Kafiyəddin Ömər Osman oğlu Azərbaycan alimi, həkim və filosof Xaqani Şirvaninin (Əfzələddin İbrahim ibn Əli Nəccar Şirvaninin) əmisi idi.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlu (Dədə Günəş) Şirvanın xalq təbabətçilərindən olan Pir Səid babanın davamçısı idi. O, xalq təbabətinin mükəmməl bilicisi sayılırdı.

Qeyd edək ki, orta əsrlərdə mollaların, din xadimlərinin əksəriyyəti ara həkimliyi ilə məşğul olduqlarından xalq təbabətinin sirlərini mükəmməl öyrənməyə çalışmışlar. El-obanın sağlamlığı keşiyində dayanan bu möhtərəm insanların əksəriyyətinin məzarları ziyarətgaha çevrilmişdir. Şamaxı yaxınlığında əbədiyyətə qovuşan Həzrət baba, Pir Şıxalı baba, Şeyx Eyyub baba, Diri baba, Pir Qulu (Alçalı Pir) və başqaları buna misal ola bilər. Keçmişdə bu və ya digər xəstəliyin, təzadın müalicəsində böyük köməyi olan təbiblərin qəbirləri sonralar məşhurlaşmışdır. Məsələn, Yel piri, Ziyil piri, Dəmrov piri, İsitmə (Mustafa xan) piri, Sarılıq piri və s. Xalq təbabətçilərindən Pir Səid (Pir Saat) babanın məzarı qədim dövrlərdən indiyədək Ziyarətgah olmuşdur. Belə ki, onun qəbrinin üstünə gedən xəstələr tezliklə şəfa tapırlar. Pir Səid islamiyyətdən bir qədər əvvəl yaşamış, 150 il ömür sürmüşdür. O, Şirvanın, Qobustanın bütün əhalisinə təmənnəsiz tibbi yardım göstərmiş, insanları o dövrdə yayılan yoluxucu

xəstəliklərdən xilas etmişdir. Şirvanlı loğmanlar ən ağır xəstəliklərə də şəfa verməyi bacarmış, min dərddin təbabətdə min bir dərmanı olması kəlamını təsdiq etmişlər.

XII əsrin I yarısında Təbrizli alim Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Müsəmma tərəfindən fars dilində «Azərbaycan tarixi» yazılmış və 1145-ci ildə tamamlanmışdır. XIII-XIV əsrlərdə yaşamış tarixçi alimlər — Əhməd ibn Məhəmməd Təbrizi («Tarix əl-nəvadir» və «Şahənşahnamə»), Təvəkkül ibn Bəzzaz («Səfvət əs-səfa»), Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri («Tarix- e Şeyx Uveys»), Hinduşah Naxçıvani («Təcarüb əs-sələf»), Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani («Dəstur əl-katib»), Nizaməddin Şami («Zəfərnəmə»), Mahmud Xınaluqi, Gəncəli Kirakos («Tarix») və s. şəxsiyyətlər layiqli elmi irs qoyub getmişlər.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elmin bütün sahələrində inkişaf baş verirdi. Astronomiya, riyaziyyat, tibb, tarix, ədəbiyyat, dil, musiqi, eləcə də memarlıq və incəsənətdə yeni-yeni nailiyyətlər qazanılırdı. Elmin müxtəlif sahələrində çalışan Azərbaycan alimləri öz əsərləri ilə Şərqi bir çox ölkələrində məşhurlaşmışdılar.

Tibb sahəsində irəliləmiş daha yüksək idi. Belə ki, bu sahədə məşhurlaşmış həkim Fəzlullah Rəşidəddin öz fəaliyyətini Azərbaycanda — Təbrizdə həyata keçirmiş və onun elmi irsi Azərbaycanla bilavasitə bağlı olmuşdur. Rəşidəddinin tibbə aid «Tibb-e əhl-i xitay» (Xitay əhalisinin təbabəti), «Ədviyyə ye müfride-ye xitai» (Xitaylıların fərdi ədviyyəsi) və «Ədviyyəye müfride-ye moquli» (Monqolların fərdi ədviyyəsi) kimi əsərləri məlumdur (Piriyev V.Z. «Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə», Bakı, «Nurlan», 2003, 458 s).

Tibbə dair Mahmud ibn İlyasın «İnayət fi-t-tibb» (Tibb elminə kömək), «Kitab əl-xəfi fi elm əl-mədavi» (müalicə elmi haqqında kitab), tibb və fəlsəfə elmləri sahəsində tanınmış alim Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Nambər Təbrizinin (1194-1245) «Ədvar əl-himayət» əsərləri bu yüzillikdə yazılmışdır.

Tibb sahəsində tanınmış azərbaycanlı alimlər — göz həkimi Məhəmməd ibn Daniyal ibn Yusif əl-Maraqi əl Mavsili (?-1311), həkim Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Əbdürrəhman əl-Gəncəvi (1276-1331), həkim Nəfis ibn Davud ibn

Anan əd-Dərdi ət-Təbrizi vətənlərindən çox uzaqlarda — Misirdə və s. ölkələrdə məskunlaşmışdılar (Piriyeu V.Z. «Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə», Bakı, «Nurlan», 2003, 458 s). Nəfis ət-Təbrizi həkimlik işində mahir olmuş, dərmanşünashığı ilə hamını heyran etmişdi. Onun oğlu Badi ibn Nəfis ət-Təbrizi (?-1396) Qahirədə Sultan Zahir Bərkukun (1382-1399) saray həkimi və dövlətin tibbi xidmətinə başçılıq edən görkəmli şəxsiyyət idi. Məhəmməd ibn Əbu Məhəmməd ət-Təbrizi (?-1375) fəaliyyətə doğma şəhərində başlamış, sonra isə Dəməşqə getmiş əl-Mənsuri xəstəxanasında işləmiş və daha sonra əl-Mardini məscidi nəzdindəki mədrəsədə dərs demişdir.

Bu dövrdə Azərbaycanda insanın fiziki sağlamlığının qorunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Görkəmli dövlət xadimi, alim Məhəmməd Naxçıvani qeyd edirdi ki, insanın sağlamlığı onun əqli inkişafının əsas özəyi hesab olunur, dini və dünyəvi biliklərə yiyələnməsinə imkan yaradır. İnsan orqanizmi sağlam olmasa, o heç bir biliyə sahib ola bilməz, bilik və bacarığını təcrübədə tətbiq edə bilməz. Məhəmməd Naxçıvani insanların xəstəliklərdən mühafizə və müalicəsi üçün ölkədə Dar üş-şəfaların — Sağlamlıq evlərinin açılmasını vacib sayırdı. Ölkənin müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə belə müalicə ocaqları fəaliyyət göstərir və onların sayı getdikcə çoxalırdı. Bu işdə vəzir, həkim, ensiklopedist Rəşidəddin Fəzlullah Həmədaninin əməyi böyük olmuşdur. Onun təşəbbüsü və yaxından iştirakı ilə Qazan xanın dövründə Azərbaycanın mühüm yaşayış məntəqələrində yeni-yeni xəstəxanalar açılırdı. Bu dövrdə ölkənin yalnız cənub əyalətlərində 67 Dar üş-şəfa var idi. Rəşidəddin Fəzlullah yazır: «Biz hər cür qayğıkeşlik və min cür nəvaziş göstərməklə Hind, Çin, Misir, Şam və s.vilayətlərdən gəlmiş 50 mahir həkimi işə cəlb etmiş və burada yerləşdirmişik və göstəriş vermişik ki, onlar hər gün bizim xəstəxanaya baş çəksinlər, hər bir həkimə 10 nəfər layiqli tələbə təhkim etmişik ki, onlar bu nəcib elmlə məşğul olsunlar». Müəllif Rəbi Rəşidi Dar üş-şəfasının sözün əsl mənasında dövrünün ən iri müalicə ocağı olduğunu bildirmişdir.

Dar üş-şəfalar əsasən vəqf gəlirləri hesabına fəaliyyət göstərirdi və vəqflərin qoyduğu şərtlərlə işləyirdi. Dar üş-şəfalar ilk növbədə müəssisələrlə

tibbi avadanlıqla və s. ilə təmin olunurdular. Buraya müxtəlif dərmanlar, yağlar, ətirilər, məlhəmlər ilə yanaşı xəstələr üçün yataq və geyim, ərzaq verilirdi. Vəqflərin şərtlərindən asılı olaraq Dar üş-şəfalara burada ölənlər üçün imkanlı adamların dəfni üçün xərclər də ödənilirdi. Dar üş-şəfalarda həmçinin yüksək ixtisaslı həkimlər hazırlanırdı. Rəşiddədinin vəqfləri hesabına fəaliyyət göstərən Dar üş-şəfada hər 5 ildə 2 həkimin hazırlanması üçün vəsait ayrılmışdır. Onlar 5 il müddətində Dar üş-şəfada baş həkimin yanında təhsil almalı, həkimin icazəsi ilə müalicə aparmalı idi. Dar üş-şəfalarda baş həkim və onun 2 tələbəsi, cərrah, göz həkimi, şərabdər, xəzinədar, xadim, mətbəx işçiləri, qapıçı və s. qulluqçular xidmət edirdilər.

Dar üş-şəfalarla yanaşı ölkədə darüxanalar, tibb ləvazimatı anbarları (beyt əl-ədviyyə, məxzən əl-ədviyyə) və s. tibb müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Darüxana şərabdər həkimin qəbzinə əsasən müxtəlif dərmanlar, qarışıqlar (məcun) hazırlayırdı. Həkim xəstəni müayinə edərkən şərabdər onun yanında olmalı və həkimin göstərişi ilə dərman hazırlamalı idi.

XIII-XIV əsrlər İran tarixşünaslığının qızıl əsrləri adlandırılır və həmin dövrdə yazılmış tarixi əsərlərdən 50-dən artığı dövrümüzdə kimi gəlib çatmışdır. Belə zəngin tarixi irsin yaranmasında Şərqi görkəmli alimləri ilə bərabər Azərbaycan alimləri də yaxından iştirak etmişlər.

1300-cü ildə Azərbaycanda təsis edilmiş ali tibb təhsil ocağı

(“Dar üş şəfa”)

1300-cü ilin əvvəllərində (Elxanilər — Hülakular dövləti dövründə) Elxani hökmdarı Qazan xan (1295—1304) Azərbaycanın paytaxtı Təbrizin cənub-qərbində Şam Qazan şəhərini saldırmış və həmin şəhərdə mədrəsə, xəstəxana təsis etdirmişdi («Qazaniyyə (Şam Qazan — Şənb-i Qazan)». Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, II cild, Bakı, 1977, s.559). Qazan xan öz hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda elm və sənəti yüksək

qiymətləndirir, təbabət, astronomiya, kimya ilə yaxından maraqlanırdı. O, Təbrizdə saldırdığı Şam Qazan şəhərciyində “Dar üş-şəfa” — “Şəfa evi” adlı xəstəxana tikdirmişdi.

Həmin xəstəxanada ümumi xəstəliklər üzrə həkimlər, göz həkimləri (kehallar), travmatoloqlar (mücbirilər) və cərrahlar çalışırdılar. “Dar üş-şəfa”nın ali məktəbi quruluşuna görə Tibb Universiteti idi.

Qazan xanın vəziri görkəmli dövlət xadimi, alim, tarixçi, həkim, ensiklopedist Rəşidəddin Fəzlullah Əbül Xeyr Həmədani (1247-ci ildə Həmədanda anadan olub, 1318-ci ildə Təbrizdə vəfat edib) Təbrizin şimal şərqində saldırdığı Rəbi Rəşidi adlı şəhərcikdə Universitet (Tibb İnstitutu, xəstəxana) təsis etdirmişdi.

Rəşidəddinin bu təşəbbüsü tanınmış Azərbaycan təbibisi Mahmud ibn İlyasın iştirakı ilə həyata keçirilmişdi. Burada səhiyyənin təşkilində həkim-alim Mahmud ibn İlyasın elmi istedadı və təşkilatçılıq bacarığı həlledici rol oynamışdı.

Bu Universitet XIII—XIV yüzilliklərdə Şərqdə, Avropa ölkələrində ən məşhur elm və tədris ocağı hesab olunurdu. Universitetdə 450 nəfərdən çox müəllim çalışır və 7000 nəfər tələbə təhsil alırdı. Onlardan 1000 nəfəri Tibb İnstitutu tələbələri idi. Tibb İnstitutuna daxil olmaq istəyənlər fərdi qaydada imtahan komissiyası tərəfindən yoxlanıldıqdan sonra instituta qəbul oluna bilərdilər (Onullahi S.M. “Təbriz şəhəri XIII—XVII əsrlərdə”. Bakı, Elm nəşriyyatı. 1982, 278 s).

Tibb İnstitutunda təhsil müddəti 5 il idi. Tələbə praktika (interna) dövründə Rəbi Rəşidi şəhərciyində və ətraf kəndlərdə 1 il təcrübi işlə (müalicə işi ilə) məşğul olduqdan sonra öz ixtisası üzrə komissiya tərəfindən yoxlanılırdı. Onun bacarıqlı olmasını komissiya təsdiq etdikdən sonra həkimlik ixtisası üzrə icazənamə (diplom) verilirdi. Həmin komissiyadan keçə bilməyən zəif tələbələr isə institutdan çıxarılırdı (Onullahi S.M. «Azərbaycanda ilk ali tibb təhsili ocağı». «Təbib» qəzeti, 30 sentyabr, 1991-ci il).

Bu qayda ilə 5 illik tələbəlik dövrü qurtardıqdan sonra məzunların yerinə yeni tələbələr qəbul olunurdular. Bu Universitetdə təbabətlə yanaşı, ümumi fənlər — astronomiya, fəlsəfə, məntiq, tarix və ilahiyyat keçirilirdi.

İnstitutun nəzdində əczaxana, tələbələr və müəllimlər üçün yataqxana salınmışdı. İnstitutun subay həkim və müəllimlərinə “Dar üş-şəfa”nın yaxınlığında yerləşən Rəşidabad bağının yanında dövlət hesabına ev verilirdi. Həmin yer “Kuçe-ye müalican” — “Müalicə edənlər küçəsi” adlanırdı.

Müəllim və tələbələrin yaşayış yerləri institutun yaxınlığında ona görə yerləşirdi ki, onlar həm dərsə gecikməsinlər, həm də xəstəyə həkim lazım olduqda tez xəstəxanaya gələ bilsinlər. İnstitutun ailəli həkim və müəllimləri isə Rəbi Rəşidinin “Salehiyyə” məhəlləsində özləri üçün yaşayış evləri tikdirməli idilər.

Həmin institutda yerli müəllimlərlə yanaşı Çin, Hindistan, Misir və Suriyadan cəlb edilmiş alim və həkimlər də dərs deyir və hətta müalicə işi ilə məşğul olurdular. Belə ki, müalicə və əczaçılıq fakültələrində dərs demək üçün Çin, Hindistan və Suriyadan 50 nəfər həkim, əczaçı Təbrizə dəvət olunmuşdu. Onlar “Dar üş-şəfa”da həm dərs deyir, həm də öz hazırladıqları dərmanlarla müalicə edirdilər.

Tibb İnstitutunda hər müəllimə 10 nəfər tələbə təhkim edilmişdi. 2Rəşidəddin Fəzlullah “Dar üş-şəfa”da çalışan göz həkimi (kəhhal), cərrah və sınıqçıların hər birinə 5 nəfər təhkim etmişdi ki, onlara müvafiq ixtisasları öyrətsinlər.

“Rəbi Rəşidi” Tibb İnstitutunda Əbu Əli əl Hüseyn ibn Abdall ibn Sinanın “Əl-qanun fit-tibb” — “Tibb haqqında qanun” əsəri dərslik kimi işlədilirdi.

Ömrünün son dövrlərini İsfahan, Həmədan şəhərində keçirmiş Əbu Əli ibn Sinanın (980—1037) “Əl-qanun fit-tibb” — “Tibb haqqında qanun” əsəri təbabət sahəsində ən yaxşı elmi əsər hesab olunurdu. Bu əsər altı əsr, yəni XII yüzillikdən XVII yüzilliyin sonunadək Avropa tibb mütəxəssisləri

üçün dərs vəsaiti olmuşdur. Bu kitab ərəb dilində olduğundan və tələbələrin çoxu ərəb dilini bilmədiyindən, sonralar (XV yüzillikdə) bu kitaba türkcə, farsca şərhlər yazılmışdı. Rəşidəddinin öz kitabları da Tibb İnstitutunda dərslik kimi işlənirdi. Rəşidəddinin “Cəmi ət-Təvarix” (“Tarix salnaməsi”, 1305-ci il) əsəri öz dövrünün ən qiymətli əsərlərindən biri idi. Bu əsəri yazarkən Rəşidəddin bir çox məlumatları Qazan xandan almışdı. Rəşidəddinin “Bəyan əl-həqayiq” adlı 17 fəsildən ibarət olan əsərində çiçək xəstəliyi və onun müalicə üsulları ətraflı şərh olunmuşdur.

İnstitutun böyük bir kitabxanası və müxtəlif dillərdə əlyazmalar fondu var idi. Tələbələr həmin kitabxanadan kitab alıb bir ay müddətində qaytarmalı idilər. Şerti pozanlar (həm kitab verən, həm də kitab alan) cəzalandırılırdı.

Dərslik çatmadığı üçün müəllim tələbəyə mühazirə oxuyarkən istifadə etdiyi kitabdən 500 kəlmə dərs deyir və imla kimi yazdırırdı.

Tələbələr həm də təcrübi işlərlə məşğul olurdular. Xəstəxanada həkimlərdən başqa iki nəfər xidmətçi, bir nəfər yemək hazırlayan, bir nəfər qapıçı, bir nəfər su daşıyan işləyirdi. Xidmətçilər gecə-gündüz xəstələrə qulluq etməli idilər. Bunun müqabilində hər bir xidmətçiyə gündə iki batman çörək və ildə 30 dinar məvacib verilirdi.

O zamanlar (yəni, Elxanilər dövləti dövründə) 3,072 qramlıq dirhəmin altı misli bir gümüş dinar, 10 min dinar isə 1 tükən sayılırdı. Sonralar Qazan xan dirhəmin gümüş dəyərini kiçiltmişdi, yəni bir dirhəm 2,304 qram saf gümüşə bərabər tutuldu və dirhəmin altı misli (13,824) bir dinar, 10 min dinar isə 1 tükən sayıldı («Qazan Mahmud — Qazan xan islahatları»). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, II cild, Bakı, 1977, s.559).

Xəstəxanaya xəstə qəbul olunarkən ona xidmətçinin ixtiyarında olan xəstə paltarları verilirdi. Xəstəxanada o adamlar müalicə olunurdular ki, onların “Rəbi Rəşidi”də (“Şəhrüstane Rəşidi” — “Rəşidiyyə”-də) yaşamaq üçün daimi evi yox idi. Rəbi Rəşidinin daimi sakinləri xəstələndikdə yalnız

evlərində həkim nəzarəti altında müalicə olunurdular. Xəstəxananın yaxınlığında həkimlərin sakin olduğu otaqlar var idi ki, həmin otaqlara dar ət-təbib (həkim evi) deyilirdi.

Xəstəxanada böyük bir əczaxana var idi. Bu əczaxanada həkimlərin nüsxələri (qeydləri) əsasında xəstələr üçün dərmanlar hazırlanırdı.

Dərmana ehtiyac olduqda şərabdar (orta əsrlərdə dərman hazırlayan şəxs) həkimin göstərişi və iştirakı ilə əczaxananın müvafiq hissəsində dərmanı hazırlayır və xəstəyə verirdi.

Xəstəxanada o adamlar yatırılıb müalicə olunurdu ki, mütəvəlli (himayəçi — popeçitel) onların xəstəxanada müalicə olunmalarına icazə verirdi. Əczaxana gecə-gündüz açıq idi. Digər şəxslərin əczaxanaya girməsinə icazə verilmirdi. Dərman hazır olduqda əczaxananın kiçik pəncərəsindən həkimin nüsxəsi əsasında xəstəyə və ya onu müalicə edən həkimə verilirdi.

Dərmanlar əczaxanadan komissiyanın iştirakı ilə götürülürdü. Həmin komissiyaya əczaxana müdiri (orta əsrlərdə əczaxana müdirinə xəzinədar deyilirdi), mütəvəlli (himayəçi — popeçitel) tərəfindən təyin edilmiş inanılmış şəxs və həkim daxil idi.

Dərman komissiya tərəfindən yoxlanıldıqdan sonra xəstəyə verilirdi və əczaxananın qapısı bağlanıb möhürlənirdi. Hər dəfə əczaxanadan dərman götürüldükdə bu iş təkrar olunurdu. Bu ona görə idi ki, digər şəxslər əczaxanaya girib dərmanlara heç nə qarışdırma bilməsinlər.

“Rəbi Rəşidi” şəhərciyindəki “Şəfa evi”nin (“Dar üş-şəfa”) yaxınlığında böyük bir bağ salınmışdı. Həmin bağda dərman bitkiləri və “Şəfa evi”ndə yatırılıb müalicə olunan xəstələr üçün yüksək keyfiyyətli meyvə, tərəvəz də əkilib becərilirdi. “Rəşidiyyə” (“Rəbi Rəşidi”) şəhərciyindəki müalicəxananın yaxınlığında Rəşidəddinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən aptek “Fəthabad” adlanan bağın əhatəsində idi. “Fəthabad” adlanan bağın yaxınlığındakı aptekdə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün dərmanlar hazırlanırdı.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində “Rəbi Rəşidi”dəki “Şəfa evi”nin ərazisində müxtəlif bitki toxumları saxlanılan qablar tapılmışdır. “Şəfa evi”ndə bir çox bitkilərdən — Bənövşə, Qızılgül, Yasəmən, Nərgiz, iynəyarpaqlı bitkilər və s.-dən alınan yağlardan ağrıkəsici və dezodarasıyaedici kimi, Küncüt və Əncir yağlarından isə qanı təmizləyici vasitə kimi istifadə edilirdi.

Xəzinədarın (aptekin müdirinin) əsas vəzifəsi əczaxanada olan dərman hazırlama cihazlarına və dərmanlara nəzarət etmək idi. Bunun müqabilində o, gündə 3 batman buğda çörəyi, ildə 30 dinar məvacib alırdı. Şərabdara (dərman hazırlayana) isə gündə 2 batman buğda çörəyi, ildə 30 dinar məvacib verilirdi. Cərrah və göz həkimlərinin hər birinə gündə 5 batman buğda çörəyi, ildə 100 dinar məvacib verilirdi.

Tələbələrin təhsili, yatağı, yeməyi Rəşidəddinin öz əmlakı hesabına ödənilirdi. Xəstələr xəstəxanada pulsuz müalicə olunurdular.

Rəbi Rəşidi şəhərciyində xəstəxana, əczaxana, həkim, müəllim və tələbələr üçün yaşayış evləri, tədris ocaqlarından başqa 30 min ev var idi ki, bu evlərin birinin üzərində yazılmışdı: “Bu binanın dağıdılması başqa bir binanın tikilməsindən çətindir”. Bu fikir həmin binaların çox möhkəm olmasını açıqlayırdı.

Düşmənləri tərəfindən öldürülən Rəşidəddini Rəbi Rəşidi türbəsində dəfn etdilər. Rəşidəddin öldürüldükdən sonra düşmənləri Rəbi Rəşidini dağıtdılar. Sonralar Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin həmin şəhərcikdə təmir işləri apardı.

Daha sonralar “Dar üş-şəfa” Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun 1483-cü ildə Təbrizdə tikdirdiyi “Həşt behişt” (“Səkkiz cənnət”) sarayına birləşdirildi və fəaliyyətini davam etdirdi. Özünəməxsus Universitet olan bu məktəbə müxtəlif ölkələrdən təbiətşünaslığı, təbabəti öyrənmək üçün minlərlə tələbə gəlirdi.

1651-ci il zəlzələsi bu sarayı da, bütün Rəbi Rəşidi şəhərciyini də dağıdıb yox etdi.

Mənbələrdə qeyd edilmişdir ki, həkim Rəşid ləqəbi ilə tanınan Fəzlullah Əbül Xeyr oğlu Həmədanlının babası Müvəffəqüdüvlə öz dövrünün ən məşhur həkim və dərmanşünası olmuşdur.

Həkim Müvəffəqüdüvlə İsmailiyyə fədailəri tərəfindən Xacə Nəsirəddin Məhəmməd Tusi ilə birlikdə “Ələmut” (“Qartal yuvası”) qalasına tutulub salınmışdı. Hülaku xan “Ələmut” qalasını ələ keçirdikdən sonra Müvəffəqüdüvlə saraya gəlmiş və həkim kimi Hülaku xanın xidmətində olmuşdur. Abaqa xanın hakimiyyəti dövründə (1265—1282) isə həkim Müvəffəqüdüvlə Abaqa xanın şəxsi həkimi vəzifəsində çalışmış, onun hörmət və nüfuzunu qazanmışdır.

II FƏSİL

DƏRMANŞÜNASLIĞIN İNKİŞAFINDA TARİXİ XİDMƏTLƏRİ OLMUŞ ŞƏXSİYYƏTLƏR

Zərdüşt

Qədim Midiya təbabətinin əsasını Zərdüşt qoymuşdur. Azərbaycan tarixinə aid bəzi mənbələrdə Zərdüştün Urmiya hövzəsinin bir hissəsi olan Turukkumdan olması, bəzi mənbələrdə isə Muğandan olması qeyd edilmişdir. Turukkum Azərbaycanın “dağ”, “dağlıq ölkə” (keçmiş Aratta) hissəsinə aid edilirdi. Müasir zərdüştilər və orta əsr müsəlman tarixçilərinin əksəriyyəti (Biruni, Balazuri, Qəzvini, Yaqut əl-Həməvi və başqaları) belə hesab etmişlər ki, Zərdüşt Azərbaycanda anadan olmuşdur.

İranda “Avesta”-nın tədqiqatçılarından olan Turdavud Zərdüşt haqqında yazmışdı: “Bütün İran və ərəb müəllifləri, o cümlədən ibn Xordadbeh, ibn əl Fəqih, Məsudi, Həmzə İsfahani, Əbülfəda, Balazuri, Yaqut Həməvi Zərdüştün azərbaycanlı olduğunu qeyd etmiş, Urmiyanı onun vətəni bilmişlər”.

Zərdüştün yazıları içərisində çoxlu dərman bitki xammalları, o cümlədən Çaşır (Ferula), “assa fetida” və “qalban” qətranları haqqında məlumat verilmişdir.

B.e.ə. VII əsrdə yaşamış Zərdüştün təlimində təkallahlılıq əsasdır. 3 min il bundan əvvəl Azərbaycanın cənubunda yerləşən Urmiyada Zbar dağının ətəyindəki Dərəcə çayının sahilində tikilmiş sarayda Puruşaspa adlı bir kişi yaşayırdı. Onun həyat yoldaşının adı Doqdo idi. Onların Zərdüşt adlı bir oğlanları var idi.

Orta əsrlərdə yaranmış “Zərdüştnamə” adlı kitabda deyilir ki, uşaqlıqda Zərdüşt yaşadlarından onunla fərqlənirdi ki, o, heç zaman ağlamırdı, daim gülürdü. O, uşaqlıq çağında öz müdrikliyi ilə seçilir və şərə qulluq edən sehrbazların onu aradan götürmək cəhdləri həmişə uğursuzluqla nəticələnirdi.

İlahidən vəhy alan Zərdüşt öz təlimini “Avesta” adlandırdığı müqəddəs kitabda ifadə etmişdir. Zərdüştilik ideologiyasının yayıcıları kahin mağlar da Azərbaycanın yerli tayfalarından idilər.

“Mağ” sözü sehrbaz, cadugər mənasında bütün dünya dillərinə keçmişdir. Azərbaycanda mağ (muğ) adı Kür sahilindəki Muğan düzü (mağların düzü) və yer adı bildirən bir çox sözlərdə qalmışdır.

Zərdüştiliyin müqəddəs kitablar külliyyatı olan “Avesta”-da qeyd edilmişdir ki, müalicə məqsədilə dərman təyin edərkən dozaların dəqiqliyinə nəzarət etmək lazımdır. “Avesta”-da qeyd edilmişdir: “Tərəzi o qədər dəqiq olmalıdır ki, hətta çəkiddə bir tük ucunun təsir edəcəyi qədər dəyişiklik olmasın”. “Avesta”-da anatomiya aid bir çox məlumatlar verilmişdir. “Avesta”-da belə bir qeyd də vardır ki, dünyada ilk həkim Trita (Thrita) olmuşdur. Ahuramazda göydən ona müxtəlif xəstəliklər, zəhərlənmələr əleyhinə 1000 dərman bitkisi bəxşiş etmişdir. Zərdüşt Ahuramazdanı (Hörmüz) yeganə Allah kimi tanıdır, kainatın və canlıların yaradıcısı hesab edirdi. Ahuramazda xeyir və həqiqəti, onun qardaşı Anhramanyu (Əhrimən) isə şər qüvvələri təmsil edirmiş (Hörmüz şəfa

allahı, Əhrimən isə xəstəlik Allahı sayılır, axırda qələbə xeyir və şəfa Allahı Hörmüzün olur). Zərdüştün çağırışı ilə insanlar Anhramanyu və onun köməkçilərinə qarşı mübarizə aparmalı idilər.

Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl Razi

Orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişafında Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl Razinin böyük rolu olmuşdur. Razi 2 avqust 865-ci ildə Azərbaycanın (indiki İranın) Rey adlı qədim şəhərində anadan olmuşdur. O dövrdə Rey şəhərində elmin bütün sahələri, o cümlədən təbabət inkişaf etmişdi.

Razi gənclikdə şer yazır, musiqi bəstələyirdi. Riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə, kimya elmlərini çox yaxşı bilirdi. Bəzi faktlara görə Razi əvvəllər zərgərlik işləri ilə məşğul olmuşdur. Sonralar kimya və təbabət elmi ilə daha yaxından məşğul olmuşdur (Qənbəroğlu Q., Lətifov C. «Əbubəkr əl-Razi». «Elm və həyat» jurnalı №8, 1965, s.25).

Razi müalicəyə görə heç vaxt böyük haqq tələb etmirdi və kasıbları pulsuz müalicə edirdi. Hər dənbir kasıb xəstələrə dərman almaq üçün özü pul verirdi. Təbabət tarixçilərindən biri olan ibn an-Nadim yazır: "Razi insanlarla münasibətdə çox mülayim idi, kasıbları, xəstələri yaxşı başa düşür, onlara hörmət göstərir və onların üzərində çox əziyyət çəkirdi". O, daxili xəstəliklərdən qaraciyər, mədə-bağırsaq yolları xəstəliklərinin müalicəsi ilə məşğul olurdu. Razi həm də məşhur göz həkimi idi (Кадыров А.А., Саипов У.Т. "Великие ученые медики средневековья" (об Абу Бекре а-Рази, Абу Али ибн Сине), Ташкент, «Медицина», Уз. ССР 1988, с.11-15).

Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl Razi bir müddət Reydə xəstəxanada işləmiş, sonralar Bağdad şəhərində xəstəxanalardan birinə rəhbərlik etmişdir. O, Bağdad xəstəxanalarının aptekçiləri ilə tez-tez söhbət edərkən bu işə onda böyük həvəs yarandığından qərara gəlir ki, aptek işini dərindən öyrənsin.

Əbu Reyhan Biruninin qeydlərinə görə Razi 184 kitab yazmışdı ki, bunlardan 68-ə qədəri bizim dövrümüzədək qorunub saxlanılmışdır.

Razinin kitablarından təbabətə məlum olanları bunlardır: “Tibb üzrə hər şeyi əhatə edən kitab” (“Tibb qanunu”), “Mənsura həsr edilmiş tibbi kitab”, “Çiçək və qızılca haqqında kitab”, “Tibbi məcmuə”, “Xəstəliklərin növləri”, “Yüksək qiymətli kitab”, “Tibbə giriş”, “Tibb kəlamları”, “Soyuqlama haqqında”, “Müalicəvi palçıqlar haqqında”, “Süni dərmanlar haqqında”, “Cərrahi əməliyyatlar haqqında”, “Orqanların funksiyaları haqqında”, “Oynaqlar haqqında”, “Dəri xəstəlikləri haqqında”, “İştaha haqqında”, “Qulağın quruluşu haqqında”, “Radikulit və podaqra haqqında”, “Qida rejimi (pəhriz) haqqında”, “Südün müalicədə istifadəsi haqqında”, “Bədənin kəsilmiş nahiyələri niyə yenidən inkişaf etmir”, “Xəstəxanalar haqqında”, “Dərmanların hazırlanması haqqında”, “İflic haqqında”, “Həzm haqqında”, “Şah təbabəti haqqında”, “Həkim biliyini yoxlama haqqında”, “Uşaq xəstəlikləri”, “Çıxıqlar, burxulmalar haqqında”, “Sınıqların müalicəsi haqqında”, “Adi su və qardan alınmış su haqqında”, “Niyə çox az adamlar yaşlı dövrə çatırlar”, “Sərxoşedicilər şərəblər haqqında”, “Sərxoş etməyən şərəblər haqqında” və s.

Razi “Tibb üzrə hər şeyi əhatə edən kitab” — “Kitab əl-Havi Fit-tibb” üzərində 15 il işləmiş, amma kitabı axıra çatdırmağa müvəffəq olmamışdır. Bu kitab çox vaxt “əl Havi” (farsca “Tibb qanunu”) adlandırılır. Razinin “Əl havi” — “Tibb qanunu” kitabı təxminən dünyanın bütün ölkələrinin böyük kitabxanalarında saxlanılır. Bu kitabda ayrı-ayrı orqanların xəstəliklərindən, həmin xəstəliklərin əlamətlərindən, diaqnoz və müalicələrindən, cərrahiyyə, toksikologiya, dərmanşünaslıq və ümumi xəstəliklərdən bəhs edilmişdir.

Məşhur alim və tarixçi Əbu Reyhan Biruninin qeydlərinə görə Əbu Bəkr ər Razi gecələr çıraqla işığında çox oxuduğundan görmə qabiliyyətini itirmişdi. Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl-Razi 28 oktyabr 925-ci

ildə 60 yaşında vəfat etmişdir (Керимов У. Неизвестное сочинение арабизма. “Тайны-тайн”. Издательство АН Уз.ССР. 1957, с.30).

Əbu Reyhan əl-Biruni

Əbu Reyhan əl-Biruni orta əsrlərdə dərmanşünaslığın inkişafında böyük rol oynamışdır. Şirvanın təbabətçilərindən əl-Biruniyə (973—1048) Londonda ən dəyərli bir kitab həsr olunmuşdur. Bu kitaba əl-Biruninin təmasda olduğunu göstərən zəngin təbiətli Azərbaycanı, Şirvanı çox gözəl şəkildə nəzərə çarpdıran xəritə əlavə edilmişdir. Şərqi məşhur dərmanşünası əl-Biruni “Farmakognoziya” kitabının müəllifi idi (Абу Рейхан Бируни. «Фармакогнозия в медицине.» Исследование, предисловие и комментарии У.Керимова. Ташкент, АН Уз.ССР, 1974, с. 700-710). Biruni “Farmakognoziya” kitabında bir çox bitkilər haqqında, o cümlədən insan fiqurasını xatırladan narkotik sehirli Mandraqora bitkisi və bu bitkinin 4 saat ərzində huşsuzlaşdırıcı təsir göstərməsi haqqında ətraflı yazmışdır.

Biruni sehirli Mandraqoranı elə təsvir etmişdir ki, sanki bu bitki iki hissəyə bölünmüşdür: bitkinin bir hissəsi kişi, digər hissəsi isə qadın fiqurasını xatırladır. Biruninin tibbə aid qeydlərindən məlum olur ki, o, bir çox xəstəliklərin müalicəsi zamanı yaqutu əzilmiş halda qəbul etməyi məsləhət bilmişdir.

Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdall ibn Sina

Orta əsrlərin böyük mütəfəkkiri, görkəmli dərmanşünas Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdall ibn Sina 980-ci ildə Buxara yaxınlığında (Əfşanakda) anadan olmuş, 1037-ci ildə Azərbaycanın Həmədan şəhərində vəfat etmişdir. 1952-ci ildə Həmədan şəhərində ibn Sinanın abidəsi

Bakı şəhər sakini Şafəq Abdullayeva Həmədan şəhərində Əbu Əli İbn Sinaanın məzarını ziyarət edərkən

2000-ci il

qoyulmuşdur. İbn Sina yaradıcılığının ən məhsuldar dövrünü Azərbaycanda keçirmişdir. İbn Sina ona dünya şöhrəti qazandıran 5 hissədən ibarət “Əl-qanun fit-tibb” (“Tibb haqqında qanun”) və s. əsərlərini Azərbaycanda yazmışdır. O, Azərbaycanın Ekbatan (Həmədan) şəhərində müalicəxana və aptek açmışdı. İbn Sina — Avi Senna təmizliyə (bazara, ərzaq məhsullarına, suya) nəzarət işini bəzi adamlara həvalə etmişdi.

Əbu Əli ibn Sinanın tibb və dərmanşünaslığa aid “Kitab ül həyəvan min kitab ül şəfa”, “Külliyate qanun”, “Əl ədviyatül qəlbiyyə” (“Ürək dərmanları”) əsərləri vardır. 520 səhifədən ibarət olan “Kitab ül həyəvan min kitab ül şəfa” əsəri Tehrandə ərəbcə çap edilmişdir. Bu əsər özündə 4 məqaləni cəmləşdirir. 444 səhifədən ibarət olan “Kulliyate qanun” əsəri farsca çap edilmişdir (Кадыров А.А., Саипов У.Т. "Великие ученые медики средневековья" (об Абу Бекре ар-Рази, Абу Али ибн Сине), Ташкент, «Медицина», Уз. ССР 1988, с.11-15).

İbn Sinanın “Əl-qanun fit-tibb” (“Tibb haqqında qanun”) əsərini ibn Haşim İsmayıl Bazarkan ərəbcədən farscaya tərcümə etmişdir. İbn Sinanın “Qanun” əsəri 70 məqalədən ibarətdir (Абу Али Ибн Сина. “Канон врачебной науки”, Том.1. Перевод М.А.Салье, У.И.Керимова, А.А.Расулева. Ташкент. «Медицина», 1981, с.550, 555).

(Абу Али Ибн Сина. “Канон врачебной науки”, Т. №2, Арзуметов Ю.С., Ташкент, АН Уз.ССР, 1982 с.820, 830).

Əbü-l Həsən Bəhmənyar ibn əl Mərzban əl-Azərbaycani

Orta əsrlərdə Azərbaycan tarixinin öyrənilib xalqa çatdırılması işində ibn Sinanın tələbəsi Əbü-l Həsən Bəhmənyar ibn əl- Mərzbanın (XI əsr) xidməti böyükdür. Mənbələrdə Bəhmənyarın (993—1067) azərbaycanlı olduğu qeyd edilmişdir. Bəhmənyar ibn əl-Mərzban etiqadına görə atəşpərəst olmuşdur. Bəhmənyar hələ uşaq yaşlarından ibn Sinanın şagirdi

idi. İbn Sina ilə Bəhmənyarın tanışlığı belə başlayıb: İbn Sina dəmirçixanada olarkən kiçik bir oğlan içəri girib dəmirçidən od istəyir. Dəmirçi isə deyir: “Get, bir xəkəndaz gətir içinə köz töküm apar”. Həmin oğlan bir neçə dəqiqədən sonra iki ovcuna torpaq yığıb qayıdır və torpaqla dolu əllərini göstərüb deyir: “Közünü bu xəkəndaza tök”. İbn Sina oğlanın hazırcavablığından çox razı qalır. Həmin oğlan Bəhmənyar idi. Elə o gündən İbn Sina Bəhmənyara təklif edir ki, onun şagirdi olsun.

İbn Sina yazırdı ki, Bəhmənyar ona öz doğma oğlundan da yaxındır. İbn Sinanın “Əl-mübahisat” (“Birgə müzakirələr”), “Ət-təliqat” (“İzahlar”) və bir sıra əsərləri fizika, təbabət, psixologiya, məntiq elmlərinə aid Bəhmənyarla apardığı mübahisələr zamanı yazılıb.

Bəhmənyar bir sıra qiymətli əsərlərin müəllifidir. “Ət-Təhsil” (“Təhsil”), “Əz-Zinə fi-l məntiq” (“Məntiqə dair zinət”), “Əl-Bəhcə səadə” (“Gözəllik və səadət”), “Kitab fi-l musiqə” (“Musiqi kitabı”) və s. kitablar Bəhmənyarın İbn Sinadan soruşduğu məsələlər və İbn Sinanın verdiyi cavablardan ibarətdir.

“Ət-Təhsil” kitabı orta əsrlərdə məntiq və təbiəti öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biri olmuşdur. Bu kitabda deyilir ki, üzvdə duyulan və xəyala gətirilən şeyin mənimsənilməsi üzvün ondan təsirlənməsinə görədir, yoxsa həmin şey mənimsənilməzdi.

Müsəlman mədəniyyəti tarixində tədqiqatçı kimi tanınmış Şihab əd-Din əl-Mərcani fəlsəfə tarixindən bəhs edərkən Şərqi 4 ən görkəmli korifeyinin adını çəkmişdir: Əbu Nəsr əl-Farabi, Əbu Əli İbn Sina, qazi Əbül Valid Məhəmməd İbn Əhməd İbn Rüşd və Bəhmənyar İbn əl-Mərzban.

IX—XII əsrlərdə bütün Şərqdə, hətta Firəng ölkələrində (Şərqdə Avropanı frank imperiyasının adı ilə “Firəngistan”, avropalıları isə “firənglər” adlandırırdılar) bir çox mütəfəkkirlər: əl-Biruni, əl-Farabi, Rudəki, Firdovsi, Əl-Bəlxı, əl-İstəxri, Xarəzmi, Bəttani, əl-Kindi, Əbu-l-

Vəfa, Əbül Valid Məhəmməd ibn Əhməd ibn Rüşd, Bəhmənyar ibn əl-Mərzban və başqaları məşhur idilər.

Əbu Mənsur Müvəffəq əl-Hirovi

Əbu Mənsur Hirovi Azərbaycanda İranın şimalında Hirona şəhərində azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. Əbu Mənsur Hirovi X əsrdə Azərbaycanda dərmanşünaslığa aid əsər yazmışdır. O, öz əsərində dərmanşünaslıq haqqında çox ətraflı məlumat vermişdir.

Əbu Mənsur dərmanşünaslığa aid əsərinin giriş hissəsində qeyd etmişdir ki, dərmanşünaslığın tarixinə aid məlumatların toplanması işində bir sıra çətinliklər vardır. Bu işdə Əbu Mənsur Hiroviyə Vernix və Xorigin məlumatına görə hökmdar Əlişir Əbu Mənsur Əlmənd köməklik etmişdir. Bəzi məlumatlara əsasən Əbu Mənsur Hiroviyə dərmanşünaslığa aid əsərin yazılmasında Səmənd hökmdarı Əmir-Əlman-Sureben-nu yaxından köməklik etmişdir (976-cı ildə).

Müəllif bu kitabın yazılmasında hind dərman vasitələrinə üstünlük vermişdir. Kitab 980-ci ildə yazılmışdır. Əbu Mənsur Müvəffəq əl-Hirovi bu əsərin giriş hissəsində dərmanların müxtəlif xəstəliklərə müxtəlif təsiri haqqında yazmışdır. O, bütün dərmanları 4 qrupa bölmüşdür:

I qrupa elə dərman maddələri daxildir ki, onları həm daxilə, həm də xaricə işlətdikdə xeyir verir. Məsələn, buğdanı qida kimi daxilə qəbul etməklə yanaşı, ondan dəri xəstəlikləri, abseslər, dəri yaraları zamanı xaricə sürtməklə də istifadə edirlər.

II qrupa elə dərmanlar aiddir ki, onları daxilə qəbul etdikdə xaricdə qıcıqlanma baş verir. Məsələn, sarımsaq. Bu bitki hələ Hippokrat dövründən məlumdur.

III qrupa dəri üzərinə tətbiq edilən dərmanlar daxildir ki, onları daxilə qəbul etdikdə zəhərlənmə baş verir. Məsələn, Mis duzları, Sink oksidi və s.

IV qrupa zəhərli maddələr daxildir ki, həm daxilə, həm də xaricə istifadə etdikdə toksik təsir göstərir.

Əbu Mənsur Hirovi dərmanşünaslığa aid bu əsərində qeyd etmişdir ki, dərman vasitələrinin insan orqanizminə təsiri insanın fərdi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Əbu Mənsur dərmanın orqanizmə təsirinin 3 növünü təyin etmişdir:

- 1) dərmana qarşı reaksiya tez,
- 2) bir qədər vaxtdan sonra,
- 3) bir neçə saatdan sonra baş verə bilər.

Əbu Mənsur Hirovi insan orqanizmini quruluşuna görə 2 qrupa bölmüşdür: quru və nəm orqanizm. Nəm təbiətli şəxslər kök, piylənməyə məruz qalan adamlardır. Əbu Mənsur öz əsərində qeyd etmişdir ki, dərman maddələri orqanizmin anatomik-fizioloji xüsusiyyətlərinə görə tətbiq edilməlidir. Orqanizmin funksional vəziyyəti və xəstəliklərin etiologiyasına diqqət yetirilməlidir.

O, qeyd etmişdir ki, dərman maddələri əsasən insanın qanına, ödünə, sarı seliyə daha tez təsir göstərir. Ona görə də qan və öd xəstəlikləri daha çox meydana çıxır ki, bu xəstəliklərə isti xəstəliklər — kəskin xəstəliklər deyilir. Səlikli qışa ilə əlaqədar olan xəstəliklərə isə xroniki və ya soyuq xəstəliklər adı verilmişdir.

Əbu Mənsur Hirovinin dərmanşünaslığa aid olan bu əsərini (farmakologiya kitabını) XI əsrin ortalarında yazıçı əl-Əsədi ərəbcədən farscaya tərcümə etmişdir.

Azərbaycanlı Mirzə Əbdül Xalıq Axundov 1893-cü ildə Derpt Universitetində (Derpt şəhəri Estoniyanın indiki Tartu şəhəridir) tibb elmləri doktoru adını almaq üçün Əbu Mənsur Hirovinin farmakologiya kitabını alman dilinə tərcümə etmişdir. Əbdül Xalıq Axundov 1866-cı ildə anadan olmuş, 1888-ci ildə Almaniyanın Erlangen Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. Əbdül Xalıq Axundov Bakı həkimlər cəmiyyətinin təsisçilərindən biri olmuşdur. O, 1924-cü ildə vəfat etmişdir.

Əbu Mənsur Müvəffəqin farmakologiya kitabında 446 bitki, 44 heyvan və kimya mənşəli dərman maddələri təsvir edilmişdir.

Əbu Mənsur dərmanların orqanizmə daxil edilməsi haqqında müxtəlif üsullar təklif edirdi: içmək, sürtmək, üfürmək, tampon qoymaq və s.

Əbu Mənsur əl-Hirovi astma, tənəffüs, dəri, prostat vəzi xəstəliklərinin müalicəsinə xüsusi yer verirdi.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlu

Orta əsrlərdə təbii müalicə vasitələrinin xalqın ixtiyarına verilməsi işində Əfzələddin Xaqaninin (Xaqani Şirvaninin) əmisi Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun böyük xidməti olmuşdur.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlu 1080-ci ildə Şirvanın paytaxtı Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Əfzələddin Xaqani əmisi Ömər Osman oğlu haqqında yazır: “Su günəşin təsiri altında yüksəkliyə qalxan kimi mən də onun sayəsində uçalmışam. O, riyaziyyatın, fəlsəfənin dərin bilicisidir”.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlu Şamaxı yaxınlığında yaratdığı elmi mərkəzdə (akademiyada) təbii dərman preparatları hazırlanması işinin əsasını qoymuşdur. Azərbaycanın görkəmli dərmanşünası, filosofu, kimyaçı, astronom və riyaziyyatçı Kafiyəddin Ömər Osman oğlu XI əsrdə böyük səhiyyə təşkilatçısı idi. O, XI əsrdə Azərbaycanda tibb məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Əmisinə el məhəbbətini tərənnüm edən Əfzələddin Xaqani öz əsərlərində Kafiyəddin Ömər Osman oğlunu Şərqi Hippokratı, dinin İzası — peyğəmbəri adlandırmışdır. Xaqani Şirvani əmisi və ustadı Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun hazırladığı dərmanların ecazkarlığını belə tərifləmişdir:

Kim belə bir dərman hazırlasa bil,
Ona can evində verərlər mənzil.

O, dərman verərdi xəstə insana,
O, İsa kimidir, ruh verər cana.

Xaqani Şirvani şerlərindən birində əmisi Ömər Osman oğlu haqqında qeyd etmişdir ki, o, mənə çox asan bir yolla başa saldı ki, “bir”, “iki”, “üç”, “dörd”, “beş” nə deməkdir.

“Beş” — hissiyat üzvləridir, “dörd” — dünyadakı başlanğıclar — su, hava, od və torpaqdır, üç — qeyri-üzvi təbiətdir, “iki” — cisim və ruhdur, “bir” — Allahdır.

Xaqani əmisi Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun ölümündən təsirlənərək yazmışdır:

Aman! Getdi filosofu Yer üzünün bu dünyadan,
Açan mənə göylərinin qapısını getdi, aman!
Onun ruhu yüksələrək qayıtdı öz məkanına,
“Dön geriylə!” — söyləmişdi, yəqin, fələk ona bu an.
Kamal əli torpaqlara düşən gözəl bir incini,
Qaldıraraq fələklərin kəmərinə taxdı nişan.
Fələk özü üçün onu təbibliyə aparmışdır,
Sınamışdır təsirini dərmanının zaman-zaman.
Çatan kimi göy üzünə, həmin saat ulduzların,
Titrəməsi kəsilmişdir, əlac etmiş ona böyük loğman.
Göyün yeddi bəzək ilə paltar geyən hurisi də
Ayağına sürtmüş oldu yanağını çox mehriban.
Onsuz bütün əqrabası ölmüş kimi qaldı, eyvah!
Qəbilənin Adəmiydi, İsa kimi verərdi can.
Cümə günü əcəl gəlib apardı o filosofu,
Bax, Nuhun da gəmisini cümə günü tutub tufan.
Ey Xaqani, əmin üçün matəm saxla, göz yaşı tök,
Çünki, əmin yetişdirib səni qabil insan.

Müalicə vasitələrini xalqa tanıtdırmaq fəaliyyətində Kafiyəddinə oğlu Vəhidəddin Osman da böyük köməklik göstərmişdir.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlu XII əsrdə Şirvanşah III Məniçöhrün vaxtında (1120—1160-cı illər) Şamaxı yaxınlığında (Şirvanda) Məlhəm adlı kənddə tibb mədrəsəsi (o vaxtlar məktəblərə mədrəsələr deyilirdi) yaratmışdı. O, burada ilk dəfə stasionar müalicə (yəni, xəstələrin müalicəxanada yatırılıb müalicə olunması işini) təşkil etmişdi.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlu ensiklopedik biliyə malik yaxşı həkim, cərrah və əczaçı idi. (Ç.Qacar. «Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli şəxsiyyətləri». Bakı, «Nicat» nəşriyyatı, 1997, s.78,79, 143,145).

O, həmçinin kamil filosof, ilahiyyatçı və şair kimi də tanınmışdır.

Kafiyəddin Ömər Osman oğlu həm də istedadlı musiqiçi idi. O, 1150-ci ildə vəfat etmiş və Şamaxı yaxınlığında dəfn edilmişdir («Kafiyəddin Ömər ibn Osman». Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası. V cild, Bakı, 1981, s.302).

Mənbələrdə qeyd edilmişdir ki, Kafiyəddin Ömər Osman oğlu dəfn edilən yerdə Günəşin şüaları altında dağlarda, yüksək ağaclar, yaşıl otlar və sulu bulaqlar arasında xəstələr həkimsiz də şəfa tapırdılar. Sonralar Kafiyəddin Ömər Osman oğlu dəfn edilən yer pirə çevrilmişdir. Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun müqəddəsliyinə inanan əhali buraya ziyarətgaha sitayişə gəlir, qurbanlar gətirirlər. Xalq arasında Kafiyəddinə verilmiş “Dədə” adından bu günə qədər mövcud olan “Dədə Günəş” adı yaranmışdır.

Şeyx İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami (Nizami Gəncəvi)

“Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir o da”.

N.Gəncəvi.

Dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, Şeyx İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizaminin (Nizami Gəncəvinin) əsərlərində

bir sıra dərman bitkilərinin adları və onlardan istifadə olunması haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Bu dövrdə Səlcuqlar dövlət dili kimi fars dilindən istifadə edirdilər..

İlk Səlcuq Sultanlarının (Toğrul bəy, Alp Arslan, Məlikşah) həyata keçirdiyi tədbirlər elmin inkişafına xeyli təsir göstərdi. Bu dövrdə Azərbaycanda görkəmli alim və təbiblər, şairlər, sənətkarlar yaşamışlar. 119 il fəaliyyət göstərən Səlcuqilər dövləti dövründə türk dilinin həyatda intişar tapması, elmin inkişafı yüksək səviyyədə idi.

Nizami yaradıcılığında astronomiya, tibb və kainatın mənşəyi məsələləri böyük yer tutmuşdur. Nizami kimyagərlər və əl-kimya ilə məşğul olanlar arasında kəskin bir fərq qoymurdu. Lakin, o, əl-kimyacılarla şübhə ilə yanaşırdı:

Kim əsl kimyaya verərsə ürək,

O, saxta kimyaya uymasın gərək.

Nizami Gəncəvi öz dövründə tibb, anatomiya və farmakologiya üzrə yazılmış əsərlərə, xüsusən, orta əsr həkimlərindən Klavdi Qalen, Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl-Razi, İshaq ibn Hüseyn və Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdall ibn Sinanın əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində rast gəlirik ki, o, Mumiyanın yara və zədələnmələrdə işlədilməsini, Zəfəranın üşütmə və qızdırma olduqda işlədilməsini, bağırsaq qurdlarını təmizləmək üçün, qızdırma, üşütmə və ishal əleyhinə Narın işlədilməsini, mədə-bağırsaq xəstəliklərinin qarşısını almaq üçün Sarımsağın, təbaşirin işlədilməsini tövsiyyə edirdi. Nizami Gəncəvi ağrıkəsici kimi Qızılgül suyunun yaxşı təsir göstərməsi haqqında "İsgəndərnamə"-də qeyd edirdi ki, baş ağrısı zamanı Qızılgül suyu çox xeyirlidir (Эфендиев М.Э. Низами и медицина. Сборник."Низами". №3, Баку, изд.АН Аз.ССР,1949,с.9-14).

Nizaminin profilaktikaya aid məsləhətləri, məcaz nəzəriyyəsinə münasibəti onun təbabətlə dərindən tanış olmasını göstərir. O, məzac haqqında yazır:

Məzac itirərsə yolunu əgər,
Səlamətlik ələ çox çətin gələr.

Nizami Gəncəvi Söyüd və Əzvayın (Aloe) vacib dərman bitkisi olduğunu qeyd edirdi. O, Söyüd və Əzvayın külü ilə dişləri sildikdə dişlərin ağarması haqqında "Yeddi gözəl"-də qeyd edirdi ki, gözəllər Söyüd və Əzvayın külü ilə dişlərini silsələr, dişləri ağ görünər (Nizami Gянджеви. «Семь красавиц». Баку, изд. «Язычы», 1947, с.23).

Nizami Gəncəvinin qısa poetik dialoqunda deyilir ki, Sarımsağın böyük müalicəvi əhəmiyyəti vardır. Ondan mədə-bağırsaq və ağız boşluğu xəstəliklərində istifadə olunur.

Nizaminin dövründə dərman hazırlamaq işi əttarların əlində idi. Əttar dükənlərində müxtəlif dərmanlar hazırlayırdılar (Nizami Gянджеви. «Искендер-наме» Баку, изд. «Язычы», 1947, с.19). (Nizami Gянджеви. «Лейли и Меджнун», Баку, изд. АН Аз.ССР, 1947, с.65-71).

Nizami Gəncəvi "İsgəndərnamə"-də yazır:

Dərdə əlac edən təbib heç zaman,
Tapmamış və tapmaz ölümə dərman.
Ölüm bir bəladır, çarə edilməz,
Onun çarəsini tapmayıb heç kəs.
Ölüm qızdırması hücum edərkən,
Gizlənir əlacı onun həkimdən.
Bədənin əsası olmasa möhkəm,
Əldə düz işləməz yazarkən qələm.
Nə qədər susasan, istiyə düşsən,
Tələsik soyuq su içmə əsla sən.

Çox yeməyin bədənə ziyanlı olmasından bəhs edən Nizami Gəncəvi "İsgəndərnamə"-də yazır:

Aslan tək sən də az yeməyə çalış,
 Çünki qorxaq olar çox yeyən camış.
 Dartıb sürüyərlər tənbel eşşəyi,
 Çünki ölçüsüdür yeyib-içməyi.
 Yeməkdə əsasdır cana nuş olmaq,
 Onun dadına yox, faydasına bax.
 Sönəcək olarsa bir çıraq əgər,
 Ona öz yağı da zərər gətirər.
 Çürümüş bir meyvə ağacda durmaz,
 Düşər, əgər ağac tərپənsə bir az.

Nizami Gəncəvi səhhət və təbabət haqqında "Məxzənül əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") əsərində yazır:

İştahla olduqca yemək-içməyin,
 Dodağında gülüş olacaq şirin.
 Az yeməkdən kimsə qızdırmaz, ancaq,
 Çox yeməkdən gündə yüzü ölür, bax.
 Haramdır ələfi tarac eyləmək.
 Bədəni dərmana möhtac eyləmək,
 Bədən sağlam olsa, saf olar söz də,
 Süst adam süst olar bədəndə, sözdə.
 Həkim xəstələrə eyləyər əlac,
 Xəstələnsə olar özgəyə möhtac.
 Demə azarlamaz bədəni sağlam,
 Zənn etmə ki, ölər hər xəstə adam.
 Bir dərman istəsən dərdinə əgər,
 Gizlətmə dərdini təbibə göstər.

Nizami Gəncəvi ilk böyük əsəri olan "Sirlər xəzinəsi"-ni ("Məxzənül əsrar") 1170-ci ildə 29 yaşında yazmışdır (Nizami Gəncəvi. "Məxzənül

əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) əsəri.H. Araslı, Bakı, Azərənəşr, 1953,s.164).
 (Nizami Gəncəvi. “Məxzənül əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) əsəri. Hüseynov Xəlil, Bakı , «Elm»,1983,s.130).

O, “Leyli və Məcnun” poemasında yazır:

Halva çox şirindir, şəkər kimidir,
 Kəkliyi azmışa zəhər kimidir.
 Bağban ürəyindən su içsə də nar,
 Axırda xəstələr qisməti olar.

Bu misralarda dahi şair narın böyük müalicəvi əhəmiyyətə malik olmasına işarə edir.

Nizami Gəncəvi 1209-cu ildə martın 12-də 68 yaşında vəfat etmişdir. Gəncə yaxınlığında tapılmış başdaşına əsasən onun vəfat tarixi dəqiq müəyyənləşdirilib. Başdaşında yazılmışdır: “Bu, müqəddəs Şeyx Nizaməddin mövla Əbu Məhəmməd ibn İlyas ibn Yusif ibn Zəkinin qəbridir. O, altı yüz beşinci ildə orucluq ayının dördüncü günü Allahın rəhmətinə getdi”.

İstəsən güzgü tək saf olsun ürək,
 Sınəndən on şeyi atasan gərək.
 Haram, qeybət, kin, paxıllıq, həsəd,
 Kibr, riya, tamah, ədavət, kələk.

N.Gəncəvi.

Əbül-Əla Gəncəvi

Səlcuq türkləri Azərbaycana gələndən sonra XI—XII əsrlərdə, ölkənin ərəb xilafətinə daxil olduğu illər ərzində toplanmış elmi-mədəni potensialın istifadəsi üçün səmərəli şərait yaranmışdı. Belə ki, şəhərlərdə mədrəsə və məktəblər açılır, şəxsi və ictimai kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Kağız istehsalı, kitabların üzünü köçürmək və cildləmək üçün mərkəzlər yaranırdı. Rəsədxanalar, ictimai xəstəxanalar işləyir, Şamaxı, Ərdəbil,

Təbriz kimi şəhərlər çiçəklənirdi. Bu şəhərlər içərisində Gəncənin xüsusi yeri var idi. O zaman 500 mindən artıq əhalisi olan Gəncədə müxtəlif xalqlar məskunlaşmışdı.

Əbül-Əla Gəncəvi XI əsrin sonunda Gəncədə anadan olmuşdur. Təhsilini bitirdikdən sonra o, Şamaxıya köçmüşdür. Əbül-Əla Gəncəvi öz dövrünün istedadlı şairi idi. Əsərlərinin təhlili göstərir ki, Əbül-Əla Gəncəvi tibb elmi sahəsində də dərin biliyə malik olmuşdur. O, Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun qardaşı oğlu Xaqani Şirvaninin həyatında böyük rol oynamışdır. Əbül-Əla Gəncəvi Şirvanşah I Məniçöhrün dövründə Xaqani Şirvanini Şirvanşahlar sarayına qulluğa düzəltmişdir. Gənc şair Xaqani Şirvaniyə əvvəllər götürdüyü “Həqaiqi” təxəllüsünü “Xaqani” ilə dəyişməyi də şirvanşahın arzusu ilə məhz Əbül-Əla Gəncəvi məsləhət görmüşdü.

Mühzəbəddin Əli ibn Əhməd Təbrizi

XII əsrdə Azərbaycanın görkəmli dərmanşünaslarından biri Mühzəbəddin Əli ibn Əhməd Təbrizi olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar ona Azərbaycanın ibn Sinası da deyirlər. Mühzəbəddin Təbrizi “Əli Muxtar” və “Kitab tibb ül-cəməli” adlı qiymətli əsərlərin müəllifidir.

Azərbaycanda Eldəniz hakimiyyəti dövründə 1136—1160-cı illər təşəkkül dövrü, 1161—1191-ci illər çiçəklənmə dövrü, 1191—1225-ci illər tənəzzül dövrü sayılmışdır.

Xilafətin süqutu nəticəsində başlayan siyasi dirçəliş Azərbaycanda elmin inkişafına mühüm təkan verdi.

Əttar Fəridəddin

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə əttarlar təkcə dərmanşünaslıqla deyil, bəzi başqa elmlərlə, o cümlədən tərbiyəvi əsərlər yazmaqla da

məşğul olurdular. XIII əsrdə yaşamış Əttar Fəridəddin “Pəndnamə” (“Nəsihətnamə”) əsərində nəfs haqqında geniş yazmışdır.

“Pəndnamə” əsərində əxlaqi ideyaların mərkəzində nəfs, tamah tərbiyəsi durur. Əttar Fəridəddin hələ feodalizm dövründə geniş yayılmış belə bir ideyanı əsas götürür ki, insan bütün şər əməllərinin başlanğıcını nəfsdən alır. Nəfs insanın daxili aləmində yerləşib, onu pis əməllərə, əxlaqi qəbahətlərə, rəzalətə vadar edən qüvvədir.

Əttar Fəridəddin “Pəndnamə” əsərində yazır:

“Nəfs bədənin təbiətinə meyl edən hissə aid ləzzətlər və bayağı tərəflərə çəkən şərlərin yuvası, pis xasiyyətlərin başlanğıcıdır”. Məhz xəstəliklərin bir çoxu nəfs artıqlığından əmələ gəlir.

Nəsirəddin Tusi Məhəmməd ibn Həsən

“Hikmətli o adamdır ki, onun fikri, sözü, işi bərabər və bənzər olsun”.

N.Tusi

Orta əsrlərdə Azərbaycan elminin inkişafında ensiklopediyaçı alim Nəsirəddin Tusi Məhəmməd ibn Həsənin (1201—1274) böyük yeri olmuşdur. Nəsirəddin Tusi 1201-ci il 18 fevralda Tus şəhərində anadan olmuşdur.

O, ilk biliklərini atasından, sonra isə Bəhmənyar ibn Mərzban və ibn Sina məktəbindən olan alimlərdən almışdır. Nəsirəddin Tusi 1230-cu ildə Kuhistana gələrək burada İsmayılı başçısı Nəsirəddin Möhtəşəmin təklifi ilə “Əxlaqi-Nasiri” əsərini yazdı.

Əxlaq, öyrətmə məsələlərinə həsr olunmuş bu kitab Nəsirəddin Tusiya ad qazandırsa da, kitab hökmdarın xoşuna gəlmədi və o tezliklə tutulub “Ələmut” (“Qartal yuvası”) qalasına salındı. Nəsirəddin Tusi 12 ildən

artıq müddətdə dözülməz sıxıntılara baxmayaraq bir neçə elmi əsər yazmışdı. Nəsirəddin Tusi 1242-ci ildə tamamladığı məşhur “Şərhlül-İşarat” (Əbu Əli ibn Sinanın “İşarat” adlı fəlsəfi risaləsinə şərhlər) əsərinin sonunda yazmışdır: “Mən bu kitabın əksər fəsilərini ağır bir şəraitdə yazdım”.

Elxani hökmdarı Hülaku xan “Ələmut” qalasını aldıqdan sonra Nəsirəddin Tusini azad edib özünə dövlət müşaviri qoydu.

Hülaku xanın ölümündən (1265-ci il) sonra Nəsirəddin Tusi ömrünün sonuna kimi onun oğlu Abaqa xanın vəziri oldu. Nəsirəddin Tusi hər iki hökmdarın (Hülaku və Abaqa xanların) dövründə dövlət işlərlə yanaşı Marağa rəsədxanasına başçılıq edirdi.

Nəsirəddin Tusi 1274-cü il iyunun 25-də Bağdadda vəfat etmiş və orada “Museyi Kazım məscidi”-ndə dəfn edilmişdir.

Nəsirəddin Tusi etikaya dair “Əxlaqi-Nasiri” adlı məşhur əsərin müəllifi kimi və Elxanilər dövlətinin paytaxtı olan Marağa şəhərində açdığı rəsədxananın banisi kimi Şərq dünyasında böyük hörmət qazanmışdır. Onun “Əxlaqi-Nasiri” kitabı yüz illər boyu Yaxın və Orta Şərq məktəblərində dərslik olmuşdur. Şərq ölkələrində orta məktəb dərslik proqramlarında bu kitaba böyük yer verilmişdir (Xacə Nəsirəddin Tusi. “Əxlaqi Nasiri”. R.Sultanovun tərcüməsi. Bakı, Elm, 1989, s.250-260).

Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində yazır: «Kinli və ədavətli olmayın! Hərdən elə olur ki, insan öz hirsini, qəzəbini uzun müddət gizlədir, onu öz ürəyində saxlayır. Nəticədə insanda ağır xəstəliklər əmələ gəlir, hansı ki, həmin hal ölümə nəticələnə bilər. Qəzəbin müalicəsi onun səbəbinin aradan qaldırılması ilə qurtara bilər. Əgər səbəb güclənərsə, nəticə də güclənər, yəni, qəzəb güclənərsə, nəticə də güclənər».

(Məmmədbəyli H.«Nəsirəddin Tusi», «Elm və həyat» jurnalı, №7, 1965, s.20).

Nəsirəddin Tusi “İbn Sinanın fəlsəfəsi və məntiqinə şərhlər”, “Səhifələrində əl-Razinin qeydləri” və tibbə həsr olunmuş bir çox elmi əsərlər yazmışdır. O, “Cavahirnamə” — “Qiymətli daşlar haqqında kitab”-da müalicəvi əhəmiyyəti olan daş və metalların fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri haqqında yazmışdır (Nəsirəddin Tusi, «Cavahirnamə» («Tənsuqnameyi-Elxani»)), tərtib edən: Hacıbəy, Bakı, «Müəllif» nəşriyyatı, 2005, s. 4-10).

Nəsirəddin Tusi qeyd edirdi ki, resept təyin edərkən diqqəti daha əsas təsiredici dərmana yönəltmək məsləhətdir ki, o lazımi dozada olsun. O, bildirirdi ki, dərmana dadverici, qoxuverici maddələrin də əhəmiyyətinə diqqət yetirmək lazımdır.

Tusi zəhərlər və əks zəhərlər haqqında, ilan zəhərinin müalicəvi təsiri haqqında (ilan zəhərinin gec sağalan yaraların müalicəsində kiçik dozada əhəmiyyəti haqqında) yazırdı.

Nəsirəddin Tusi məsləhət edirdi ki, dərman hazırlayarkən hər bir dərman maddəsini əvvəlcə həvəngdə ayrıca narınlaşdırmaq, sonra həmin dərman maddələrini bir-birinə qarışdırmaq lazımdır.

Nəsirəddin Tusi “Cavahirnamə” əsərində müxtəlif həblərin, məhlulların və məcunların tərkibi, hazırlanma qaydaları haqqında yazmışdır. “Cavahirnamə” əsərində Nəsirəddin Tusi qiymətli daşlardan başqa, bitkilərdən, orqanlardan alınan dərman maddələrinin müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında da yazmışdır (Nəsirəddin Tusi, «Cavahirnamə» («Tənsuqnameyi-Elxani»)), tərtib edən: Hacıbəy, Bakı, «Müəllif» nəşriyyatı, 2005, s. 4-10).

Səəd əd-Din Mahmud ibn Əbdül Kərim ibn Yəhya Şəbüstəri

XIII əsrdə Azərbaycanın bir çox məşhur ziyalıları kimi Səəd əd-Din Mahmud ibn Əbdül Kərim ibn Yəhya Şəbüstəri Təbrizi də ensiklopedik biliyə malik idi.

Səəd əd-Din Mahmud ibn Əbdül Kərim ibn Yəhya Şəbüstəri Təbriz yaxınlığındakı Şəbüstər adlanan yerdə 1287-ci ildə ilahiyyatçı ailəsində anadan olmuşdur. Əsərlərinin təhlili göstərir ki, o, ilahiyyat, tibb, dərmanşünaslıq, fəlsəfə, astronomiya, filologiya və bir çox elm sahələrinə dərinlən bələd olmuşdur.

Mahmud Şəbüstəri antik filosoflardan Aristotel və Platon yaradıcılığının bilicisi idi. Əsərlərində onlarla yanaşı ibn Sina, Nəsirəddin Tusi, Qəzali Mənsur Həllac, Bayazid Bistam, Vasil ibn Ata, Fəridəddin Əttar kimi bir çox alimlərin adlarını çəkib onlara istinad edir.

Şəbüstəri vəhdət ül-vücuda fəlsəfi mövqeyində dururdu. Onun fikrinə varlıq vəhdətdir: insan təkə Allah ilə deyil, bütün təbiətlə eynidir, insan və təbiət uzun, aramsız inkişaf yolundadır. Allah və insan, yaxud Allah və təbiət eyni təzahürlərdir.

Şəbüstəri 1320-ci ildə vəfat etmiş və Şəbüstərdə dəfn olunmuşdur. Onun məzarı indi də ziyarətگاهdır.

Mahmud ibn İlyas — Mahmud Şirvani

Orta əsrlərdə Azərbaycanda təbabət işi üzrə çalışanlar çox idi. Azərbaycan xalqının yetirdiyi görkəmli dərmanşünaslardan biri Mahmud ibn İlyasdır (Həmidov Ənvər .«Loğmanlar yurdu», Bakı, «İşıq» nəşriyyatı, 1991, s.19-90).

Tanınmış əczaçı alim Mahmud ibn İlyas «Müxtəsər ət-tibb», «İnayət üt-tibb» (Müalicə elmi haqqında kitab) adlı dərslik səciyyəli əsərlər yazmışdır (Xəlilov A., Ramazanov A. «Mahmud ibn İlyas», «Elm və həyat», 1988, №1, s.20-22).

İngilis şərqşünası Rio onun ən böyük mövla, görkəmli imam, filosofların başçısı təbiblər ordusunun rəisi, tədqiqatçıların ən fazillərinin ustası, haqqın ulduzu kimi təqdim edir.

Mahmud ibn İlyas XIII əsrin əvvəllərində Təbriz və Şirazda yaşayıb-yaratmış, bir çox Şərq ölkələrini səyahət edib həkimliyin sirlərini öyrənmiş, tibb

aləmində məşhur olan əsərlərini yazmışdır. Əsərlərində onun adı Nəcməddin Mahmud ibn Sainəddin İlyas Şirazi kimi verilmişdir. Mahmud ibn İlyasın XIII əsrin hansı ilində anadan olması haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Lakin, ölüm tarixi haqqında bir sıra mülahizələr mövcuddur. Bunlardan daha inandırıcısı hicri 730 (miladi 1330)-cu ildir.

Mahmud ibn İlyasın qələmindən çıxmış əsərlər bir çox dünya kitab xəzinələrində zəmanəmizə kimi mühafizə olunub saxlanılır. Onlardan «Töhfətül-Hükəma», «Qiyasiyyə», «Müxtəsər dər tibb», «Lataif-i Rəşidiyyə», «Əl-Havi fi elmüt-tədavi», «Kitabül-əğziyə və əşribə», Baqratın füsul əsərinin şərh (6 məqalə), «Kitab üt-təşrih», «Risaleyi sülciyyə», «Risale fil-Vah», «Kitabi-əsrarün-nigah» və başqa əsərlərini göstərmək mümkündür.

Münzəvi «Fars əlyazmaları kataloqu»nun I cildində göstərir ki, 4 hissədən ibarət «Qiyasiyyə» kitabı hicri 678 (miladi 1279)-ci ildə yazılıb, özü də Qiyasəddin Cerqutay oğluna həsr edilib. Əsərin Tehran Universiteti kitabxanasında 1520-21-ci ilə aid bir, Tehran Tibb İnstitutunun kitabxanasında XV-XVIII əsrlərə aid 4 nüsxəsi saxlanılır. Yazılma tarixi 1823/24-cü illərə aid nüsxədə qeyd olunub ki, bu əsər Atabəy Cahan Pəhlivan Əbu-Cəfər Məhəmməd Eldəniz oğluna həsr edilmişdir. Bunlardan əlavə XVI əsrə aid bir nüsxə «Risale dər tibb» adı altında Tehran kitabxanasında, 1623/24-cü illərə aid bir nüsxə isə Paris milli kitabxanasında qorunur. Münzəvi qeyd edir ki, Əli ibn Məhəmməd ibn Əbdürrəhman (1700/1701) bu əsəri nəzmə çəkib Sədrəddin Əliyə ithaf etmiş və «Cəvahirül-məqal» adlandırmışdır. Bir nüsxəsi Bodlian kitabxanasında saxlanan bu əsər bir müqəddimə və 2 məqalədən ibarətdir. Müqəddimə nəsrilə yazılıb. Birinci məqalə «Başdan-ayağadək xəstəliklərin müalicəsi haqqında», ikinci məqalə isə «Yemək və içməklər haqqında» adlanır. Əsərin sonunda dərmanların lüğəti verilmişdir. Münzəvi və Zəriyə həm də «Qiyasiyyə»nin Avropanın bəzi kataloqlarında ibn Sinanın «Şərhi-əsbab» əsərinin fars dilinə tərcüməsi kimi də verildiyini göstərirlər. A.İ.Falina isə Məhəmməd Şəfiyə əsaslanaraq göstərir ki, bu əsərin bir nüsxəsi Mültanda şəxsi bir kolleksiyada saxlanılır.

«Qiyasiyyə fit-tibb» əsərinin fars dilində 3 nüsxəsi də Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur. Bunlardan biri B-70 şifrəli nüsxədir ki, 1813-cü ilin oktyabrında katib Bağır ibn Hüseyn tərəfindən köçürülmüşdür. 143 vərəqdən ibarət olan bu əlyazmanın 124 vərəqəni həmin əsər təşkil edir. Nəsx xətt ilə ağ saya kağıza köçürülmüş əlyazmada sərlövhələr qırmızı, mətn qara mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazma insan anatomiyası, müxtəlif xəstəliklər və onların müalicəsindən bəhs edir.

B-1231 şifrəli nüsxə də eyni ad altında yazılmışdır. 93 vərəqdən ibarət olan bu əlyazmanın birinci səhifəsi naqisdir, yazılma tarixi və katibi qeyd olunmamışdır. Lakin, əlyazmanın sonundakı qeydlərdə hicri 1107 və 1111-ci illərin (1695 və 1699-cu illər) verilməsi əlyazmanın yazılma tarixinin daha əvvəllərə aid olmasını söyləməyə imkan verir. İnstitut tərəfindən 21 fevral 1940-cı ildə alınmış 3-cü nüsxə isə M-23 şifrəsi altında saxlanılır.

Xırda nəsx xətt ilə hicri 968 (miladi 1560)-ci ilin may ayında ağ saya kağıza köçürülmüş bu nüsxə 73 vərəqdən ibarətdir. Əlyazmanı köçürən katib qeyd olunmamışdır. Hər üç əlyazmanın sonunda müəllif Mahmud ibn İlyas göstərilmişdir.

«Qiyasiyyə fit-tibb» əsəri 4 hissədən ibarətdir. Birinci hissə tibb elminin nəzəriyyəsinə həsr edilmişdir. 17 babdan ibarət bu hissədə tibb elminin mahiyyəti, xəstəliklər və onları törədən səbəblər, ilin fəsilləri və onların insan orqaniziminə təsiri, zidd təbiətlər, dörd ünsür nəzəriyyəsi, nəbz və s. məsələlər incəliklə tədqiq edilir. 59 babdan ibarət ikinci hissə təcrübi məsələlər və xəstəliklərin müalicəsindən bəhs edir. Bu hissədə baş ağrıları, göz qaralması, beynə qan vurması, şüur və hərəkət qabiliyyətini itirib uzun müddət dərin yuxuya dalmaq, eləcə də yuxusuzluq, huşsuzluq, sifət və bədən iflici, sarılıq, qızılca, çiçək, qızdırma, qotur, zəhərlənmə, bədəndə maddələr mübadiləsinin pozulması, qan damarlarının genişlənməsi və başqa xəstəliklərin səbəbləri, əlamətləri, onların dövrü və müalicə yolları göstərilir. Əsərin üçüncü və dördüncü hissələrindən məlum olur ki, müəllif öz dövrünün qabaqcıl dərmanşünas mütəxəssislərindən olmuşdur. Görünür buna yaşayıb-yaratdığı Şiraz mühiti də təsir etmişdir. Mənbələrdən məlumdur ki, fars mahalı orta əsrlərdə ətirli bitkilər

becərilən yerin mərkəzi olmuşdur. XII-XIII əsrlərdə buradan Barsu limanına, sonra isə dəvələrlə Çinə, eləcə də Hindistana, Yəmənə, Misirə, Şimali Afrikaya qızılgül suyu, ətriyyat və dərman məhsulları ixrac olunmuş. Məhz belə bir mühit Mahmud ibn İlyasın əməli fəaliyyətində özünü göstərməyə bilməzdi. Odur ki, əsərinin 28 babdan ibarət olan üçüncü hissəsi sadə dərmanlara, 22 babdan ibarət dördüncü hissəsi isə mürəkkəb dərmanlar, onların tərkibi, təsnifatı və hansı xəstəlik üçün nə miqdarda qəbul olunmasına həsr edilmişdir. «Qiyasiyyə fit-tibb» əsəri İ.Əfəndiyevin «Azərbaycan tibb tarixi» monoqrafiyasında şərh olunmuşdur (Эфендиев И.К. «История медицины в Азербайджане в древнейших времен до XIX века», Баку, изд. Академии Наук Аз.ССР, 1964, с.182-185). Lakin, monoqrafiyada əsər nədənsə oxuculara gah «Tibbnamə», gah da «Elmi tibb kitabı» kimi təqdim edilir. Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan hər 3 nüsxədə əlyazmanın adı «Qiyasiyyə fit-tibb»-dir. İ.Əfəndiyev «Tibbnamə»-ni «Elmi tibb kitabı» kimi təqdim etməkdən başqa həmin nüsxənin rus dilində mətninin Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanıldığını da göstərir. Lakin, Əlyazmalar İnstitutunda elə bir mətn yoxdur. Bundan əlavə, İ.Əfəndiyevin həmin əsərin 1260-cı ildə işıq üzü görmüşdür fikri də əsaslandırılmamışdır. Çünki, mənbələrin heç birində əsərin dəqiq nə vaxt yazılması haqqında məlumat verilmir, ancaq Şirazda yazıldığı göstərilir. Məşhur Azərbaycan həkimi və alimi Mahmud ibn İlyasın özünə Şirazi təxəllüsü götürməsi heç də onun Şirazlı olmasını sübut etmir. O, XIII əsrin II yarısı və XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə yaşayıb yaratmış, sonra Şiraza göndərilmiş və orada da ölüb, Şirazın «Baqinöv» məhəlləsində dəfn edilmişdir. Onun Şiraza göndərilməsi faktını əsaslandırmaq üçün Fəzlullah Rəşidəddinin xüsusi katibi Məhəmməd Əbrquyinin hələ XIV əsrin birinci yarısında tərtib etdiyi «Rəşidəddinin məktubları»nda verilmiş 41 №-li məktuba müraciət etmək olar. Məktubda təbabət elminin əhəmiyyətindən, Mahmud ibn İlyas və onun fəaliyyət göstərdiyi Səllam darvazası yanındakı xəstəxanadan, ona müəyyən edilmiş illik maddi vəsaitdən bəhs edilir. Məktubda deyilir: «Şiraz şəhərində Səllam darvazası yanında fars atabəyləri (Səlquridlər—A.X. və A.R.) tərəfindən tikilmiş

xəstəxananı qaydaya sala biləcək həkimin olmaması üzündən, uzun müddət baxımsız qaldığı üçün xarabalığa çevrilmişdir. O vaxta kimi ki, məşhur Mövlana Mahmud ibn İlyas ora gəlməmişdir». Təbrizdə mərkəzi şəfa evi bazası əsasında ilk tibb məktəbinin əsasını qoyan Rəşidəddin ibn Mehdini Həmədan xəstəxanasını qaydaya salmaq üçün Həmədana, özünə yaxın bildiyi Mahmud ibn İlyası da Şiraza göndərmiş, qeyd etdiyimiz xəstəxananın rəhbərliyini də ona tapşırılmışdır. Yəqin ki, Mahmud ibn İlyas da əsərlərini əsasən orada yazdığı üçün Şirazi ləqəbini qəbul etmişdir.

«Qiyasiyyə» əsərinin əvvəllər təbabətə aid yazılmış əsərlərdən fərqli cəhəti bundan ibarətdir ki, burada həm nəzəri, həm də təcrübi təbabətə aid fikirlərin sistemləşdirilməsinə cəhd olunmuşdur. «Qiyasiyyə» əsərindən XIII əsrədək geniş istifadə edilmişdir. Bu əsər zəmanəmizədək gəlib çatmışdır.

Mahmud ibn İlyas «Qiyasiyyə» kitabı haqqında belə yazır: «Təbabət elmi o elmə deyirlər ki, bunun vasitəsilə insan orqanizminin vəziyyətini öyrənirlər, əgər orqanizmin səhhəti pozulmuşsa, onda onun itirdiyi maddələri bərpa etməyə, onun sonrakı ağırlaşmasına yol verməməyə çalışırlar».

Mahmud ibn İlyas bu əsərində qeyd etmişdir ki, tibb elmi iki hissədən ibarətdir: 1) nəzəri təbabət; 2) təcrübi təbabət.

Mahmud ibn İlyas belə hesab edirdi ki, nəzəri təbabət fəaliyyətdə olan başlanğıcların təbiiliyini və qeyri-təbiiliyini, onların səbəb və qanunlarını öyrənir. Təcrübi təbabət isə faydalı maddələrin qəbulu və zərərli maddələrdən imtina etmək yolu ilə orqanizmin sağlamlığını qorumaq, müxtəlif xəstəlikləri aradan qaldırmaq məsələlərini öyrənir.

Müəllif bu əsərində dərmanşünaslıq və müalicə prinsiplərinə geniş yer vermişdir. Mahmud ibn İlyas belə hesab edirdi ki, soyuqdəymə, natəmizlik, zay məhsullarla, çirkli hava ilə, zəhərli həşəratlar və heyvanların dişləməsi vasitəsilə zəhərlənmə, həddən artıq işləmək, yeməyin qədərini bilməmək, tənbellik və bekarçılıq xəstəliklərin səbəbi ola bilər.

Mahmud ibn İlyasın təklif etdiyi müalicə və diaqnostika üsulları xarici müşahidədən, nəbzın tutulmasından, bədən hərarətinin ölçülməsindən, göz

almacıqlarının, dilin rəngindən, bədənin qoxu və nəmişlik dərəcəsinin öyrənilməsindən, sidiyin, nəcisin, qanın xüsusi müayinəsindən ibarətdir.

Alim nəbz haqqında təlimə xüsusi diqqət yetirirdi. O, yazırdı ki, nəbz ürəyin yığılıb-açılması nəticəsində ürək damarlarının yaratdığı dalğavari hərəkətdən başqa bir şey deyildir.

Nəbzın hər vurğusu iki hərəkət və iki fasilədən ibarətdir: açılma hərəkəti, fasilə, yığılma hərəkəti, fasilə.

Mahmud Şirvani nəbzın müxtəlif növlərini ayıraraq sistemləşdirmişdir. Bunlardan ürəyin tez-tez, orta səviyyəli və gec-gec döyüntüsünü, sistematik və qeyri-sistematik, düzgün və pozulmuş nəbz növlərini təsvir etmişdir.

Mahmud ibn İlyasın fəaliyyəti Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafında böyük iz qoyub.

Elxani hökmdarı Qazan xanın vəziri, məşhur həkim Rəşidəddin Fəzlullahın təşəbbüsü və Mahmud ibn İlyasın iştirakı ilə «Sağlamlıq evi» – «Dar üş şəfa» yaradılmışdı. «Sağlamlıq evi»-ndə səhiyyə işinin təşkili, tibb kadrlarının hazırlanması məsələlərində Mahmud ibn İlyasın təşkilatçılıq bacarığı mühüm rol oynayırdı.

Məlumdur ki, Yaxın Şərqdə ilk «Sağlamlıq evləri» ibn Sinanın təşəbbüsü ilə yaranıb. Mahmud ibn İlyasın təşkil etdiyi sağlamlıq evlərinin quruluşu ibn Sinanın təşkil etdiyi sağlamlıq evlərinin quruluşundan daha məqsədyönlü idi. Belə ki, Mahmud ibn İlyas dəhliz sistemini irəli sürürdü. Girişdə qəbul və prosedura otaqları nəzərdə tutulur, palatalar dəhlizin hər iki tərəfində düzülürdü, ölüxana isə müalicəxananın axırında yerləşdirilirdi. Əsas binalar eyvan vasitəsilə birləşdirilirdi. Eyvanlar isə hava tənzimlənməsini yaxşılaşdırırdı. Bəzən eyvanlardan palataların sayını artırmaq üçün istifadə edilirdi.

Əsas binanın yaxınlığında kiçik bir aptek də tikilirdi. Mahmud ibn İlyasın fikrincə müalicəxanaları şəhər ətrafında salmaq daha sərfəli idi. Onun fikrincə apteklərin həkim və əczaçıların yaşadığı binaların yaxınlığında olması daha zəruri idi.

Mahmud ibn İlyas «Şəfa evləri» üzrə məxaricləri belə hesablayırdı: işçilərin – ümumi həkimlərin, göz həkimlərinin, əczaçıların, sınıqçıların, təsərrüfatçıların, anbarçıların, xidmətçilərin və digər işçilərin saxlanması xərcləri.

Avadanlıq üzrə xərclər: yataq əşyalarına, xəstə geyimlərinə, qablara, alətlərə çəkilən xərclər.

Vəsaitlər (müalicə vəsaitlər – «mazurat») üzrə xərclər: müalicə, dərman içkiləri, məlhəmlər, yapışqanlar və s. Əlavə xərclər: xalçalara, palatalara və s. çəkilən xərclər.

Mərasim xərcləri: klinikada ölmüş mərhumların dəfni ilə bağlı xərclər.

Mahmud ibn İlyas saray həkimi kimi dövlətin səhiyyə xidmətinə rəhbərliyi də həyata keçirirdi.

O, xəstəliklərin müalicəsi zamanı istifadə etdiyi dərman siyahısında bitki, heyvan və mə'dən mənşəli dərmanları ardıcılıqla göstərmişdir. Bu siyahıda qeyd olunmuş dərmanlar farmakoloji təsirinə əsasən təsnif edilmiş və onların tə'sir xüsusiyyətləri izah edilmişdir.

Mahmud ibn İlyas müalicə zamanı havadan, sudan və günəşdən çox istifadə etməyi məsləhət görmüşdür. Dişin gigiyenasına xüsusi əhəmiyyət verən Mahmud ibn İlyas duzla təbaşirin qarışığı ilə dişləri yumağı, sonra ağızı abqora ilə yaxalamağı məsləhət görürdü. O, müalicə məqsədi ilə süd mə'mulatlardan çox istifadə etməyi məsləhət bilirdi.

Mahmud ibn İlyasın «Tibb haqqında qeydlər», «Tibb haqqında qısa mə'lumat kitabı», «Tibbin faydası haqqında», «Müalicə haqqında», «Tibbdə oxşarlıqlar» və s. kitabları vardır.

Əczaçılığa aid olan kitablarından «Tibb haqqında qeydlər» xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kitab dərman formalarına aid olan bir neçə fəsildən ibarətdir:

«Tabletlər haqqında», «Həblər haqqında», «Poroşoklar haqqında», «Emulsiyalar haqqında», «Məhlullar haqqında», «Dəmləmələr və bişirmələr haqqında», «Məlhəmlər haqqında», «Plastırlar haqqında» və s.

«Tibb haqqında qeydlər» kitabında bir çox dərman formaları, o cümlədən kehallar, sffullar, hagenlər, nezullar, lüablar və s. haqqında yazılmışdır. Bu

kitabda 100 növ həb, 11 növ emulsiya, 60 növ məlhəm, 35 növ yağlı məhlul, 14 növ damcı dərman forması, 40-dan çox şərbət, 56 növ şərab, 66 növ sürtmə (ovxalama, massac) üçün dərman, 13 növ boğazı yaxalama məhlulu, 20 növ şirin pasta və 12 növ tabletin tərkibi, istifadəsi haqqında mə'lumat verilmişdir.

Mahmud ibn İlyasın öz şəxsi apteki var idi və həmin aptekdə əl tərəziləri, bitkiləri xırdalamaq üçün vasitələr, həvənglər, müxtəlif dəyirmanlar (əl dəyirmanı, su dəyirmanı və s.), həbləri hazırlamaq üçün avadanlıq və s.-dən istifadə olunurdu.

«Tibb haqqında qısa məlumat» kitabında Mahmud ibn İlyas 170 növ dərman bitkisi, məsələn, yabanı (cır) Nanə, Lalə, adi Səndəl, Tərxun, Yasəmən, Əncir, Efedra, Reyhan, Əzvay, Darçın, Xəşəmbül, Mərçi, Yovşan, Zəncəfil və s. haqqında mə'lumat vermişdir. O, mumiyanın (bərəmum) müalicəvi əhəmiyyətinə daha böyük yer vermişdir. Hansı ki, bərəmumun tərkibində 25-dən çox mikroelement müəyyən olunmuşdur. Mahmud ibn İlyas Kamfora və Civədən hazırlanmış məlhəmlərdən çox istifadə edirdi.

Mahmud ibn İlyas psixoterapiyanın (hipnozla müalicənin), məsələn, musiqi ilə, qoxu ilə, rənglə müalicənin prinsipləri haqqında öz əsərlərində geniş yazırdı. O, qeyd edirdi ki, xəstələnməmək üçün çalışın yorulmayasınız. Hətta, çox işləyirsinizsə də buna nail olmaq mümkündür. İş zamanı qısa fasilələr verin. Öz iş yerinizi rahat təşkil edin. Çalışın, iş zamanı özünüzdə yaxşı əhvali-ruhiyyə yaradasınız.

Mahmud ibn İlyasın yaradıcılığında «Əl-Havi fi elmüt-tədavi» əsəri də xüsusi yer tutur. Hacı Mirzə Həsən Hüseyni Fəsain bu əsəri Əbu Əli ibn Sinanın «Qanun» və Məhəmməd Zəkəriyyə Razinin «Havayi-kəbir» əsərlərindən sonra tibb elminə dair tayı-bərabəri olmayan qiymətli əsər adlandırır. Mahmud ibn İlyas bu əsəri girişində yazır: «Hər bir elmin şərəfi onun mövzusu ilə bağlıdır. Tibb elminin mövzusu isə insandır. Ona görə də tibb elmi başqa elmlərdən ən şərəflisidir». Əlyazmalar İnstitutunda D-98 şifrəsi altında mühafizə olunan əlyazma 9 dekabr 1955-ci ildə qarabağlı Hüseyn Qayıbovdan alınmışdır. Ona da Qacarlar sarayında həkim işləyən babası Məhəmmədquludan qalmışdır.

Əlyazmanın sonunda vurulmuş möhürdə də kitabın Məhəmmədquluya məxsus olduğu göstərilir. Katibi naməlum olan bu nüsxə hicri 1266 (1849-50)-ci ildə, nəsx xətti ilə yazılmışdır. Əlyazma 5 hissədən ibarətdir. «İnsan orqanizimində baş verən xəstəliklər» adlı birinci hissə 125 babdan, «Hərərətlər haqqında» adlı ikinci hissə 27 babdan, «İnsanın daxili və xarici üzvlərində baş verən xəstəliklər haqqında» adlı üçüncü hissə 109 babdan, sadə tərkibli dərmanlardan bəhs edən dördüncü hissə 28 babdan, mürəkkəb tərkibli dərmanlar, onların hazırlanması və istifadəsindən bəhs edən beşinci hissə 50 babdan ibarətdir. Müxtəlif xarici ölkə kataloqlarının əksəriyyətində bu əlyazmadan bəhs olunur. Rionun «Ərəb əlyazmaları kataloqu»ndan məlum olur ki, bu əlyazmanın Məhəmməd ibn Fəqih Ruzbahan Məhəmməd tərəfindən 1400-cü ildə üzü köçürülmüş ən qədim nüsxəsi Britaniya muzeyində saxlanılır. Rionun kataloqunda və katib Çələbinin «Kəşf üz-zünun»unda həmin əsərin məzmunu, hissə və fəsilləri haqqında lazımi məlumat verilmişdir. Eləcə də Leyden Akademiya kitabxanasının ərəb əlyazmaları kataloqunun III cildindən məlum olur ki, orada saxlanan nüsxə 1499-cu ilə aiddir. Karl Broggelmanın «Ərəb ədəbiyyatı tarixi kataloqu»nda «əl Havi fi elmüt tədavi» əsərinin müxtəlif illərə aid nüsxələrinin dünya kitabxanalarının əksəriyyətində mühafizə olunduğu göstərilir.

Mahmud ibn İlyasın tibbi yaradıcılığı sağlığında yüksək qiymətləndirildiyi kimi sonrakı dövrlərdə də mütəxəssislərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Məsələn, Özbəkistan EA-nın Şərqi əlyazmalar kataloqundan aydın olur ki, həkim Ubeydulla ibn Yusif Əlkəhal 1562-1568-ci illərdə Daşkənd hakimi Məhəmməd Dərviş Bahadur xana ithaf etdiyi «Şəfa ül-əlil» («Xəstəyə şəfa vermək») əsərini yazarkən Şərqi məşhur alimlərinin əsərləri ilə yanaşı Mahmud ibn İlyasın əsərlərindən də istifadə etmişdir.

Əbdül Məcid Təbib

XIII əsrin görkəmli dərmanşünaslarından biri də Əbdül Məcid Təbib olmuşdur. O, Marağada yaşamış, Azərbaycanın məşhur alim-mütəfəkkiri

Nəsirəddin Tusinin təşkil etdiyi rəsədxanada çalışmış və onun tələbəsi olmuşdur.

Əbdül Məcid Təbibin “Kitab ül-tibb” — “Tibb kitabı” hicri tarixlə təqribən 1275—1280-ci illərdə, Mahmud ibn İlyasın ölümündən bir qədər əvvəl yazılmışdır. Bu kitab 1307-ci ildə xalq arasında yayılmışdır.

Əbdül Məcid Təbibin yazdığı “Tibb kitabı”-nı Mahmud ibn İlyasın “Qiyasiyyə” kitabına bənzətmək olar. Əbdül Məcid Təbib “Kitab ül-tibb” əsərini yazarkən Mahmud ibn İlyasın “Qiyasiyyə” kitabının təsiri altında olmuşdur. Əbdül Məcidin bu əsərində həm diaqnostika, həm də bir çox (xüsusən əsəblə bağlı) xəstəliklərin müalicəsinə aid qiymətli fikirlər vardır. Əsər Monqol hökmdarı Arqun xana həsr olunmuşdur.

Belə hesab edilir ki, Əbdül Məcid Təbib və Mahmud ibn İlyas Təbrizdə bir-birinə yaxın olan ərazidə yaşamışlar. “Kitab ül-tibb” təbabətə və dərmanşünaslığa aid məlumat kitabı hesab edilirdi.

Kitab 49 hissədən ibarətdir ki, bu kitabda xəstəliklərin diaqnostikası və müalicəsi məsələlərindən bəhs edilmişdir.

Əbdül Məcid Təbib “Kitab ül-tibb”-də astma, zəhərlənmə, göz xəstəlikləri, cinsiyyət orqanlarının xəstəlikləri və s.-dən bəhs etmişdir.

Kitabda psixatriyaya aid məsələlərə xüsusi yer verilmişdir. Əbdül Məcid Təbib “dəlilik”, “qarabasmalar”, baş ağrısı, qorxular və s. haqqında bəhs etmişdir. O, belə hesab etmişdir ki, insanın psixi fəaliyyətinin mərkəzi baş beyindir. İnsanı ətraf aləmlə qovuşduran vasitə hissiyat üzvləridir. Hissiyat üzvləri vasitəsilə təəssüratlar yaranır. Təəssüratlar mənfi və müsbət ola bilər. Müsbət təəssüratlar sevinc, mənfi təəssüratlar isə sıxıntı yaradır. Bu mənfi təəssüratların ağırlığı altında ruhi sıxıntı keçirən insan son nəticədə “dəli” ola bilər. O, belə hesab edirdi ki, mənfi təəssüratlar insanda 2 cür təsir: I növ tam ruhi sıxıntı (depressiya), II növ isə qızğınlıq yaradır.

Qızğınlıq o zaman baş verir ki, hissiyat üzvləri tərəfindən verilən mənfi təəssüratlar başda qarışdırılır və insan onların öhdəsindən gələ bilmir.

Nəhayət, ağıl başdan çıxır və insan özünü ələ ala bilmir. Bu qiymətli fikirlərdən görünür ki, Əbdül Məcid Təbib hətta müasir həkimlərdən daha məharətlə mənfi təəssüratların (stresslərin) insan psixikasına ağır təsir göstərdiyini anlamışdır. O, əsəb xəstəliklərinin müalicəsində yaşayış şəraitinin dəyişilməsini, səyahətlər edilməsini, musiqiyə qulaq asmağı, şirin qidalardan istifadə edilməsini, diqqəti yüngül əməyə cəlb etməyi və bir sıra bitki, heyvan mənşəli dərmanlar qəbul etməyi məsləhət görürdü.

Nəcməddin Naxçıvani

XIII əsrdə Azərbaycanda yaşamış görkəmli mütəfəkkirlərdən biri də Nəcməddin Naxçıvanidir. Alim-mütəfəkkir Nəcməddin Naxçıvani qədim mədəniyyət mərkəzi Naxçıvanda anadan olmuşdur. O, özünün tibb, dərmanşünaslıq, təbiət və fəlsəfə elmləri üzrə çoxsaylı əsərləri ilə bütün Yaxın Şərqdə şöhrət tapmışdır.

Nəcməddin Naxçıvani ibn Sinanın çoxcildlik “Qanun”, “Göstərişlər və təlimatlar” əsərində yazdığı şərhələrlə məşhurlaşmışdır. Nəcməddin Naxçıvani həmin şərhələrində böyük alim ibn Sinanı bir çox məsələlərdə tənqid də etmişdir. İbn Sinanın “Qanun” əsərini ibn Haşim İsmayıl Bazarkan ərəbcədən farscaya tərcümə etmişdir.

Nəcməddin Naxçıvani 1253-cü ildə vəfat etmişdir.

Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkərani

Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkərani Lənkəranda tanınmış ilahiyyatçı ailəsində anadan olmuşdur. Ramazan Lənkərani dərmanşünaslığa aid fikirləri özündə cəmləşdirən “Fərruxnameyi Cəməli” adlı əsərin müəllifidir

(Рамазан ибн Шейх Али. «Фаррухи-наме Джемали» (перевод Мохубали ибн Ахмеди Ленкерани). ИРНАН Азерб., инв. №5804, с.110-120).

O, 1409-cu ildə ərəb dilində yazdığı “Fərruxnameyi Cəməli” əsərində bir sıra üzvi və qeyri-üzvi dərmanların müalicəvi xassəsini göstərməklə bərabər xalq təbabətində işlənən dərman bitkilərinin təsnifatını nizama salıb onların tibbdə istifadə olunma qaydalarını izah etmişdir. Əsərdə diaqnostika üzrə qısa məsləhətlər verilmişdir. “Fərruxnameyi Cəməli” əsərinin I hissəsində Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkərani bəzi orqanların xəstəliklərinin müalicəsi haqqında, südün müalicəvi təsiri haqqında ətraflı şəkildə yazmışdır. II hissədə bitkilərdən hazırlanan dərmanlardan (xüsusən yabanı bitkilərin köklərindən hazırlanan bişirmələrdən bəhs edilmişdir. Burada müəllifin yeniliyi yabanı bitkilərin özlərindən çox onların köklərindən hazırlanan bişirmələrə üstünlük verməsidir.

“Fərruxnameyi Cəməli” əsərinin III hissəsində mineral maddələrin müalicəvi təsiri haqqında yazılmışdır. Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkərani bu əsərdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın mədən sularının əhəmiyyətini, Azərbaycan “Gilabi”-sinin yuyucu xassəsini göstərmişdir. 1594-cü ildə “Fərruxnameyi Cəməli” əsərini lənkəranlı həkim Möhüb Əli ibn Əhməd Lənkərani fars dilinə tərcümə etmişdir (Ç.Qacar, «Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli şəxsiyyətləri», Bakı, «Nicat» nəşriyyatı, 1997, s.171). Tərcüməçi Əli Nəqi “Fərruxnameyi Cəməli” əsərinin əlyazmasını saxlamışdır.

Möhüb Əli ibn Əhməd Lənkərani bu əsərdən nəticə çıxararaq sonralar təbabətə dair ədəbiyyatda “Azərbaycan palçığı” adlandırılan auripiqmentdən ilk dəfə bədəndəki tükləri çıxarmaqdan ötrü istifadə etmişdir. O, həmçinin çoxdan yaddan çıxmış Azərbaycan sabununu — gilabini yenidən məişətə qaytarmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, auripiqment hələ Atropatena dövründən məlum olsa da yalnız dəri-zöhrəvi xəstəliklər sahəsində istifadə olunurdu, gilabi isə təbii sabun olaraq gigiyenik əhəmiyyət daşıyırdı.

Mənsur ibn Məhəmməd Yusif ibn İlyas

XIV əsrdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafında Mənsur ibn Məhəmməd Yusif ibn İlyas böyük xidmətlər göstərmişdir.

Mənsur ibn Məhəmməd Yusif ibn İlyasın dərmanşünaslığın inkişafında böyük əhəmiyyəti olan əsərlərindən biri 1436-cı ildə fars dilində yazılmış "Tibb" adlı əsəridir. Bu əsər 8 başlıqan ibarətdir:

I başlıq tibbin nəzəri və təcrübi hissəyə aid olması haqqında;

II başlıq sağlamlığın qorunması qaydaları haqqında;

III başlıq sağlamlığın itirilməsi haqqında;

IV başlıq müxtəlif xəstəliklər haqqında;

V başlıq müalicə metodları haqqında;

VI başlıq ayrı-ayrı orqanların xəstəlikləri və onların müalicə metodları haqqında;

VII başlıq dəri yaraları, irinli yaralar və onların müalicələri haqqında;

VIII başlıq dərmanların hazırlanma qaydaları haqqındadır.

Mənsur ibn İlyas bəzi neytrallaşdırıcı maddələrdən bəhs edərək sirkənin südlə, turşunun qələvi ilə neytrallaşdırılması haqqında yazmışdır.

Məhəmməd Bərgüşadi

XIV əsrdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafında böyük rolu olan mütəfəkkirlərdən biri də Məhəmməd Bərgüşadi olmuşdur.

Məhəmməd Bərgüşadi öz dövrünün ən təcrübəli həkimi olmaqla bərabər, dərmanşünaslıq haqqında da geniş məlumatı var idi. O, özünün müalicə üsullarında üzvi və mineral maddələrdən istifadə etməklə bərabər, dərman bitkilərinə daha geniş yer verirdi.

Məhəmməd Bərgüşadi müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində üzüm yarpağından, qatıqdan, südlə doşabın qarışığından, nar şirəsindən, sarımsaqdan və bir çox bitkilərin çiçəklərindən geniş istifadə edirdi.

Məhəmməd Bərgüşadinin əsərlərinin çoxu Azərbaycan dilində yazılmışdır. O, öz əsərində sual-cavab şəklində hər bir dərmanın tərkib hissəsini, xassəsini və müalicəvi dozasını göstərmişdir.

Məhəmməd Bərgüşadi “Tibbi Nəbəvi” adlı əsərin müəllifidir. Məhəmməd Bərgüşadi “Tibbi Nəbəvi” əsərinin birinci hissəsini ərəb dilində, ikinci hissəsini isə Azərbaycan dilində yazmışdır. Bu öz dövrünün ilk kitabı idi ki, Azərbaycan dilində yazılmışdır.

O, “Tibbi Nəbəvi” əsərində qeyd edirdi: Əgər başın ağrıyarsa, onda səbəbini öyrən. Əgər mədədəndirsə (bağırsağ keçməməzliydirsə), səhndən “gəlinçək” yarpaqlarından bişirmə hazırla və iç.”

Əsərin birinci hissəsində təxminən bütün orqanların (sindirici sistemi xəstəlikləri də daxil olmaqla) xəstəliklərində işlədilən dərmanlar haqqında yazılmışdır. İkinci hissədə dərman maddələrinin (xüsusən bitkilərdən hazırlanan dərmanların) tərkib hissələrindən bəhs edilmişdir. Üçüncü hissədə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində pəhrizin əhəmiyyəti haqqında yazılmışdır.

Məhəmməd Bərgüşadi öz müalicə üsullarında bitki və mineral mənşəli dərmanlardan daha çox istifadə edirdi. Məsələn, o irinli dəri yaraları zamanı çürümüş almadan istifadə etməyi məsləhət görürdü.

Məhəmməd Bərgüşadi irinli yaraların müalicəsində “təpitmə”-dən istifadə etməyi də məsləhət görürdü. Bərgüşadi “təpitmə” adlandırılan qarışığı belə hazırlayırdı: təzə yağda hazırlanmış xəmir, bir qədər bal, doşab və yaşıl çörək kifi. Onun fikrinə görə bu müalicə üsulu son dərəcə yaxşı nəticə verirdi.

Tacəddin İbrahim Əhmədi

Tacəddin İbrahim Əhmədi (1334—1413) Şərqdə tibb və dərmanşünaslığın inkişaf tarixinin öyrənilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu baxımdan Tacəddin İbrahim Əhmədinin XIV əsrdə türk dilində, ərəb əlifbası ilə yazdığı “Tərvih ül-Ərvah” əsəri böyük əhəmiyyət kəsb edir (Qəhrəmanov C.B. “Qədim bir türk əlyazması haqqında”. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının məruzələri. VIII cild, №9, Bakı, Az.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, s.71-74).

“Tərvih ül-Ərvah” (“Könlün ruhlanması”) əsəri Şərqdə tibb elminin inkişaf tarixini öyrənmək üçün ən dəyərli mənbələrdəndir (Tacəddin İbrahim Əhmədinin «Tərvih ül-ərvah» (“Könlün ruhlanması”) əsəri. Ərəb əlifbasında, türk dilində yazılmış əlyazma haqqında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki A.A.Əlizadənin məlumatı. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri, №9, VIII hissə, 1962-ci il, s.71-74). Əsər 2 geniş hissədən ibarətdir:

I hissə Şərq təbabətinin nəzəri;

II hissə isə təcrübi məsələlərinə həsr edilmişdir. Əsər şerlə yazılmışdır. 114 səhifədən ibarət olan əlyazmanın hər səhifəsi 17 bənddən ibarətdir. Hər hissənin başlığı qırmızı mürəkkəblə, böyük hərflərlə ərəb dilində yazılmışdır. Şərq təbabətinə həsr edilmiş bu əlyazma Şuşa şəhərindən tapılmışdır.

Əlyazmadan məlum olur ki, əsər Türk sultanı Sultan Murada (1359—1389) həsr edilmişdir. Bu əlyazma 1959-cu ildə Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Əlyazmalar fonduna daxil olmuşdur.

Şukrullah Şirvani (Şirvanzadə Şükri)

XV əsrin məşhur dərmanşünaslarından biri Şukrullah Şirvani (Şirvanzadə Şükri) olmuşdur. XV yüzillikdə Azərbaycanda tibb və

dərmanşünaslığın inkişafı yüksək səviyyədə idi və tibb təhsili alanların sayı xeyli artmışdı.

Şukrullah Şirvani tibb təhsilini Qahirədə aldıqdan sonra Türkiyəyə gəlmiş və orada “Xalq həkimi” adını almışdır. O, imkansız adamları pulsuz müalicə etmiş, epidemik xəstəliklərin profilaktikası üçün bir çox tədbirlər görmüşdür.

Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvani

XV əsrdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafına kömək edən alimlərdən biri də Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvani olmuşdur. Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvani Şamaxıdan olub öz dövrünün ən tanınmış dərmanşünaslarından idi.

Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvaninin dərmanşünaslığa aid “Kəmalnamə”, “Müxtəsər Tibb” (1437—1438) əsərləri vardır.

Bu əsərlər Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafına olduqca müsbət təsir göstərmişdir.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib

Azərbaycanın orta əsr dərmanşünaslarından Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbib görkəmli bir yer tutmuşdur.

XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəlində yaşamış məşhur təbib Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbib dərmanşünaslığa aid bir sıra mübahisəli məsələlərdən bəhs edərək, öz mübahisələri ilə bu elmi zənginləşdirmişdir. Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbibin əsərlərində dərmanşünaslıq və əcazılığa böyük yer verilmişdir. O, bitkilərdən təmiz preparatlar alınmasının əhəmiyyətini, onların təsiri və dozalarını göstərməklə bərabər, dərmanların saxlanması metodikasını hazırlamışdır. Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbib xüsusi cədvəllər tərtib etmişdir ki, həmin cədvəllərin hər

biri beş hissədən ibarətdir. I hissədə dərmanların adı, II hissədə dərmanların tərkibi, III hissədə dərmanların faydası, IV hissədə dərmanların zərəri və V hissədə həmin zərərin aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbibin dərmanlara aid tərtib etdiyi cədvəllər uzun müddət tədris prosesində əyani vəsait kimi istifadə olunmuşdur.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib yazırdı: “Faydalı o vasitələri hesab etmək olar ki, onların zərəri asanlıqla dəf edilə bilər. Hər şeydən yaxşı əlbət ki, heç zərəri olmayan vasitələrdir. Ancaq, hətta su, torpaq, günəş və hava kimi əvəzsiz şeylər də bəzən ziyan gətirə bilər”.

Yusif Məhəmməd dərmanların əlavə təsirlərinə ciddi diqqət yetirmişdir.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbibin əlyazmalarını müxtəlif dillərdə — fars, özbək, tacik və türk dillərində köçürmüşlər. Özbəkistanda Elmlər Akademiyası Şərqsünəslıq İnstitutunun Əlyazmalar fondunda Yusif Məhəmmədin dərmanşünəslığa aid bir çox əlyazmaları saxlanılır. Bu əlyazmalardan “Əlac əl-əmraz” (“Xəstəliklərin müalicəsi”), “Fəvaid əl-əxbar (“Xeyirli maddələr”), “Resale Məhəmməd Yusif” (“Məhəmməd Yusifin risaləsi”) və s. misal göstərmək olar.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbibin Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar fondunda “Fəvaid əl-məvad” (“Maddələrin faydası”), “Ketabe fəvaid dər elm tibb” (“Təbabət elmində məsləhətlər kitabı”), “Came ül-fəvaid” (“Faydalı məsləhətlər məcmuəsi”) adlı əsərləri saxlanılır. 1256-cı il hicri tarixdə, 1840-cı il miladi tarixdə Məhəmməd Arif bu əsərin üzünü köçürmüşdür. Məhəmməd Arif qeyd etmişdir ki, “Came ül-fəvaid” əsəri 818-ci il hicri tarixdə, 1513-cü il miladi tarixdə Yusif Məhəmməd ibn Yusif tərəfindən şer şəklində Heratda yazılmışdır. Bu kitab təbabət və dərmanşünəslığa aid məlumat kitabı hesab edilirdi. Həmin kitabda lazımi məsləhətlər verilmişdir. Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbibin təbabət və

dərmanşünaslıqdan bəhs edən 27 əsəri içərisində “Came ül-fəvaid” diqqəti daha çox cəlb edir. Bu əsər Şah İsmayıl Xətaiyə həsr edilmişdir.

“Came ül-fəvaid” (“Faydalı məsləhətlər məcmuəsi”) əsəri 11 fəsildən ibarətdir.

I fəsildə xəstəliklərin əlamətləri, II fəsildə xəstəliklərə qarşı müvafiq dərmanların hazırlanması (bitki və heyvan mənşəli maddələr), III fəsildə müxtəlif gigiyena qaydalarına riayət edilməsi, sakitlik və hərəkətin növbələşdirilməsi məsələsi, IV fəsildə əxlaq və hərəkət tərzini haqqında öyüd-nəsihət məsələsi, V fəsildə fəlsəfi “Təhfət ül-Mülük” elmi əsəri haqqında, VII fəsildə sadə və mürəkkəb dərmanlara aid reseptlərin düzgün yazılması haqqında, VIII fəsildə müalicəvi maddələrin təsirlərinin öyrənilməsi haqqında, IX fəsildə vacib olan ən sadə gigiyenik qaydalar haqqında, X fəsildə zərərli vərdişlər və onlardan uzaqlaşmaq tədbirləri haqqında, XI fəsildə astronomiya və orqanizm haqqında yazılmışdır. Belə ki, XI fəsildə insanın halının ulduzların yerdəyişməsindən asılılığı göstərilmişdir.

Kitabın xüsusi bir bölməsində kəskin və zəhərləyici dərmanlara, kimyəvi maddələrə qarşı mübarizə tədbirləri haqqında yazılmışdır.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbibin “Kitabe fəvaid dər elm tebb”-- “Təbabət elmində məsləhətlər kitabı” 913-cü il hicri tarixdə, 1502-ci il miladi tarixdə fars dilində yazılmışdır. Bu əsərdə əczaçılıq və dərmanşünaslıqdan bəhs edilmişdir. Əsərin üzü 1254-cü il hicri tarixdə katib Məhəmməd Saleh Mir Məhəmməd Hüseyn Bakuvi tərəfindən fars dilində köçürülmüşdür. Bu əlyazma Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmaları fondunda saxlanılır. Əlyazmada orta əsrlərdə Azərbaycanın xalq təbabətində işlədilən müxtəlif dərmanlardan bəhs edilmişdir. Əsərdə bir sıra ədviyyat və bitkilər əsasında tərtib olunmuş nüsxələr verilmişdir. Məsələn, dərman bitkilərindən Razyana, Kəndir, Şəlğam, Badiyan, Səndəl, Küncüt, Şahtərə, Kərəviz, Sumax, Soğan, Noxud, Nanə,

ədvyyatlardan Zəfəran, Darçın, Mixək və s.-nin müxtəlif xəstəliklərin müalicə əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib “Ketabe fəvaid dər elm tebb” əlyazmasında dərmanşünaslığın əməli və nəzəri hissələrindən bəhs etmişdir. O, xəstəliklərə qarşı təyinat müəyyən edilməsində orqanizmin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını vacib saymışdır. Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib xəstəlikləri müəyyənləşdirərkən bu üsuldən istifadə edirdi: Bənizin qırmızılığını bədəndə qanın çox olması ilə, bənizin sarılığını səfrə çoxluğu ilə, bənizin ağılığını (rəngin qaçmasını) bəlgəmin artması ilə, bənizin tutqunluğunu sövdanın (qəm, qüssə, kədər) çox olması ilə izah etmişdir.

Yusif Məhəmməd bəzi xəstəlikləri (mədə-bağırsaq, ürək-qan damar, tənqəfəslik, iflic, azqanlılıq və s.) müxtəlif dərmanlarla müalicə metodunu göstərmişdir. Yusif Məhəmməd dərman nüsxələrini şerlə yazmışdır.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib göstərmişdir ki, mədəsi zəif və xəstə adamlar hər səhər acqarına 1 dirhəm (1,4 misqal) Zəfəranı şərbətlə qarışdırıb içsələr həm mədə sağalar, həm də bədəni möhkəmlənər, qüssə və kədəri dağılar.

O, Soğanın faydasından yazır ki, çoxlu soğan yemək xəstəliyə qarşı orqanizmin müqavimətini artırır, insanı gözəlləşdirir, iştahı artırır. Soğan suyu qulaq ağrısı üçün ən yaxşı dərmandır. Yusif Məhəmməd tənqəfəs adamların müalicəsi haqqında qeyd etmişdir:

“Bəlgəmdən tənqəfəs olan adam 1 misqal Razyana ilə bir qədər mumiyanı qarışdırıb içsə, sonra Əzvay şərbəti ilə meyvə şirələri qəbul etsə, tezliklə sağalar”. Hazırki dövrdə də təbabət elmində Razyanadan hazırlanan bişirmədən bəlgəmgətirici və tənqəfəsliyə qarşı istifadə olunur.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbibin fars dilində yazılmış qiymətli əsərlərindən biri də “Tebbe Yusifi”-dir.

24 risalədən ibarət olan bu əsərdə dərmanşünaslığın müxtəlif məsələlərindən bəhs edilir.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib “Tebbe Yusifi” əsərini 1511-ci ildə yazmışdır.

“Tebbe Yusifi” əlyazmasının əvvəlində məşhur filosof və həkimlərdən Hippokrat Kosski, Aristotel, Qalen, Zəkəriyyə Razi, Əbu Əli ibn Sina və başqalarının müalicə metodlarından nümunələr verilmişdir. Yusif Məhəmmədin bu əsərində orqanizmə zərərli təsir göstərən bir çox qida maddələrindən, onların saxlanılma üsullarından, müxtəlif ədviyyat və şərbətlərdən istifadə edilməsi qaydasından ətraflı bəhs olunur.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbibin “Fəvaid əl-məvad” (“Maddələrin faydası”) əsərində qeyd edilmişdir ki, tibbin 2 məqsədi vardır: 1) sağlamlığı qorumaq, 2) xəstəliklərin müalicəsi.

Yusif Məhəmməd “Fəvaid əl-məvad” əsərində xəstəliklərin profilaktikasında 6 şerti qeyd etmişdir:

- 1) hava;
- 2) qidalanma;
- 3) hərəkət və sakitlik;
- 4) ağciyərlərin hərəkəti və sakitliyi;
- 5) yuxu və istirahət;
- 6) qusma və orqanizmin ekskretor fəaliyyəti.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbibin dərmanşünaslığa aid “İfrazat haqqında resalə”, “Təbabət qanunları”, “Sağlamlıq haqqında qəsidə”, “Müxtəlif böhran halı haqqında”, “Yusifin məsləhətləri”, “Müxtəlif ədviyyatlar haqqında qəsidə”, “Yusifin rübailəri” əsərləri də vardır ki, bu əsərlərdə əczaçılıq, təbabət və dərmanşünaslıqdan bəhs edilmişdir. Qeyd olunan bu əlyazmalarda XVI əsrdə Azərbaycanın Xalq təbabətində işlədilən dərmanlar, kimyəvi və mineral maddələr, məcun və

iskəncəbinlərdən hazırlanmış nüsxələr verilmişdir. Bu nüsxələrin müasir təbabət və dərmanşünaslıq üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Yusif Məhəmmədin 1512-ci ildə yazdığı “Tibbdə birinci və ikinci dərəcəli” kitabında bir çox dərmanların xəstələrə təsirinə farmakoloji qiymət verilmişdir. Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib tonuslandırıcı dərmanlar haqqında qeyd edirdi ki, bu dərmanlar adamı şənləndirir, ürəyi sakitləşdirir, beyin fəaliyyətini yaxşılaşdırır. “Tibbdə birinci və ikinci dərəcəli” kitabında Yusif Məhəmməd bəzi qiymətli daşların — zümrüdün (yaşıl rəngli daş), mirvarinin , əqiqin (aqat), büllurun, kəhrəbanın, mərcanın, sədəfin, lazuritin, ləlin, sarı və qırmızı yaqutun təsirindən yazmışdır. O, kamfora və mumiyanın müalicəvi təsiri haqqında məlumat vermişdir.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib bitkilərlə müalicəyə daha üstünlük verirdi. Xəstələrin müalicəsində onun istifadə etdiyi Çobanyastığı, Yovşan, Qızılgül, Ödotu (Solmazçiçəyi), Əzvay, Nanə, Bağayarpağı, Dəvədabanı (Ögeyana), Çöl Qatırquyruğu, Qərənfil, Mixək, Darçın, Zirinc, İnciçiçəyi, Ayıqulağı və s. bitkilərdən hazırki dövrdə də müalicə məqsədilə istifadə olunur.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib Pişikotu bitkisindən alınan cövhərdən emosional gərginlik zamanı çox istifadə edirdi. O, orqanizmin ümumi müqavimətini artırmaq məqsədilə Əzvay (Aloe — biogen stimulyator) və Zəfəranı xəstələrə çox təyin edirdi. Ödqovucu kimi Zirincdən, sidikqovucu kimi Ərikdən çox istifadə olunmasını məsləhət bilirdi.

Yusif Məhəmməd bir çox xəstəliklərin müalicəsində Günəbaxan, Şaftalı, Çaytikanı, Pambıq, Zeytun, Küncüt, Badam və s. bitki yağlarından istifadə edirdi. Bu yağlar daxilə və xaricə həm təklikdə, həm də mürəkkəb tərkiblərdə (miksturaların, plastırların, duru məlhəmlərin tərkibində) işlədilir.

Yusif Məhəmməd “Came ül fəvaid” əsərində qeyd edir ki, sağlamlığı ancaq bir dərman saxlaya bilər. Bu, hərəkət və sakitliyin (əmək və istirahət) növbələşdirilməsidir. “İşdə tez-tez fasilə vermək yorğunluğun aradan qaldırılmasına səbəb olur, yorğunluğun artmasına imkan vermir. Vaxtında istirahət edən adam öz gümrəhlığını iş gününün axırınadək qoruyub saxlayır.

Uzun müddətli psixi (ruhi) sakitlik də yorucudur. Hədsiz psixi fəaliyyət məhvədidir. Məsələn, son dərəcə həyəcanlanma, qəm, kədər və ya əksinə, son dərəcə şənəlmə məhvədidir”.

Yusif Məhəmməd “Tebbe Yusifi” (1511-ci il) əsərində sağlamlığın 6 şərtini göstərmişdir:

1. Ətraf mühitdən düzgün istifadə olunması — I növbədə havadan düzgün istifadə. Bu hansı ki, orqanizmin bütün həyat fəaliyyəti üçün lazımdır.
2. Yemək və içmək rejimi;
3. Hərəkət və sakitlik rejimi;
4. Psixi fəaliyyət rejimi;
5. Yuxu və ayıqlıq;
6. Orqanizmdə toplanıb qalmış yığıntıların təmizlənməsi.

Yusif Məhəmməd “Tebbe Yusifi” əsərində yazmışdır: “Sağlam olmaq üçün təmiz hava ilə nəfəs almaq, hava ilə çox qidalanmaq, hirsənməmək, idmanla məşğul olmaq, vaxtında yatmaq, orqanizmi yığıntılardan daim təmizləmək lazımdır”.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib öz təbiblik fəaliyyətində əks təsir prinsipini qoymuşdur. Belə ki, Yusif Məhəmmədin fikrincə hər bir xəstəlik onun əksi olan halla aradan qaldırıla bilər.

Yusif Məhəmməd ibn Yusif Təbib 1537-ci ildə “Həzm və qidalar” adlı kitab yazmışdır. Bu kitabda o, qida ilə müalicə məsələləri haqqında öz fikirlərini açıqlamışdır.

Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli

Dahi şair Məhəmməd Süleyman oğlu Füzulinin (1494—1556) təbabət sahəsində dərin biliyə malik olmasını əks etdirən əsərləri vardır.

Məhəmməd Füzuli türk mənşəli Bayat tayfasındandır. Bir çox mənbələrdə Füzuli Bağdadi təxəllüsü ilə anılır. Ancaq, Füzulinin Bağdadda deyil, onun yaxınlığındakı Kərbala şəhərində anadan olması məlumdur. Kərbala şəhəri şiə imamı Əlinin oğlu imam Hüseynin müqəddəs məzarı ilə şöhrət tapmışdır.

XI əsrdə İrənin Səlcuqilər tərəfindən işğalından sonra Bağdadda türklərin sayı getdikcə artırdı. 1508-ci ildə Şah İsmayıl İraqı Azərbaycana birləşdirmişdir. Bəzi məlumatlara görə Məhəmmədin atası Süleyman İraqa Azərbaycanın Ərəş (Ağdaş yaxınlığında) mahalından köçmüşdür. Bəzi məlumatlara görə isə Məhəmməd Füzulinin atası Süleyman indiki Ağcabədi rayonunun Bayat kəndi yaxınlığındakı Hindarx kəndində yaşamışdır.

Məhəmməd Füzulinin Bağdadda yayılmış taun epidemiyasından vəfat etməsi bir çox mənbələrdə qeyd edilmişdir.

Məhəmməd Süleyman oğlu Füzulinin “Səhhət və Mərz” əsəri vardır ki, bu əsərin müxtəlif kitabxana və muzeylərdə “Ruhnamə”, “Hüsnü-eşq” adı ilə nüsxələri vardır (Əfəndiyev Ə. «Füzulinin tibbi görüşləri», «Kirovabad kommunisti», 6 noyabr 1958-ci il).

Əsərdə özünü şairdən daha çox təbib kimi göstərən Füzuli yazır:

Təbiba, qılmışam təşxis, dərdi-eşqdir dərdim,

Əlamət ahü-sərdü ruyi-zərdü əşki-alimdir.

Ey həkim, zəhmət çəkmə, mən özüm öz xəstəliyimi təyin etmişəm,

Üç əlamətə görə bu dərdin eşq dərdi olduğunu təyin etmişəm.

Çəkmə zəhmət, çək əlin tədbiri-dərdimdən təbib,
Kim, deyil sən bildiyin, mən çəkdiyim bimarlıq.

Ey həkim, sən məni müalicə etməkdən əl çək!
Çünki mənim xəstəliyim sən bildiyin xəstəliklərdən deyil.

Eşq dərdilə xoşam, əl çək əlacımdan təbib,
Qılma dərman kim, həlakim zəhri-dərmanındadır.

Ey həkim, məni sağaltmaq fikrində olma!
Çünki məni sağaldacaq dərmanın mənim üçün zəhər məqamındadır.

Füzulinin “Səhhət və Mərz” əsəri 1813-cü il miladi tarixdə İranda Ağamirzə tərəfindən fars dilində nəşr edilmişdir (Məhəmməd Füzuli, “Səhhət və mərz” əsəri. Tərtib edəni Həmid Araslı. Əsərləri, V cild, Bakı, «Elm», 1958, s.216).

Bu əsəri 1909-cu miladi tarixdə Əhməd Həmdi türk dilinə tərcümə etmişdir.

Məhəmməd Füzuli “Söhbət ül əsmar” əsərində meyvələrin və bir çox bitkilərin müalicəvi əhəmiyyəti haqqında yazmışdır. (Məhəmməd Füzuli. “Söhbət ül əsmər” əsəri. Tərtib edəni Həmid Araslı. Əsərləri II cild, Bakı, Az.SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutu, 1948, s.388).

O, “Həkim” rədifli qəzəlində bütün tibbi fikirlərini yekunlaşdıraraq yazır:

Eşqdən canımda bir pünhan mərz var, ey həkim!
Xəlqə pünhan dərdim izhar etmə zinhar, ey həkim!
Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, var, ey həkim!

Gər basıb əl nəbzimə təşxis qıl sən dərdimi,
Al əmanət, qılma hər bidərdə izhar, ey həkim!

Gəl mənim tədbiri-bihüdəmdə sən bir səy qıl,
Kim, olum bu dərdə artıq giriftar, ey həkim!

Çəkməyincə çareyi-dərdimdə zəhmət bilmədən,
Kim, olur dərmani-dərdi eşq düşvar, ey həkim!

Rənc çəkmə, sihhət ümidin Füzulidən götür,
Kim, qəbuli-sihhət etməz böylə bimar, ey həkim!

(Məhəmməd Füzuli. «Həkim» rədifli qəzəl.Tərtib edəni Ə.Cəfər. Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Yazıçı» nəşriyyatı, 1984,s.272).

Məhəmməd Füzuli ilahiyyat, poetika, riyaziyyat, tibb, tarix, fəlsəfə, astronomiya, astrologiya və musiqi nəzəriyyəsini mənimsəyərək özünüdərək zirvəsinə çatmışdır. Şair “mövlana” adı ilə çağırılırdı (Arashlı H. «Məhəmməd Füzulinin vəfatının 400 illiyi münasibətilə (Dahi sənətkar, böyük mütəfəkkir)» «Azərbaycan tibb jurnalı», 1958, № 11, s. 3-10).

Qarabaği Yusif ibn Məhəmmədcan

XVI əsrin tanınmış filosofu, təbiətşünas, həkim və dərmanşünas Qarabaği Yusif ibn Məhəmmədcan təbabətə aid fars və ərəb dillərində kitablar yazmışdır. (“Elm”, №29, 22.07.1989-cu il).

Qarabaği Yusif ibn Məhəmmədcanın əsərləri Daşkənddə Əlyazmalar fondunda saxlanılır. Bu əsərlər son dövrlərdə Orta Asiya mədrəsələrində dərslik kimi istifadə olunmuşdur. Böyük axund təxəllüsü ilə tanınmış Qarabaği Yusif ibn Məhəmmədcan anatomiya, fiziologiya, psixologiya və

dərmanşünaslıqdan bəhs edərək bir çox əsərlər yazmışdır. O, “Həft behişt” əsərinin müəllifi olmaqla “Xəstəliklərdən qorunmaq” adlı tibbi əsərə şərh və haşiyə yazmışdır.

Görkəmli Azərbaycan dərmanşünası, ibn Sina məktəbinin davamçısı böyük axund Qarabaği Yusif ibn Məhəmmədcan 1591-ci ildə Səmərqənddə vəfat etmişdir

Əlaəddin Təbrizi

Azərbaycanın məşhur dərmanşünaslarından biri də Əlaəddin Təbrizi idi. O, Təbriz şəhərində anadan olmuş, orada böyümüşdür.

Əlaəddin Təbrizi Şah İsmayıl Xətəinin yaxın adamlarından olmuşdur. Əlaəddin Təbrizi tibb lüğəti və terminləri haqqında əlifba sırası ilə “Kamili əlai” adlı əsər yazmışdır.

Əlaəddin Təbrizinin atası Mirzə Məhəmməd “Fəxrül-əttiba” — “Həkimlərin fəxri” adı ilə dövrünün məşhur həkimlərindən olmuşdur.

Əbülfəth Təbrizi

Əbülfəth Təbrizi XVI əsrin çox məşhur dərmanşünaslarından biri olmuşdur. Boyu qısa olduğu üçün ona “kiçik həkim” deyirdilər.

O, xəstəliyi törədən səbəbləri düzgün aydınlaşdırıb, diaqnoz qoyar, xəstələri çox yaxşı müalicə edərmiş. Əbülfəth Təbrizi Şah II İsmayılın (İsmayıl Mirzənin — Şah İsmayıl Xətəinin *nəvəsi*) sarayında həkim işləmişdir. Şah öldükdən (24/XI.1577-ci il) sonra öz doğma şəhəri Təbrizə qayıtmış və şəhər hakimi Əmir xanın saray həkimi olmuşdur.

Əmir xan cəzalandırıldıqdan sonra Əbülfəth Təbrizi I Şah Abbas (1587—1629) tərəfindən öldürülmüşdür.

Əbu Talib Təbrizi

Əbu Talib Təbrizi Azərbaycan əyanlarından biri olub, həm də XVI əsrin görkəmli dərmanşünası idi.

Əbu Talib Təbrizinin Qəzvin şəhərinin Daş meydanında xüsusi müalicəxanası var idi. O, Təbrizdə bir müddət işləmiş, sonra Türkiyəyə getmişdir.

Osmanlılar 1585-ci ildə Əbu Talib Təbrizini tutduqdan bir müddət sonra o, yenə Təbrizə qayıtmış, Təbriz hakimi Cəfər Paşa (Türk ordusunun komandanı) tərəfindən çox hörmətlə qarşılanmışdır. Əbu Talib Təbrizi 1606-cı ildə Təbrizdə vəfat etmişdir.

İmadəddin Mahmud

İmadəddin Mahmud XVI əsrin məşhur dərmanşünası və təbibi idi. O, bir müddət Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclının sarayında həkim işləmişdir.

Abdulla xan Ustaclı 1549-cu (956) ildə Şirvan bəylərbəyi idi.

İmadəddin Mahmud təbabət və dərmanşünaslığa aid əsər yazmışdır ki, həmin əsərində dərman hazırlamaq, yoluxucu xəstəliklər, dəri xəstəliyini törədən səbəblər və müalicə qaydaları haqqında dəyərli məsləhətlər vermişdir.

Naxçıvanlı İbrahim

Naxçıvanlı İbrahim XVII yüzilliyin tanınmış dərmanşünaslarından sayılır. Atası Zeynalabdin onu Dəməşq şəhərinə göndərmiş və İbrahim orada tibb təhsili almışdır.

Təhsilini başa vurduqdan sonra o, Dəməşqin baş həkimi vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir.

Naxçıvanlı İbrahim 1648-ci ildə Dəməşqdə vəfat etmişdir.

Məhəmmədağlı Tufarqanlı

Məhəmmədağlı Tufarqanlı Tufarqanda anadan olmuşdur. O, mədrəsə təhsili almış, dövrünün bir çox elmlərinə yiyələnmiş, həkimliyi Mövlana Xəlil Qəzvinidən və qardaşı Mövlana Məhəmmədbağırdan öyrənmişdir.

Həkim Məhəmmədağlı “Haşiyətül-iddə” (“İddə kitabına haşiyə”) və “Kəşkül” adlı əsərlərin, tibb elminə dair bir neçə kitabın müəllifidir.

Həkim Hacı Məhəmmədağlı Tufarqanlı 1682-ci ildə vəfat etmişdir.

Seyid Məhəmməd Mömin ibn Mir Məhəmməd Zaman Hüseyni Deyləmi

Orta əsrlərdə Şah Süleyman Səfəvi dövründə (XVII əsr) yaşayıb-yaratmış Azərbaycan alimlərindən biri dərmanşünas Seyid Məhəmməd Mömin ibn Mir Məhəmməd Zaman Hüseyni Deyləmidir.

Mənbələrdə yalnız Məhəmməd Zaman Hüseyni Deyləminin vəfat tarixi (1698-ci il) verilmişdir. Onun atası Mir Məhəmməd Zaman Hüseyni tanınmış həkim olmuş, Səfəvilər sarayında işləmişdir.

Seyid Məhəmməd Mömin təhsilini atasının yanında almış, onun kitabxanasından istifadə etmişdir. Sonralar o, öz təcrübələrini ümumiləşdirərək orta əsr təbabət və farmakologiya elminin dəyərli əsərlərindən sayılan “Töhfət ül-Möminin” adlı iri həcmli (1000 səhifədən çox) əsərini yazmışdır (1669-cu ildə). Əsərin yazılmasında məqsəd farmakologiya sahəsində mükəmməl bir toplu yaratmaq olmuşdur. Bu əsərdə müəllif bitki, heyvan, mineral mənşəli dərman vasitələrinin adlarını Yunan, Hind, Suriya, Ərəb, Fars, Azərbaycan dillərində vermiş, bir sıra termin və adları dəqiqləşdirmişdir.

Fars dilində yazılmış bu əsər farmakologiyaya aid olan ən qiymətli əsərlərdən biri sayılır və mötəbər bir mənbə kimi ona istinad edilir. İki bölmədən ibarət olan kitabın birinci bölməsi beş hissədən ibarətdir. Burada dərmanların xassələri, hazırlanması, dozaları haqqında həkimlər arasında olan fikir ayrılığının səbəbləri, dərmanların alınma şərtləri, onların təsir dərəcələri üzrə ardıcıl təsnifatı, sadə tərkibli dərmanların, mürəkkəb və sadə tərkibli qida maddələrinin xüsusiyyətləri, söz və terminlərin izahı əlifba sırası ilə verilmişdir. Bundan başqa sadə, mürəkkəb dərmanların keyfiyyət və hazırlanma üsullarının şərh, onların zərərli cəhətlərinin neytrallaşdırılması, əvəzediciləri, qəbul dozasının müəyyənləşdirilməsi, dərman vasitələrinin adlarının müxtəlif dillərdə verilməsi, zəhərlənmələrin müalicəsi, təbabətdə işlənən çəki vahidlərinin izahı məsələləri işıqlandırılmışdır.

Əsərin ikinci bölməsində isə (bu bölmə 2 hissədən ibarətdir) sadə dərmanların işlənməsi, bəzi dərmanlardan istifadə qaydaları, maye, su və yağların alınma üsulları, kimyəvi yolla bir sıra süni vasitələrin hazırlanması, mürəkkəb dərmanların xüsusiyyətləri haqqında danışılır.

Məhəmməd Möminin dərmanların xammal şəklində alınma şərtləri haqqında maraqlı elmi-metodik mülahizə və göstərişləri vardır. Bu mülahizələrin qısaca şərh verilmişdir:

Heyvan mənşəli dərmanları cavan və sağlam heyvandan bahar fəslində, dərmanın xüsusiyyətindən asılı olaraq diri çağında və ya kəsilən kimi almaq münasibdir.

Mineral dərmanları qışın əvvəlində, torpaqla qarışıq halda, rəngi, iyi tam qalmış vəziyyətdə əldə etmək məsləhətdir.

Dərman meyvələrdən hazırlanarsa, yetişəndən sonra ağacdən özü düşməmişdən əvvəl almaq lazımdır. Əgər kal meyvə tələb olunarsa, onu yetişməmiş halda dərmək məsləhətdir (göründüyü kimi müəllif ayrı-ayrı istisnaları da nəzərə almışdır).

Dərman yarpaqdan alınarsa, onu tam açıldıqdan sonra, quruyub saralıqdan əvvəl dərək məsləhətdir.

Dərman toxumlardan hazırlanarsa, onları möhkəmləndikdən (bərkidikdən) sonra yığmaq lazımdır. Onun quruluğu isə orta həddə olmalıdır.

Dərman üçün budaq tələb olunarsa, ondan qurumazdan əvvəl istifadə edilir.

Dərman köklərdən alınarsa, onu payızın sonunda meyvə (toxum) bərkidikdən sonra, yəni, yarpaqlar tökülənə qədər çıxarmaq məsləhətdir.

Bitkilərin yapışqan və şirəsini gülü tökülən çağın əvvəlində alırlar (Göyüşov Nəsim. Məhəmməd Möminin «Təhfət - ül-Möminin» («Həkim Möminin təhfəsi») əsəri haqqında. «Elm və həyat» jurnalı, №6, 1986, s.22-24).

Məhəmməd Mömin bitki mənşəli dərmanların alınması üçün Günəşin qurub çağını, səhər gün çıxmazdan əvvəli, havanın saf olan vaxtını münasib sayır. Alınan xammalı nəmli, çox isti və günəşli yerdə saxlamaq olmaz.

"Təhfət ül Möminin" əsəri "Təhfeyi-həkim Mömin" ("Həkim Möminin təhfəsi") adı ilə də məşhurdur. "Təhfət ül Möminin" əlyazma nüsxələri dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılır. Bu əsərin üzü köçürülmüş nüsxəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılır. Bu əlyazma Fətəli Şah Qacarın nəvəsi Bəhmən Mirzənin kitabxanasındandır və bu əlyazmada Bəhmən Mirzənin möhürü, əlyazmanın kitabxanaya daxil olduğu il (1829-cu il) qeyd edilmişdir.

Kitabın giriş hissəsindən məlum olur ki, "Təhfət ül Möminin" əsəri yazılmazdan əvvəl fars dilində dərmanşünaslığa aid mükəmməl bir əsər yox idi. O dövrə qədər Hacı Zeynalabdin Əttarın (1329—1403) "İxtiyarati bədii" kitabı farsca əsas mənbələrdən biri sayılırdı.

Seyid Məhəmməd Mömin qeyd edirdi ki, "İxtiyarati bədii" əsərində özündən əvvəlki mənbələrə istinad edilməmişdir. Məhəmməd Mömin isə

"Töhfət ül Möminin" əsərində 100-dən çox mənbəyə istinad etmişdir. Bu mənbələrin içərisində Hippokrat Kosskinin (e.ə. 460—377), Feofrastın (e.ə. 372—287), Dioskoridin (eramızın I əsri), Klavdi Qalenin (130—200), orta əsrin məşhur Şərqi alimlərindən Xəlifə Mənsur dövründə yaşamış Cərcis ibn Bəxtuşinin (vəfat tarixi 769-cu il), Əbu Bəkr Məhəmməd bən Zəkəriyyə əl-Razinin (865—925-ci il), Əbu Reyhan Birununin (973-1048-ci il), Əbu Əli əl Hüseyn ibn Abdall ibn Sinanın (980—1037), ibn Təlmizin (vəfat tarixi 1164-cü il), ibn Baytarın (vəfat tarixi 1246-cı il), Ən-Nəfis (vəfat tarixi 1288-ci il), ibn Kəbirin (vəfat tarixi 1311-ci il) və başqalarının əsərlərindən daha çox istifadə etmişdir.

Məhəmməd Mömin bu mənbələrdən tənqidi şəkildə istifadə etmiş, onlarda olan məlumatlara öz münasibətini bildirmiş və hətta bu müəlliflərin yanlış fikirlərini də göstərmişdir.

"Töhfət ül-Möminin" əsərində 1400-dən çox bitki, heyvan və maddə mənşəli sadə dərman vasitələrindən bəhs edilir. Mürəkkəb tərkibli dərman vasitələri ayrıca bölmədə verilmişdir.

"Töhfət ül-Möminin" əsərini Seyid Məhəmməd Mömin XVII əsrdə Şah Süleyman Səfəviyə həsr etmişdir.

Seyid Məhəmməd Mömin "Töhfət ül-Möminin" əsərində yazmışdır:

"Əgər çox yaşamaq istəyirsinizsə və xəstələnmək istəmirsinizsə, onda çox yeməyin, yağlı, qızardılmış ət yeməyin, yeməyi buxarda bişirin. Yeməyi azca bitki yağında bişirmək lazımdır. Yayda yüngül yeməklər (meyvə-tərəvəz) yeyin. Ət yeməklərini təzə tərəvəz və meyvələrlə yeyin. Ədviyyatlardan — Sumaqdan, şirələrdən — Limon və Nar şirələrindən, narşərabdan istifadə edin".

Rüknəddin Məsud Məsihi (Həkim Rükna)

Həkim-şair Məsihinin (1579—1655-ci il) əslə Təbrizdəndir. Rüknəddin Məsud Məsihi XVII əsrin görkəmli dərmanşünaslarından biridir. Əslən

həkimlər sülaləsindən olan Məsihinin atası Nizaməddin Əli İran və Hindistanın müxtəlif hökmdarlarının saraylarında həkimbaşı olmuşdur. Məsihinin qardaşları Qütbə və Nasir, eləcə də oğlu Məhəmməd Hüseyn də həkim olmuşlar. Onların hamısı o dövrün savadlı adamları kimi şer yazmışlar.

Məsihinin atası onun təbabət sahəsində savadlanması ilə şəxsən məşğul olmuşdur. Məsihi gənc yaşlarından müalicə fəaliyyətinə başlamış, müalicə həkimləri üçün sonralar böyük şöhrət qazanmış "Zabitət ül-ələc" ("Müalicə qaydaları") adlı kitab da yazmışdır.

Rüknəddin Məsud Məsihinin atası əvvəlcə Şah Təhmasibin başqa saray əyanları ilə birlikdə Təbrizdən Qəzvinə, sonralar Şah Abbas paytaxtı köçürəndə isə İsfahana gəlmişdir.

Məsihi İsfahanda təbabət elmini dərinlən öyrənmişdir. O, Şah Abbasın sarayında həkim işləmişdir. Özünün yüksək bacarığı sayəsində Şah Abbasla yaxınlaşmış və onun ən yaxın müşavirinə çevrilmişdir. Lakin, sonralar həkim Məsihi ilə Şah Abbasın arası dəymiş və Məsihi məşhur həkim dostu Heydərle Hindistana getmişdir. Heydər həkim də Məsihi kimi Azərbaycan dilində şerlər yazırdı.

Rüknəddin Məsud Məsihi Hindistanda müxtəlif səviyyəli hakimlərin, o cümlədən Moqollar sülaləsindən olan şah Əkbər və Cahangirin saraylarında müalicə həkimi olmuşdur. Məsihi bir həkim kimi sarayda böyük nüfuza malik idi. Hansısa bir səhvinə görə isə Məsihidən tələb edirlər ki, saraydan getsin. Lakin, üstündən heç bir il keçməmiş şah ağır xəstələnir və həkimlərdən heç biri onu sağalda bilməyəndə Məsihidən üzr istəyib onu yenidən saraya qaytarırlar. Rüknəddin Məsud Məsihi Azərbaycan, Ərəb və Fars dillərində gözəl danışır, təbabət, dərmanşünaslıq, fəlsəfə, məntiq, ilahiyyat elmlərini dərinlən bilirdi.

Məsihi 20 il müddətində Hindistanda yaşadıqdan sonra 1632-ci ildə Azərbaycana qayıtmışdır. Lakin, sarayda onu qəbul etməmişlər. O,

ömrünün qalan hissəsini kasıblıqla keçirmiş və həkimlik fəaliyyətini ömrünün sonunadək davam etdirmişdir.

Həkim Rükna 81 yaşında Kaşan şəhərində vəfat etmişdir.

Məhəmməd Yusif Şirvani — Şirvanlı Məhəmməd

Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafına böyük təsir göstərən alimlərdən biri də Məhəmməd Yusif Şirvani (Şirvanlı Məhəmməd) olmuşdur.

Məhəmməd Yusif Şirvaninin hicri tarixlə 1124-cü ildə, miladi tarixlə 1712-ci ildə yazdığı "Tibbnamə" əsərində bədənin bütün üzvlərində baş verən xəstəliklərin müalicəsi, müxtəlif dərmanların hazırlanması haqqında məlumat verilmişdir.

Məhəmməd Yusif Şirvani "Tibbnamə" kitabına fars dilində bir vərəqdən ibarət kiçik müqəddimə yazmışdır:

"Bu bir həkim kitabıdır. Məlum olsun ki, dərəcəsi yüksək və məqamı ali olan Şirvanın eşikağası Lütfəli bəy Şamaxı hakimi Hüseyin xan ilə vuruşduğu zaman padşah mənim ağam Lütfəli bəyi həbsə alıb Hörmüz qalasına göndərdi. Mən isə Lütfəli bəyin təbəələrindən olduğum üçün qorxudan qaçaq düşüb bir neçə müddət İraq və Azərbaycan torpağını gəzdikdən sonra zalım fələk mən bəndə Məhəmməd Yusif Şirvanini Dağıstana atdı. Bir müddət bu zavallı ömrümü onların arasında sərf edib, axırda "Terek" qalasına gəldim. Keyfimin son dərəcə pis vaxtında bu nüsxəni ələ gətirib bir neçə gün içində onun üzünü köçürtdüm ki, məndən sonra bəlkə bir adamın əlinə düşüb müsəlmanların karına gələ və mənə xeyir-dua edələr. Tarix sahibi belə rəvayət edir və yazır ki, bu kitab Sultan Muradın hakimiyyəti illərində İrəvan qalasında Sultan Muradın həkimbaşısının kitabxanasından götürülmüş və nəhayət, "Terek" qalasında

mənim əlimə çatmışdır. Mən də onu büsbütün yazdım ki, bir gün işə yarasın. O nüsxə türkcə yazılmışdı, mən də türk ləfzləri ilə yazdım. Tarix bu zaman 1124-ə çatmışdı".

Bu kiçik müqəddimədən anlaşılır ki, Məhəmməd Yusif Şirvani Şirvan eşikağası Lütfoli bəyin yanında həkim olmuş, hicri tarixlə 1124-cü ildə (miladi tarixlə 1712-ci ildə) "Terek" qalasında olarkən "Tibbnamə"-nin üzünü köçürmüşdür. Bu kitabın Sultan Muradın adı çəkilməyən həkimbaşısının kitabxanasında olması onun müəllifini bizə tanıda bilmir. Hər halda məlum olur ki, "Tibbnamə"-nin əsli türkcə olmuş və hələlik bizə naməlum bir müəllif tərəfindən qələmə alınmışdır. Həmin əlyazmanın üzünü köçürərkən Məhəmməd Yusif Şirvani tibbə aid öz fikirlərini də həmin kitaba əlavə etmişdir.

"Tibbnamə" kitabı Əlyazmalar İnstitutunda Məhəmməd Yusif Şirvaninin adı ilə şöhrət tapdığı üçün şərti olaraq onu "Tibbnamə"-nin müəllifi hesab edirlər. "Tibbnamə" əsərini müasir əlifbaya Arif Ramazanov çevirmiş, Fərid Ələkbərov isə mürəkkəb söz və terminləri açıqlamışdır. Kitabda orta əsrlərdə işlədilən tibb və əczaçılıq terminlərinə aid lüğət tərtib olunmuşdur.

Müəllif "Tibbnamə" əsərində özünə qədər tibb və dərmanşünaslıq sahəsində olan ədəbiyyatları nəzərdən keçirərək, onun gələcək perspektivləri haqqında da bir sıra maraqlı fikirlər qeyd etmişdir.

1712-ci ildə yazılmış bu əsərdə o dövrün dərman ehtiyatlarından geniş məlumat verildiyi üçün bu əsərə dərman lüğəti də deyirdilər.

"Tibbnamə" əsərində müəllif "Allahın köməyi ilə bu dərman xəstəliyi dəf edər" ifadəsini tez-tez işlətmişdir. Əsərdə baş ağrısından tutmuş, ayrı-ayrı bədən üzvlərində baş verən bütün xəstəliklərin müalicəsi, müxtəlif dərmanların, məcunların hazırlanması, onların təsiri və tərkibi haqqında qısa məlumat verilmişdir. (Məhəmməd Yusif Şirvani. "Tibbnamə" əsəri. Mətni hazırlayanlar: M.Sultanov, A.Fərzəliyev, müasir əlifbaya çevirəni

A.Ramazanov, elmi redaktəsi, şərhləri və lüğətləri tərtib edən F.Ələkbərov, Bakı, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 1995, s.169-184.).

"Tibbnamə" əsərində 500-dən çox dərman bitkisi və təbii müalicə vasitəsi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Məhəmməd Yusif Şirvani "Tibbnamə" əsərində yazır: "Dağ yerlərində hava zərərsiz, iqlim isə sağlam olur. Belə təmiz, yaxşı havası olan yerlərdə yaşayanlar güclü, uzunömürlü və xoş səsli olurlar. İnsanın bədəni qulluq tələb edir. İnsan çox yeməməli, çox yatmamalı, çox danışmamalıdır. O, işləmək və istirahət zamanını düzgün təşkil etməlidir ki, ciddi xəstəliklərə düşər olmasın".

Məhəmməd Yusif Şirvani "Tibbnamə"-də ("Tibbə aid kitab"-da) qeyd edirdi ki, bütün xəstəliklərin müalicəsi üçün lazım olan dərmanları təbiətdə, əsasən bitkilərdə axtarmaq lazımdır.

Məhəmməd Yusif Şirvani "Tibbnamə"-də Zeytun yağının tərləmə və soyuqdan törənən xəstəlikləri dəf etmək üçün xeyirli bir dərman olduğunu qeyd etmişdir: "Zeytun yağını bir neçə dəfə tərləyən bədənə sürtsələr, tərləməni dəf edər və soyuqdan olan xəstəliklərə xeyir edər. Bunlar təcrübədən keçib, səhlənkarlıq olmaya".

Saçın tökülməsinə qarşı Məhəmməd Yusif Şirvani məsləhət görürdü: "Çuğundur yarpağını qaynadıb saçın dibinə sürtsələr, saçı uzadar və sirkəni dəxi öldürüb xilas edər, təcrübədən keçirilmişdir". O, ilan sancması nəticəsində əmələ gələn zəhərlənməyə qarşı "Tibbnamə"-də yazmışdır: "Əgər bir qədər Üzərlik yarpağını və yaxud Qoz yarpağını dəxi ilan və əqrəb sancan kimsəyə yedirsələr, zəhəri əsla təsir etməz, dəfələrlə təcrübədən keçirilmişdir".

Məhəmməd Yusif Şirvani "Tibbnamə"-də yazmışdır: "Əgər, yumurta ağını ana südü ilə qarışdırıb gözün üzərinə sürtsələr, olduqca xeyir edər". "Əgər, Raziyanə suyunu qaynadıb bal kimi olduqda gözə çəksələr, gözü çox işıqlı edər". "Anginanın və boğazdakı şişin müalicəsində ağ Tut, Sarımsaq, Darçın, Gülxətmi kökü, Badam yağı və s. effektiv dərmandır".

"Əgər, Reyhanı döyüb şişmiş yaraya səpsələr, şişi yatırar". "Əgər, bir kimsə Laləni döyüb başına qoysa, baş ağrısını sakitləşdirər". "Əgər, bir kimsə Nərgizi çox yesə, beyni möhkəm olar və gözüne şirin yuxu gələr".

Məhəmməd Yusif Şirvaninin "Tibbnamə" əsəri 114 vərəqdən və 119 bəddən (bölmədən) ibarət olub, aydın xətlə yazılmışdır.

III FƏSİL

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN TƏBƏBƏTİNİN VƏ DƏRMANŞÜNASLIĞININ DAVAMÇILARI

Hacı Süleyman Qacar ibn Salman İrəvani

XVIII əsrin sonunda Hacı Süleyman Qacar ibn Salman İrəvani 600 dərman bitkisinin təsnifatını vermişdir.

Hacı Süleyman Qacar ibn Salman İrəvani dərmanşünaslığa aid "Fəvaid ül-hikmət" adlı əsər yazmışdır. Müəllif bu əsərdə tibbdə istifadə olunan dərmanların Azərbaycan, Ərəb, Fransız, Latin, Yunan dillərində adlarını göstərməklə bərabər, hər bir dərmanın hansı xəstəlikdə və necə istifadə olunmasını izah etmişdir.

Hacı Süleyman Qacar ibn Salman İrəvani "Fəvaid ül-hikmət" əsərində xırda çəki daşları haqqında bəzi qeydlər etmişdir. O, qeyd etmişdir ki, 4 qram 1 misqala bərabərdir.

Qayıbov Mirzə Məmmədqulu Mollahəsən oğlu Qarabaği

Mirzə Məmmədqulu Qarabaği 1818-ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. Mahir dərmanşünas, xalq həkimi və xəttat Qayıbov Mirzə Məmmədqulu Mollahəsən oğlu Qarabaği Səid Məhəmməd Hüseynin "Məxzən ül-ədviyyə" əsərinin üzünü köçürmüşdür.

Mirzə Məmmədqulu Qarabaği Rəşidəddin Fəzlullahın XIII əsrdə Təbrizdə yaratdığı, 1651-ci il zəlzələsindən sonra İsfahanda fəaliyyət göstərən "Dar üş-şəfa"-nın ("Şəfa ocağı"-nın) yetişdirmələrindəndir. Gənc vaxtı İsfahan şəhərinə oxumağa göndərilən Mirzə Məmmədquluya mədrəsədə yer olmadığından onu qəbul etmək istəmirlər. Bu zaman Qarabaği su ilə dolu piyaləyə bir gül yarpağı atır. Müəllimlər bunun nə

demək olduğunu Qarabağidən soruşanda, o, cavab verir: "Görürsünüzmü, bir gül yarpağı dolu piyaləni daşırtmadı, məgər mən belə böyük bir mədrəsə üçün artıq ola bilərəmmi?" Uşağın bu fərasətini görən rəhbərlik onu mədrəsəyə qəbul edir. O, təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurur. Qayıbov Mirzə Məmmədqulu Mollahəsən oğlu Qarabaği Xurşudbanu Natəvanın xüsusi həkimi olmuşdur. Mirzə Məmmədqulunun təqribən 150 adda qədim tibb ədəbiyyatından ibarət zəngin kitabxanası olmuşdur.

Mirzə Məmmədqulu Qarabağının çox dəqiqliklə üzünü köçürdüüyü "Məhzəi əl-ədəbiyyə" kitabı hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar fondunda saxlanılır.

Qayıbov Mirzə Məmmədqulu Mollahəsən oğlu Qarabaği 1879-cu ildə Şuşada vəfat etmişdir.

Mirzə Nəsrullah Mirzə Əmir Əli oğlu

Naxçıvanda yaşamış Mirzə Nəsrullah Mirzə Əmir Əli oğlu XIX əsrin tanınmış həkim və dərmanşünası olmuşdur.

1847-ci ildə Naxçıvanda vəba epidemiyası baş verərkən o, həmin xəstəliyə tutulmuş erməni və azərbaycanlıları pulsuz müalicə etmişdir. Mirzə Nəsrullah Mirzə Əmir Əli oğlu insanpərvərliyi ilə o qədər şöhrət qazanmışdır ki, hətta müalicə işləri ilə məşğul olanların rəqibi olan mollalar da onun böyük xidmətlərini inkar edə bilmirdilər.

Dəhşətli vəba epidemiyası zamanı öz vəzifəsini şərəflə yerinə yetirdiyi haqda ona vəsiqə verilmişdi.

Məhəmməd Tahir ibn Moizəddin Musəvi

XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda təbabət və dərmanşünaslığın inkişafında Məhəmməd Tahir ibn Moizəddin Musəvinin rolu böyük olmuşdur. O, bir çox dərman bitkilərinin təsnifatını vermiş, dərmanlardan

istifadə qaydaları, kimyəvi yolla bir sıra süni vasitələrin hazırlanması məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir.

Məhəmməd Tahir ibn Moizəddin Müsəvinin dərmanşünaslığa aid "Gülşən ül-ilac və bustan ül-ədviiyə" əsəri vardır. Əsər 1816-cı ildə yazılmışdır.

Dərmanşünaslığa aid əsərlər içərisində Məhəmməd Tahir ibn Moizəddin Musəvinin "Gülşən ül-ilac və bustan ül-ədviiyə" əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Həsən ibn Rza Şirvani

Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafında Həsən ibn Rza Şirvaninin böyük xidməti olmuşdur. Həsən ibn Rza Şirvani 800 dərman maddəsinə aid resept tərtib etmişdi.

Həsən ibn Rza Şirvani 1864-cü ildə dərmanşünaslığa aid "Siracüt-tibb" əsərini yazmışdır. "Siracüt-tibb" — «Tibbin çırağı» əsərində müəllif əlifba sırası ilə dərmanların adlarını və hər bir dərmanın hansı xəstəlikdə işlədilməsini, həmin dərmanların tərkiblərini şərh etmişdir.

Şıxlinskaya Nigar Hüseyn Əfəndi qızı

Şıxlinskaya Nigar Hüseyn Əfəndi qızı 1878-ci ildə Tiflisdə anadan olmuşdur. Nəriman Nərimanov onu " rus artilleriyasının Allahı" adlandırmışdır. Şıxlinskaya Nigar artilleriya general-leytenantı Əliəğa İsmayılağa oğlu Şıxlinskinin həyat yoldaşı olmuşdur. İlk azərbaycanlı şəfqət bacısı Nigar xanım birinci dünya müharibəsində iştirak etmişdir.

1899-cu ildə Tiflisdə Zaqafqaziya Qızlar İnstitutunu qızıl medalla bitirən Nigar xanım ilk ali təhsilli azərbaycanlı qadın olmuşdur.

1914—1918-ci illərdə yaradılmış "Qırmızı xaç" hərbi xəstəxanasına rəhbərlik edən komissiyanın sədri Nigar xanım olmuşdur. Bu xəstəxanada minlərlə xəstə şəfa tapmışdır.

Nigar Şıxlinskaya 1914-cü il avqustun 1-də "Russki invalid" qəzetində dünya müharibəsi əleyhinə qadınlara müraciətini çap etdirmişdir.

Şıxlinskaya Nigar Hüseyn Əfəndi qızı 1931-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Həkim Baba — Limon baba

Bu müdrik qoca Şəki şəhərində yaşamışdır. Həkim Baba bir çox dərman bitkilərindən məlhəmlər hazırlayar, xırda cərrahi əməliyyatlar apararmış. Həkim Babanın Şəki şəhərində böyük bir limon bağı var idi. O, limon bitkisini çox sevirdi. Ona görə də Həkim Babaya Limon Baba da deyirdilər. Həkim Baba dərman bitkiləri ilə çox yaxından tanış olmuşdur. O, bir çox cərrahi xəstəlikləri, irinli yaraları, qaraciyər xəstəliklərini özü hazırladığı dərmanlarla müalicə edirmiş. Həkim Babanın yanına bir çox yaxın, uzaq ölkələrdən xəstələr gəlir və onun apardığı müalicədən şəfa tapırdılar.

El Təbibisi Cəlal kişi

Cəlal kişi Qax rayonunda yaşamışdır. O, yaz və yay aylarında müxtəlif bitkilər toplayır və müxtəlif dərmanlar hazırlayırdı. Cəlal kişinin yanına Azərbaycanın bir çox rayonlarından, Dağıstandan, Gürcüstandan, Krımdan və başqa yerlərdən müalicəyə gəlirdilər. O, xəstələri müayinə edərkən tibb qayda-qanunlarına çox dəqiq riayət edirdi. Cəlal kişi bir çox tibb alətlərindən, o cümlədən yaranı yoxlamaq üçün qaynadılmış mildən istifadə edirdi.

Axund Mirzə Sadiq Lətif oğlu Lətifov

Mirzə Sadiq Lətif oğlu Lətifov Şuşa şəhərində yaşamışdır. Orta təhsilini Şuşada almışdır. Sonra Təbrizdə Əbülhəsən həkimbaşından və bir alman həkimindən mükəmməl tibb təhsili almışdır. Mirzə Sadiq Lətif oğlu Lətifov qısa bir müddətdə nəinki Qarabağda, həm də bütün Azərbaycanda məşhur bir el təbibi kimi tanınmışdır. Mirzə Sadiq Lətif oğlu Lətifov təbii otlardan dərman hazırlamaq qaydalarını çox yaxşı bilirdi. O, heyvan orqanlarından, mineral sulardan da dərman hazırlayırdı.

Mirzə Sadiq öd kisəsi daşlarının salınmasında çox təcrübəli bir həkim kimi tanınmışdı.

O, müalicə işlərindən başqa ilahiyyat dərsi də deyirdi. Mirzə Sadiq Lətif oğlu Lətifov Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından Yusif Vəzir Cəmənəmli, Mirhəsən Vəzirov və başqalarına dərs demişdir. Məşhur həkim və dərmanşünas Axund Mirzə Sadiq Lətif oğlu Lətifov 1901-ci ildə Şuşada vərəm xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Qayıbov Mirzə Cavad

1860-cı ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Mirzə Cavad əsl xalq həkimi olmuşdur. Mirzə Cavadın dərmanşünaslıq və təbabətə həsr olunmuş kitab və əlyazmaları uzun müddət onun oğlu Hüseyin Qayıbovun şəxsi kitabxanasında saxlanılmışdır. 1986-cı ildə Hüseyin Qayıbovun vəfatından sonra onun atası Mirzə Cavadın bütün əlyazma və kitabları Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmaları fonduna təhvil verilmişdir. Qayıbov Mirzə Cavad 1931 – ci ildə vəfat etmiş və Şuşa şəhərində dəfn olunmuşdur.

Həsənbəy Məlikzadə Zərdabi

Azərbaycanda təbabət elmini xalq arasında yayanlardan biri də Həsənbəy Zərdabi olmuşdur.

Məlikov Həsənbəy Zərdabi (1842—1907) özünün bir neçə məqaləsini Azərbaycanda ən vacib problemlərdən biri olan malyariyaya qarşı mübarizəyə həsr etmişdir. Malyariyaya qarşı mübarizə mövzusunda bəhs edərək Həsənbəy Zərdabi "Gigiyena" kitabını yazmışdır. Bu kitab Azərbaycan dilində nəşr olunmuş gigiyenaya aid ilk kitab idi.

Həsənbəy Məlikzadə Zərdabi "Əkinçi" qəzetində yazırdı: "İnsanın düşar olduğu naxoşluqların çoxu havanın pis olmağındandır. Bəzi naxoşluq heyvandan insana və ya insandan heyvana keçir. Məsələn, sinə naxoşluğu (ona sill deyirlər). Bəzi naxoşluqlar ananın südü ilə övlada keçir".

Həsənbəy Zərdabi ən yaxşı müalicə vasitəsi təbiəti sayırdı. O, kənd yerlərindəki türkəçarəçilər, sınıqçılar, çöpçülər, aralıq mamaları və başqa bilicilər haqqında yazırdı: "Savadlı bilicilər və aziat həkimləri adlandırılanlara geniş imkanlar yaratmaq lazımdır, bu şəxslər əzab çəkən insanların yeganə köməkçiləridir" ("Xəzər" qəzeti, № 234, 25 oktyabr 1886-cı il).

İbrahim Rəhim oğlu Rəhimov

İbrahim Rəhim oğlu Rəhimov (1849—1927) Yelizavetpol qəzasının Qazax mahalının Dağkəsəmən kəndindəndir. O, ilk təhsilini Tiflis gimnaziyasında almış və təhsildə fərqləndiyi üçün dövlət hesabına Moskva Universitetinin tibb fakültəsində oxumağa göndərilmişdir. O dövrlərdə Rusiya ali məktəblərində azərbaycanlılara az təsadüf olunurdu.

İbrahim Rəhim oğlu Rəhimov o dövrdə ali tibb təhsili almış ilk azərbaycanlı həkim idi.

Kərimbəy Mustafabəy oğlu Mehmandarov

1854-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Kərimbəy Mehmandarov 1872-ci ildə Bakı gimnaziyasını bitirmiş və Peterburq Tibb Cərrahlik Akademiyasına daxil olmuşdur. 1877-ci ildə Peterburq klinik hərbi xəstəxanasında həkim işləmiş, sonralar Poltava quberniyasında difteriya epidemiyasına qarşı mübarizədə fəal iştirak etmişdir. Kərimbəy Mehmandarova Peterburqda işləmək təklif olunsada, o, bundan imtina etmiş, vətəninə doğma xalqına xidmət etməyi daha üstün tutmuşdur.

Kərimbəy Mustafabəy oğlu Mehmandarov 1883-cü ildə doğma Vətəni Şuşaya qayıtmışdır. O, 2 il müddətində Azərbaycanın Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Cavanşir uyezdində həkim işləmiş, sonra Şuşaya gəlmişdir.

Kərimbəy Mehmandarov əvvəllər Şuşada kənd həkimi, 1911-ci ildən şəhər həkimi vəzifəsinə təyin edilmişdir. Kərimbəy Mehmandarov Ağdamda ilk dəfə ambulatoriya təşkil etmişdir.

Kərimbəy Mehmandarov Azərbaycanda bir çox xəstəliklərin ləğv edilməsinin əlacını milli kadrların hazırlanmasında görürdü. O, infeksiyon xəstəliklərin müalicə və profilaktikasında geniş tədqiqatlar aparmışdır.

Kərimbəy Mustafabəy oğlu Mehmandarov 50 ilə yaxın bir müddətdə Şuşa xəstəxanasında xalqına xidmət etmişdir. Kərimbəy Mehmandarov 1929-cu ildə vəfat etmişdir.

Məmmədrza Mənsur oğlu Vəkilov

1864-cü ildə Qazax uyezdinin Salahlı kəndində anadan olmuşdur. 1876-cı ildə Tiflisdə gimnaziyanı bitirib, 1887-ci ildə Xarkov Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. 1893-cü ildə həmin Universiteti bitirən

Məmmədrza Vəkilov Tiflisdə Mixaylovsk xəstəxanasında 3 il həkim işləyib. O, 1898-ci ildə Qars dəmir yolu xəttində açılmış 50 çarpayılıq xəstəxanaya baş həkim təyin edilmişdir.

1901-ci ildə Bakı şəhər tibb cəmiyyəti 2 həkimi (sahə həkimi) evdə xəstələri müalicə etmək üçün seçmişdir ki, həmin həkimlərdən biri Məmmədrza Vəkilov idi.

Azərbaycanda əhaliyə ambulator yardım təşkil edilməsinin ilk təşəbbüskarlarından biri Məmmədrza Vəkilov olmuşdur. Bakıda ilk poliklinikanı M.Vəkilov təşkil etmişdir. O, dəfələrlə şəhər duması qarşısında Bakıda müalicəxanaların sayının artırılması barədə məsələ qaldırmış və Bakı şəhərində 10 poliklinika açmışdır.

Məmmədrza Vəkilov 1900-cü ildə Zaqafqaziya Tibb Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdir. O, 50 il müalicə işi ilə məşğul olmuş, öz qayğıkeşliyi və bacarığı ilə xalqın dərin hörmətini qazanmışdır.

Nəriman Nəcəf oğlu Nərimanov

*"Qabarlı əldə olan hünər,
qeyrət ağ əlcəkli əldə ola bilməz".*

N.Nərimanov

Azərbaycanda təbabətin inkişafı dahi insan Nəriman Nərimanovun (1870—1925) adı ilə sıx bağlıdır. N.Nərimanov 1894-cü ildə Bakıda ilk kütləvi kitabxana açmışdır. O, 1908-ci ildə Odessa Universitetinin tibb fakültəsini bitirib Bakıya gəlmiş və şəhər xəstəxanasında işləməyə başlamışdır.

1900-cü ilin əvvəllərində həkim Nəriman Nərimanov, həkim Abasqulu ağa Mehdizadə (Abbas Səhhət), ziyalılardan Üzeyir Hacıbəyov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, təbib Ə.Hüseynzadə və başqaları Azərbaycanda tibb sənayesinin və apteklərin genişləndirilməsinə daha çox diqqət göstərmişdir.

Nəriman Nərimanov vərəm, xolera, traxoma, tif və s. haqqında elmi məqalələrin, tibbə aid kitabların müəllifidir. O, öz məqalə və kitablarında tibbi yardımın acınacaqlı vəziyyətini göstərərək, əhaliyə pulsuz tibbi yardım olunmasının vacibliyini qeyd edirdi.

Nəriman Nərimanov "Yatalaq", "Vərəm" və digər məqalələrində xəstəliklərin gedişini, əlamətlərini, profilaktika və müalicəsini şərh etmişdir. 1914-cü ildə N.Nərimanov Qara şəhərdə 9№-li xəstəxana açmış və bu xəstəxanaya rəhbərlik etmişdir.

Nəriman Nərimanov ibtidai insan dünyaya gələn dövrdən tibbin inkişafından bəhs edərək "Tibb və İslam" əsərində bir çox dəyərli fikirlər qeyd etmişdir. Bu əsərdən Nəriman Nərimanovun bəzi fikirlərini (mötərizədə çətin sözlərin mənasını göstərərək) qeyd edək:

Dünyanın gərdişinə (gedişinə) dürüst diqqət etsək, görüyoruz: hər bir vücuda Allah taala bir kirdar (qüvvət) əta edibdir (veribdir) ki, vücad kəndi (öz) həyatını özü uzaşdırsın.

Uzaşdırmaqdan ötəri tour-betour (müxtəlif) əlaclar yaradıbdır. Şu (bu) əlacları aramaq vücuda lazım gəliyor. Vücadun kəndi həyatı üçün əlacları aramaq yolunda curebe-cure məmaniət (manəələr) rast gəliyor.

Allah taalanın yaratmaqdan məqsudi (məqsədi) şu olmuyubdur ki, yaranan şeylər bir-birini tələf etsinlər. Yaranmış vücad öz həyatını mühafizə edən məqamda ya özü puç olur və ya qeyri vücadu puç ediyor. Hər iki surətdə " hifzi bədən" zahir olur. "Hifzi bədən" — bədənin öz qüvvəti (özünü xilas etməsi) deməkdir.

Tibbin ibtidası insan xilqət olandandır (yaranandandır). Yəni, vaxtı ke dünyaya gəlibdir, başlayıbdır ətrafında olan nəbatatdan özü üçün dərдинə dərman aramağa. İbtidai insan azar tapan vaxt qeyri çarəsi olmuyub, çöl otlarından özünə dərman arpırdı (düzəldirdi). Hətta bu vaxtdək qədim adamlar tapdıqları bir neçə utlar (otlar) tibbdə baqidir (məlumdur). Məsələn, Xina (Kinə), Opi (Tiryək). (Nərimanov N. "Tibb və İslam" əsəri, 1910. Şifr: 23Q-101237, inv. 17322, s.1-56).

Ancaq, demək olmaz ki, tibb əvvəl vəqt elm halətində idi. Xeyr, tibb elm dərəcəsinə sonradan çatıb, yəni, əvvəl vəqtinki insan tapdığı dərmanların əsərlərini (təsirlərini) kimanın (kimyanın) gücü ilə tapıb. Əvvəl vəqtdənki bir azarının nişanlarını qeyri azarının nişanlarından təfriğ edibdür (ayırıbdır). Tibb ancaq bu hala düşəndən sonra elm dərəcəsinə çatıb. Naxoş vəqtdə hətta bədəni səlamət olanda da bir para şeylər yiyor (yeyir) və qeyri vəqt yeməyə adət etmiyibdir. Məsələn, uşaq və ya inke övrət kömür, təbaşir və ya qeyri şeyi yiyorlar. Məlum olur ki, kömür və ya inke təbaşir yiyənin bədənində bir neçə lazım olan əca əskik düşübdür. Məsələn, tutalım birinin bədənində ahəng (əhəng) az düşübdür. Əhəng bədənin əczalarındandır, sümüklər düz işləməkdən ötrü lazımdır. Şu əhvalat vadar ediyor ki, fikrimizi cəm edib soraq: azarın müalicəsini nərədə (harada, nədə) arayaq? Dərmanlardamı, ya inke bədənin özündə? Bakalım (baxaq) tibb cəhətinə dərmanların əsəri (təsiri) bədəne nə tövr olur.

Demək olur ki, dərmanların əksəri nəbatatdan alınıyor. Dərmanların azarlı bədəne nəfi (xeyiri) bu günədək şübhəlidir. Dərman bədəne daxil olanda onun əzası bədəndə olan əczalar ilə rast gəlib azarı saxlıyor, qoymıyor artsın, nəinki azarı bilmərrə dəf ediyor.

Olanıcı (mümkün olacaq) dərman şübhəsiz bədənin özündədir. Olanıcı təbib bədəndir. Bədənin hər bir üzvü qadirdir əvvəl özünü, sonra cəmi bədənini bəladan saxlasın. Məsələn, ürək, ağciyər, qaraciyər, böyrək və qeyrilər. Dəxi (həmçinin) hiss damarları bədənin qulluğunda olub onu hər saat, hər dəqiqə tour-betour bəlalardan hisz ediyor. Qanın ağ hissəsi də bədənin olunucu təbibi hesab olunur. Nəbatata neçə ki, su lazımdır, al qan da bədəne şöylə lazımdır. Leykən (lakin) qanın mühafizə etmək vəzifəsi qanın ağ hissəsinin işidir. Vəqti ke xaricdən bədəne kuzə kurinməyən (gözə görünməyən) mikroblar daxil oldu, haman dəm qanın ağ hissəcikləri başlar şu mikrobları puç etməyə, ya inke əritməyə. Şu kərivələrin bədəndə az olmağı azarın şiddətli olmağına səbəb olar.

Bədənin hamisi zərərli şeylərdən qutludur (qüvvətlidir); vaxtı ke qüvvətdən düşdü, zərərli şeylər bədənə güc gəlib onu puç ediyor, şöylə olan surətdə demək olar: "Nə qədər xaricdə və ya daxildə olan zərərli şeyləri bədəndən uzaq etsək, ehtimal var bədən o qədər çox yaşayar". Yəni, demək istiyoruz: azarlı bədəni müalicə etməkdən, onu azardan vəqayə, vəsərvəqt (xilas) etmək əfsəldir (vacibdir).

Ağıllı, fərasətli, məlumatlı təbib əvvəl şəxsdir ki, bədəni azardan sərəcə (xilas) edə. Tibbin əsl mənzuri (məqsədi) şu gərəc olsun, nəinki azar bədəni tapandan sonra müalicə etmək.

Şəriətə görə şərəb içmək olmaz. Amma, təbib yəqin etsə ki, şərəb və ya qeyri məskrad (müəyyən olunmuş) bir şey azarlı bədən üçün lazımdır, onda bunlar naxoşa halal olar.

İslam aləmində din və təbəbət qanunlarında şüuru pozan narkotiklərdən, şərəbdən, papirosdan istifadə etmək haram sayılaraq qadağan olunmuşdur. Buna səbəb onların törətdikləri xəstəlik və məhrumiyyətlərdir.

İslamda elmi səhhəti 4 fəsildə bəyan ediyoruz:

- 1) Paklıq;
- 2) Fəraiz (fərziyyələr, qaydalar);
- 3) Təam və məşrubat (qidalanmaq);
- 4) Murdar heyvanlar.

Həm elmi səhhətdə, həm də islamda paklıq, təmizlik barəsində olan qanunlardan məqsəd bədəni azarlardan mühafizə etməkdir.

Suyun təmizlikdə qulluğu fəraizdə (fərziyyələrdə) dəxi aşkar olunur. Təharətdən (təmizlikdən) başlayaq: Gündə 5 vəqt namaz vacibdir. Gündə 5 dəfə namaz qılan şəxs əllərini, ayaqlarını, üzünü yuyur, ağzını çalxalıyor. Bütün bunlar bədənə çox mənfəət gətiriyor.

Qüsl vasitəsilə təmizlik insanı tour-betour xəternac (xətərli) mərzələrdən mühafizət ediyor.

Kifət və "Kitabi tibbiye cədidə"-də ("Tibbin təzə kitabında" — "Dae əfrəng") sifilisin nə qədər vəxim (qorxulu) bir azar olduğu göstərilmişdir. Şu azarların səbəbi no-no (növ-növ) miqroblarsa da, ancaq natəmizlik şu miqrobların birləşməsindən törüyüb çoxalmasına bais (səbəb) olar.

Yuyunmaq insanı çox bəladan xilas ediyor. Xütnə (pak) olunmamış şəxs cüre-becure miqrobların törətdiyi azarlara xütnə olunmuşlardan tez tutulurlar. Görək hankı vəqtdən bəri su elmi təbabətdə intişar tapıbdır və tapıbsa mənafeyi nə dərəcə olmağını bilək.

Qədim zamanlardan Buqrates adlı alim suyun bədənə xeyrini təcrübə ilə görüyordu. Buqrates suyun müalicə cəhətdən mərtəbəsini artırdı və leykən (lakin) Buqratesdən sonra bir neçə zaman su ilə müalicə adətdən düşmüşdü. XVIII qərinədən (əsrədən) suyun bədənə olan əsərini (təsirini) nəzərdən keçirib həkimlər təzədən başladılar su ilə müalicə etməyə. Axır vəqtlər tibbdə bir fəqərə (bölmə) ayrılıb — "İdropatiya". İdropatiya su ilə müalicə deməkdir. Şu üsulla müalicə axır zamanda çox yayılıbdır ki, bunun özünəməxsus qayda və qanunları var. Məşhur professor Cənab Yanovski böylə yazıyor: "Həməmə nəinki bədəni, həm də çigərə gedən yolları da isti ediyor".

Həməmənin bədənə təsirinə söyləyiriz:

- 1) bədənin hərərəti bir neçə qradus artıyor;
- 2) şəryanlarda (damarlarda) qanın cərəyanı eniyor (enir);
- 3) yürəgin (ürəyin) döğüntüsü artıyor və leykən yürəgin əzlatının (əzələsinin) qüvvəti əskiliyor;
- 4) şu səbəbə qanın zərbi əskiliyor;
- 5) nəfəs tez-tez alınıyor;
- 6) qırmızı (al), yəni təmiz qan artıyor;
- 7) qan dəriddə çoxlaşıyor və dəri öz qulluğunu yaxşı əmələ gətiriyor;
- 8) dəri yumşaq lanıyor;
- 9) dərinin hissiyatı, hərərəti artır;
- 10) bədəndən tər çox çıxıyor;

11) övrətlərin südləri çoxalıyor;

12) tupurcak (tüpürçək) azalır.

Həməmin xeyri zərərindən çox olmağı şübhəsizdir, be şərti ke (bir şərtlə ki) həməmdən sonra bədəni soyuğa verməyəsən.

N.Nərimanov islam aləmində təbabət qanunlarından bəhs edərək qeyd etmişdir: islam haram sayılan içkilərin fəsadından və zərərindən dəxi azmı məxluğu hifz ediyor?

Cənab professor Şəmid Birəx ispiirtin barəsində böylə yazıyor: ispiirt bədənin suyunu çəkiyor və bədənə lazım olan albumini çürüdüyor. İspirti, arağı çox içdikdə mədənin iç pərdəsi qabar ediyor. Mədə və bağırsaqlar xarab olandan sonra təmam bədənin nə hal kəsb edəcəyini təsəvvür etməli.

«İspirt qaraciyərdə, böyrəkdə və qeyri üzvlərdə bir çox naxoşluqları tolid etdiyi (yaratdığı) kimi süzənəyin də şiddət etməsinə bais olur. Bundan başqa ispiirt "alkoqolizm" adlı bir xəstəliyə də səbəb olur. İslam spirtli içkiləri bilmərrə mən (qadağan) edibdür».

Müsəlmanlar bir sıra heyvanların ətini mən (qadağan) edibdür. Məsələn, islam xıncırı (donuzu) 682-ci ildə müsəlmanlara hərəm edibdür. Yəqin ki, bir para adamlar xıncır ətinin haram olmağını səbəbsiz biliyorlar. Amma, xeyr səbəbsiz deyil. Bakalım elm səhhət şu barədə nə söylüyor:

Donuz ətindən insana neçə azarlar keçər ki, bunlardan biri bağırsaqlarda tifl kibi (kimi) birləşən uzun bir qurd və dəgirmi ağ bir qurd – "tərixin" olur.

"Tərixin" insanın bədəninə daxil olandan 2 gün sonra başlayor hesabsız artmağa və bədənə yayılmağa. "Tərixin" bədəndə yayıldıqca azar şiddət ediyor. Bu azar şiddətli olanda müalicə etmək qeyri-mümkündür. Azarın ibtidasında (əvvəlində) bədənin hərəkəti çətinləşir, qarında ağrılar əmələ gəlir, qızdırma 40 qradusadək və dəxi çox artıyor, əl-ayaqlar şişir, bədən peydər-pey (fasiləsiz) tərliyor. Şu azardan çox vəqt bədən qeyri azarlar da

tapıyor. Beşinci və altıncı həftədə naxoş vəfat ediyor. Xəstə ölməsə, çox ahəstə (gec) dirçəliyor.

Qədim vaxtlər qəssabxanalara həkimlər baxmıyordular. Ona görə donuz ətindən çox adam tələf olurdu. Leykən indi qəssabxanalara gələn heyvanların ətləri həkimlərin nəzarətindən keçiyor.

İslam müsafirədə (səfərdə) orucu vacib görmüyüb. Şəxs azarlı halında, ya inki qocalığına, qüvvətsizliyinə görə (hamilə və uşaq əmizdirən arvad özünə və uşağa zərər olsa) şu məqamda oruc vacib degil. Qoca, qüvvətdən düşmüş şəxsə oruc vaxtı acliq zərər yetirsə, bunun səbəbi aşikardır. Qüvvətsiz bədən vaxtında təam (qida) almıyub qüvvətdən düşsə onun tez ölməyinə ehtimal var.

Həddi bəlağə (bülüğa) çatmamışlara oruc vacib degil. Şunun səbəbini tibbdə aramalı.

İnsanın bədənini lampada nift (neft) yanan kimi həmi (bütün) vaxt yanıyır. Bədənin çox hərəkətdə olmağı yangının çoxluğuna səbəb olur. Yangı çox olduqca məslahə (güc) də çox işləniyir, bədənin qüvvəti azalıyor. Qüvvət azaldıqca bədən təamı (yeməyi) tez tələb ediyor. Uşağın bədənini çox vaxt hərəkətdə olur. Ona görə də vaxtında uşağa təam verilsə, üzvlərin və ya bütün bədənin qayələr üzrə buy (boy) artmağına, sümüklərin bərkləşməyinə səbəb olur. Uşağın sümükləri ananın bədənində olarkən girtlağ (ğəzruf) halsında (halında) olur. Dünyaya gələndən sonra yavaş-yavaş sümükləşiyorlar. Məsələn, insanın tul (tıl–arxa) sümüyü ancaq 12 sinində (yaşında) tamam olur. Şimdi tutalım ki, hər saətdə yeyən uşaq oruc tutuyor. Acliq ona çox əziyyət verəcəkdir, oynadıqca bədənini qüvvətdən düşəcəkdir. Axırda bədən tour-betour azarlar tapar.

Şimdi murdar heyvanlar fəslindən bir neçə söz:

Məlumdur ki, islam bir para heyvanları murdar hesab ediyor. Şəriətə görə əlini itə vurandan sonra yumaq gərəkdir.

İtin ağzının suyunda cure-becür miqrəb olur. Həməni miqrəb bədənə daxil olanda çox tez çoxlaşıyor və bədənə nəhayətdə əziyyət veriyor. Şu

miqrob həтта irs ilə də keçə biliyor. İtin ağzında dəxi bir miqrob var ki, ondan "exinok" naxoşluğu əmələ gəlir. Bu yaman xəstəlikdir, operasiyasız xilas olmaq qeyri-mümkündür.

Qeyd edək ki, doktor Nəriman bəy Nərimaninin "Tibb və İslam" əsəri 1910-cu il 26 noyabr tarixdə (bu mütabiğdir, yəni, bərabərdir 1328-ci il 5 zilhiccə tarixə) risalə şəklində nəşr edilmişdir. Ərəb əlifbası ilə türk dilində yazılmış 56 səhifədən ibarət olan bu əlyazma Azərbaycan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Əsər Nəriman bəy Nərimaninin anası mərhumə Həlimə xanımın xatirəsinə həsr olunmuşdur.

Axundov Bəhram Mirzə Cəfər oğlu

1872-ci ildə anadan olmuşdur. 1893-cü ildə Fransanın Lill Akademiyasının qarışıq elmlər (fizika, kimya, biologiya) fakültəsinin aspiranturasına qəbul edilmişdir. 1896-cı ildə aspiranturanı başa vuran Bəhram Axundov həmin akademiyanın tibb fakültəsində təhsilini davam etdirmiş və tibb elmləri doktoru diplomu almışdır. 1904-cü ildə Xarkov Universitetinin tibb fakültəsində imtahandan müvəffəqiyyətlə çıxan Bəhram Axundova lekar rütbəsi verilmişdir.

Bəhram Axundov inqilabdan əvvəl Bakı tibb müəssisələrində, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə Respublika Sovnarkomluğunda həkim işləmişdir.

Bəhram Axundov 1932-ci ildə vəfat etmişdir.

Abbasqulu ağa Mehdizadə (Abbas Səhhət)

Abbas Səhhətin (1874—1918) həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat Salman Mümtazın arxivindən tapılmışdır. ("Azərbaycan gəncləri" qəzeti,

11 may 1971-ci il). Bu məlumat Azərbaycan tibb tarixinin öyrənilməsində böyük maraq doğurmuşdur.

Abbas Səhhət Şamaxı şəhərində ibtidai məktəbdə rus bölməsində oxumuş, ərəb və fars dilini Hacı Molla Cabbar Sabitdən öyrənmişdir. Abbas Səhhət 16 yaşında Tehranda tibb təhsili almışdır. O, sonralar Şamaxıya qayıtmış və xəstələri müalicə etmək üçün kiçik bir otaq açmışdır.

O, təbib olduğu üçün təxəllüsünü Səhhət qoymuşdur. Abbas Səhhət göz xəstəliklərini daha yaxşı müalicə etməyi bacarırdı. O, Şamaxıda "Həkim Abbasqulu" adı ilə məşhur olmuşdur (Nəcəfov Nəcəf. «Abbas Səhhət haqqında xatirələr». «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 11 may, 1971-ci il).

Əlibəyov Əlibəy Qulubəy oğlu

1878-ci ildə Füzuli rayonunun Dədəli kəndində anadan olmuşdur.

1916-cı ildə Kiyev Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. Səhiyyənin təşkili sahəsində görkəmli alim, tibb elmləri doktoru, professor Əlibəyov Əlibəy Qulubəy oğlu Nəriman Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu Səhiyyə tarixi kafedrasının müdiri, əməkdar elm xadimi olmuşdur. Əlibəyov Əlibəy Qulubəy oğluna 1933-cü ildə "Azərbaycan SSR Əmək Qəhrəmanı" fəxri adı verilmişdir.

Əlibəy Əlibəyov 1964-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Mirqasımov Mirəsədulla Mirələsgər oğlu

1883-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1913-cü ildə Odessa Universitetinin Tibb fakültəsini bitirmişdir. Mirəsədulla Mirqasımov 1916-cı ilə qədər Odessada həkim, 1916—1929-cu illərdə Bakıda hərbi lazaretdə — hazırki 1 №-li doğum evində cərrah və həmçinin Bakı Dövlət Universitetinin Tibb fakültəsində dosent işləmişdir.

Mirəsədulla Mirələsgər oğlu ilk azərbaycanlı alim-cərrah olub. O, 1929—1958-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu qospital Cərrahiyyə kafedrasına başçılıq etmişdir. Unudulmaz cərrah, tibb elmləri doktoru (1927), professor (1929), Azərbaycan SSR Əməkdar elm xadimi (1934), akademik (1945) Mirəsədulla Mirqasımov Azərbaycanda tibb üzrə kadrların hazırlanmasında müstəsna rol oynamışdır.

Mirəsədulla Mirqasımov Azərbaycanda ilk doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş həkimlərdən və müasir tibb elminin əsasını qoyanlardan biridir. O, 1945—1947-ci illərdə Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərsləyin müəllifidir.

Əlimuxtar Ağakişi oğlu Əliyev (Mirzə Muxtar)

1885-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1910-cu ildə Kiyev Tibb İnstitutunu bitirmişdir. İnstitutu qurtardıqdan sonra Əlimuxtar Əliyev rus-yapon müharibəsinə göndərilmiş, müharibədə göstərdiyi xidmətlərə görə "Georgi" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Mirzə Muxtar 1917-ci ildə Bakıya qayıdıb həkimliklə məşğul olmağa başlamışdır. 1921-ci ildə keçmiş Mixaylovsk (sonralar M.Əzizbəyov adına) xəstəxanasına baş həkim təyin olunmuş və 1937-ci ilədək bu müalicə ocağına rəhbərlik etmişdir.

Mirzə Muxtar Mixaylovsk xəstəxanasının nəzdindəki aptekə də rəhbərlik edirdi. O, aptekdə müəyyən qədər pul saxlayar, kasıb xəstələrə dərmanı pulsuz almaqda köməklik göstərirdi.

1917-ci ildə Mixaylovsk xəstəxanasının nəzdindəki aptekə Y.A.Faynşteyn rəhbərlik etmişdir. Həmin xəstəxananın baş həkimi isə Mirzə Muxtardan əvvəl L.Q.Qalnerin olmuşdur.

Xalq həkimi Mirzə Muxtar 1963-cü ildə vəfat etmişdir.

Əbülfəz Fərəc oğlu Qarayev

1885-ci ildə Bakıda qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. 10 yaşında Bakı gimnaziyasının əlifba sinfinə qəbul olunmuşdur.

Gənc yaşlarından həkimlik arzusunda olan Əbülfəz Qarayev gimnaziyanı bitirdikdən sonra 1912-ci ildə Odessa — keçmiş Novorossiysk Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Universiteti qurtardıqdan sonra ona Universitet nəzdində olan uşaq xəstəlikləri klinikalarından birində qalıb işləmək təklif edilmişdir. Lakin, vətən həsrətində olan gənc həkim Əbülfəz 1915-ci ildə Bakıya qayıtmış və indiki 2 saylı şəhər poliklinikasında fəaliyyətə başlamışdır. Həmin dövrdə Bakıda vəziyyət çox ağır idi. Doğulan hər 100 uşaqdan yarıdan çoxu 1 yaşa qədər yaşamır, müxtəlif xəstəliklərdən ölürdülər.

Əbülfəz Qarayev ana və uşaqların mühafizəsində böyük işlər görmüşdür. Respublika xəstəxanasının təşkil edilməsinin təşəbbüskarlarından biri də Əbülfəz Qarayev olmuşdur.

O, öz elmi fəaliyyətini uşaqlarda yoluxucu xəstəliklərin, qanazlığının öyrənilməsinə sərf etmişdir.

Nəriman Nərimanov adına Tibb İnstitutunun Pediatriya fakültəsinin təşkilatçısı da Əbülfəz Fərəc oğlu Qarayev olmuşdur.

Ələsgərov Nəsrulla Əsgərli oğlu

1887-ci ildə Bakı uyezdinin Nardaran kəndində anadan olmuşdur. Bakı (rus-azərbaycan) məktəbini qurtardıqdan sonra gimnaziyaya daxil olmuşdur.

1915-ci ildə Xarkov Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olmuş və həmin dövrdən inqilabi işlərdə iştirak etmişdir.

1928—1930-cu illərdə Bakı Əczaçılıq Məktəbinin direktoru, 1933—1934-cü illərdə Azərbaycan MİK katibi, 1934—1936-cı illərdə Azərbaycan Ali məhkəməsi sədrinin müavini və bir çox rəhbər işlərdə çalışmışdır.

Tağı Abbas oğlu Şahbazi (Simurğ)

1892-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1902-ci ildə rus-tatar məktəbinə qəbul olmuşdur. Bu məktəbi bitirdikdən sonra Bakı realni məktəbini bitirmişdir. 1913—1918-ci illərdə Xarkov Universitetinin Tibb fakültəsində təhsil almışdır.

Tağı Abbas oğlu Şahbazi 1919-cu ildə Nəsrulla Ələsgərovla birlikdə Ukrayna K (b) PMK-sı nəzdində müsəlman "Hümmət" bürosu təşkil etmiş və buraya sədr seçilmişdir. 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qalib gəldikdən sonra Tağı Şahbazi Bakıya qayıtmış, 1920—1922-ci illərdə Bakı Səhiyyə şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə Bakıda bir çox səhiyyə ocaqları təşkil edilmiş və tibb kadrları hazırlanmışdır.

Tağı Şahbazi 1923-cü ildə maarif nazirinin müavini təyin edilmiş, "Maarif və mədəniyyət" jurnalında redaktor olmuşdur. O, 1927—1929-cu illərdə Bakı Dövlət Universitetinin rektoru olmuşdur. 1930-cu ildən Azərbaycan SSR Səhiyyə nazirliyində işləmişdir.

Ağahüseyn Ələkbər oğlu Kazımov

Ağahüseyn Ələkbər oğlu Kazımov 1892-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Orta məktəbi və gimnaziyanı Bakıda bitirmişdir.

1916-cı ildə Kiyev Universitetinin Tibb fakültəsini bitirmiş və həkim kimi Avstriyaya orduya göndərilmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsinin ilk günlərindən Ağahüseyn Kazımov var qüvvəsini gənc Sovet Respublikasında səhiyyə

işlərinin yaranmasına və inkişafına həsr etmişdir. Bu dövrdə keçmişin ağır mirası səhiyyə sahəsində özünü daha aydın göstərirdi.

Ağahüseyn Kazımov 1920-1921-ci illərdə Azərbaycan Xalq Səhiyyə Komissarı olmuşdur. Kommunist həkim Ağahüseyn Kazımov qeyd edirdi ki, Sovet səhiyyəsi heç də sadəcə olaraq tibb-sanitariya işinin genişləndirilməsi olmayıb, onun inqilabi surətdə yenidən qurulub təşkil edilməsi deməkdir. A.Kazımovun başçılıq etdiyi Səhiyyə Komissarlığı qısa müddətdə Azərbaycanda xalq səhiyyəsinin yaranıb inkişaf etməsi sahəsində xeyli iş gördü. Sovet hakimiyyətinin qələbəsi nəticəsində milliləşdirilmiş olan bütün tibb müəssisələrinə rəhbərlik işini Səhiyyə Komissarlığı öz əlinə aldı.

Ağahüseyn Kazımovun bütün həyatı Azərbaycanda səhiyyə işlərinin inkişafı ilə bağlı olmuşdur (Hüseynov Adil. «Xalqın xidmətində (Ağahüseyn Kazımovun anadan olmasının 80 illiyi)». «Kommunist» qəzeti, 5 mart, 1972-ci il). 1923-cü ildən başlayaraq uzun illər Ağahüseyn Kazımov Azərbaycan Qırmızı Xaç və Aypara Cəmiyyətinin sədri işləmiş, bütün qüvvəsini bu ictimai təşkilatın fəaliyyətinin genişlənməsinə həsr etmişdir. Bu cəmiyyət respublika zəhmətkeşlərinə tibbi yardım göstərilməsində, xəstəliklərə qarşı mübarizədə yaxından iştirak edirdi. Ağahüseyn Kazımov məqalələrinin birində qeyd edirdi ki, bizi sağlam nəsil əvəz etməlidir.

Ağahüseyn Kazımov bütün qüvvə və bacarığını məhz zəhmət adamlarının sağlamlığının qorunub saxlanması işinə həsr etmiş, həyatının mənasını xalqa xidmət etməkdə görmüşdür.

Mövsum Nəcməddin oğlu İsrafilbəyov (Qədirli)

12 avqust 1893-cü ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. 1911-ci ildə Bakı realını məktəbini bitirib Kiyev Universitetinin Tibb fakültəsinə qəbul olunmuşdur. 1917-ci ilin sonunda İnstitutu bitirib Bakıya qayıtmışdır.

1918-ci ilin iyun ayında Mövsüm İsrafilbəyov Moskvaya V Ümumrusiya Sovetlər qurultayına nümayəndə göndərilmişdir. Moskvada olarkən Mövsüm İsrafilbəyov Vladimir İliç Leninlə görüşmüş, ona Azərbaycandakı vəziyyət haqqında məlumat vermişdir.

Mövsüm İsrafilbəyov Sovet dövlətinin ilk Səhiyyə Naziri Semaşko ilə də əlaqə yaratmış və Azərbaycanda səhiyyə məsələləri haqqında ona məlumat vermişdir.

1920-ci ildə RK (b) RMK Mövsüm İsrafilbəyovu Azərbaycana göndərmiş və o, partiya təxəllüsü olaraq Qədirli familiyasını qəbul etmişdir.

1921-ci ilin 28 noyabrında Mövsüm Qədirli Səhiyyə Komissarı təyin edilmiş və 1935-ci il 21 yanvara qədər bu işdə fəaliyyət göstərmişdir.

Mövsüm Qədirinin Azərbaycanda yoluxucu xəstəliklərlə mübarizədə, milli həkim kadrlarının hazırlanmasında, müalicə-kurort ocaqlarının təşkilində, 1920—1930-cu illərdə Universitetin nəzdində fəaliyyət göstərən Tibb fakültəsinin, Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun təşkil olunmasında böyük rolu olmuşdur.

Topçubaşov Mustafa Ağabəy oğlu

1895-ci ildə anadan olmuşdur. 1919-cu ildə Kiyev Universitetinin Tibb fakültəsini bitirmişdir.

Mustafa Topçubaşov 1920—1923-cü illərdə Bakı Dövlət Universitetinin Tibb fakültəsinin Cərrahlıq kafedrasında assistent, 1930-cu ildən Nəriman Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu Cərrahlıq kafedrasının müdiri işləmişdir. 1941-ci ildə qospitalda cərrah işləmişdir. 1945—1948-ci illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının, SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının akademiki, Azərbaycan SSR Əməkdar elm xadimi, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Vitse prezidenti, Beynəlxalq Cərrahlar Assosiasiyasının

və Ümumittifaq Cərrahlar Cəmiyyətinin Fəxri sədri, Azərbaycan SSR Cərrahlar və Uroloqlar Cəmiyyətinin Fəxri sədri olmuşdur.

Mustafabəy Topçubaşov qaraciyər, öd yolları cərrahiyyəsinin, neyrocərrahiyyənin, urologiyanın, travmatologiyanın, anesteziologiyanın banilərindən biri idi.

Əziz Məmmədkərim oğlu Əliyev

1897-ci ildə Yerevan şəhərində Hamamlı kəndində anadan olmuşdur. Gimnaziyanı bitirib Peterburq Hərbi Tibb Akademiyasına daxil olmuşdur. Ailə vəziyyətinin çətinliyi ilə əlaqədar olaraq təhsilini davam etdirməyib Bakıya qayıtmışdır. Bakıda Sovnarkomda işləyə-işləyə Universitetin Tibb fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir (1923—1927).

11/IX 1939—20/IX—1941-ci illərdə Ə.M.Əliyev Azərbaycan SSR Xalq Səhiyyə Komissarı işləmişdir.

1932-ci il iyun ayından 30 avqust 1934-cü ilədək ATU-nun rektoru olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə ADU-nun rektoru, Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi, Azərbaycan KPMK-nın katibi, 1937-ci ildə Bakıda açılmış Əczaçılıq İnstitutunun rektoru və bir çox rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. Akademik Mustafabəy Topçubaşov Əziz Əliyevi "Cəmiyyətin müalicə həkimi" adlandırmışdır.

Kamil Əbdülsalam oğlu Balakışiyev

1906-cı ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. 1912-ci ildə Azərbaycan "Səadət" məktəbinə daxil olmuş, həmin məktəbdə 3 il təhsil almışdır. Kamil Balakışiyev ərəb, fars, alman və rus dillərini də öyrənmişdi.

1916-cı ildə gimnaziyağa daxil olmuş, gimnaziyanı bitirdikdən sonra 1921-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olmuşdur.

1925—1927-ci illərdə cərrahiyyə kafedrasında subordinator işləmiş, 1928—1930-cu illərdə akademik Mustafa Ağabəy oğlu Topçubaşovun yanında cərrahlıq fəaliyyətini davam etdirmişdir.

1930-cu ilin dekabrında Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu təşkil edildikdə K.Balakişiyev normal anatomiya kafedrasına dosent təyin edilmişdir.

1936-cı ilin əvvəlində tibb elmləri namizədliyi, həmin ilin sonunda isə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1937-ci ilin avqust ayından Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu normal anatomiya kafedrasına müdir təyin edilmiş və ömrünün sonuna (23 noyabr 1973-cü il) qədər bu vəzifədə çalışmışdır.

Kamil Balakişiyev 1938-ci ildə 32 yaşında professor adını almışdır.

Kamil Balakişiyevin Azərbaycan təbabəti qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri onun Azərbaycan dilində yazdığı dərsliklərdir. O, Azərbaycan dilində 4 cildlik anatomiya dərsliyi yazmış, zəngin anatomiya muzeyi yaratmış və milli kadrların hazırlanmasında böyük rol oynamışdır.

Kamil Balakişiyev Azərbaycan Səhiyyə Komissarlığında metodika kabinetinin sədri (1939—1940), Səhiyyə terminologiya komitəsinin sədri (1941), Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu Metodika şurasının sədri (1948—1963 və 1966—1968-ci illər), Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası redaksiya heyətinin üzvü və s. işlərdə çalışmışdır.

Fərəcova Kübra Yəhya qızı

1907-ci ildə Qubada anadan olmuşdur. Bakıda rus-tatar məktəbinin dördüncü sinfini bitirdikdən sonra təhsilini H.Z.Tağıyevin qızlar gimnaziyasında davam etdirmişdir. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Kübra Fərəcova qadın müəllim hazırlayan üç aylıq xüsusi kurs bitirmiş və Kürdəmir rayonundakı kəndlərdən birinə müəllim işləməyə göndərilmişdir. On dörd yaşlı Kübra rayon rəhbərliyinin köməyi

ilə məktəb təşkil etmiş və 50 qızın maariflənməsində böyük rol oynamışdır. Kübra Fərəcova bu işlərlə yanaşı, rayon qadınlar şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Rayonda ilk komsomolçu qız Kübra 1923-cü ildən başlayaraq qadınlar arasında siyasi iş aparmışdır.

K.Fərəcova 1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunu bitirmişdir. O, 1935—37-ci illərdə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Ana və Uşaqları Mühafizə İnstitutunda direktor müavini işləmişdir. Kübra Fərəcova 1937-ci ildə Azərbaycan Səhiyyə Komissarının müavini, 1938—39-cu illərdə Xalq Səhiyyə Komissarı işləmişdir. O, Böyük Vətən müharibəsində qospitallarda həkim və rəis işləmişdir.

K.Fərəcova 1942—43-cü illərdə Azərbaycan KP MK-da təlimatçı, 1943—47-ci illərdə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi, 1945—50-ci illərdə Azərbaycan Səhiyyə Naziri işləmişdir. Kübra Fərəcova ilk azərbaycanlı nazir qadın olmuşdur. O, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə, vətən müharibəsi ordeni və medallarla təltif olunmuşdur.

Yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizədə Həmidə Məmmədquluzadənin rolu

1892-ci ildə Şuşa şəhərində baş vermiş vəba epidemiyasını təsvir edən həkim P.V.Smirnov şəhərin sanitariya vəziyyətinin çox acınacaqlı vəziyyətdə olduğunu qeyd edirdi. O, qeyd edirdi ki, şəhərdə yalnız bir həkim və iki feldşer işləyir. Belə bir şərait əhali arasında yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına səbəb olmaya bilməzdi.

Azərbaycanda həmin dövrün ziyalı gəncləri yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparırdılar. Belə gənclərdən biri məşhur ədib və jurnalist Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım (1873—1955) olmuşdur.

Həmidə xanım heç bir xüsusi məktəbdə təhsil almamışdır. O, azəri və rus dillərində oxuyub-yazmağı evdə öyrənmişdir. Hələ gənc yaşlarından o,

böyük səy göstərərək təhsilini get-gedə artırmış, biliyini təkmilləşdirmiş və dövrünün qabaqcıl ziyalı qadınlardan biri olmuşdur. Bir tərəfdən yaşadığı mühitdə əhalinin tibbi yardıma olan ehtiyacını dərinlən hiss etməsi, digər tərəfdən isə dövrünün məşhur həkimləri ilə yaxından tanış olması onda tibb elminə qarşı böyük maraq oyatmışdı.

Həmidə xanımın yaşadığı dövrdə əhali arasında çiçək və vəba xəstəliyi geniş yayılmışdı. Belə ki, 1876-cı ildə Yelizavetpol quberniyasında 51 kəndin əhalisi çiçək xəstəliyinə tutulmuşdu. Onların 1821 nəfərindən 546-sı ölmüşdü.

Qarabağda 1903—1912-ci illərdə əhaliyə göstərilən tibbi yardımın vəziyyəti Həmidə xanımın 1912-ci ilin payızında Tiflisdə keçirilmiş pambıqçılar qurultayındakı çıxışında daha aydın əks olunur. O, qeyd etmişdir ki, "Bizim tərəflərdə əhaliyə tibbi yardım qətiyyənlə göstərilmir. Bizdə və qonşu qəzalarda nə bir feldşer, nə də həkim var. Əhali, xüsusən uşaqlar yoluxucu xəstəliklərdən və qızdırmadan kütləvi surətdə məhv olur"

(Talibzadə İ.A. «İnqilabdan qabaqkı dövrdə Azərbaycan kəndində səhiyyənin tarixinə dair». Bakı, «Azərbaycan Tibb jurnalı», 1968, №3, s.97-100).

1903-cü ildə Həmidə xanımın yaşadığı Kəhrizli tərəflərə çiçək xəstəliyi yayılır. Həmin xəstəlikdən ölənlərin və şikəst olanların sayı çox idi. Məhz buna görə də o, dərhal çiçək xəstəliyinə qarşı mübarizəyə qoşuldu.

Çiçək xəstəliyinə qarşı əhalidə immunitet yaratmaq üçün yeganə üsul peyvənddir. Bu haqda Həmidə xanım belə qeyd edir: "1903-cü ildə bizim vilayətdə qorxulu xəstəlik olan çiçək baş verdi. Bu uşaqlar və yeniyetmələr arasında kütləvi qırğına səbəb oldu. Xəstəlikdən sağalmış uşaqların əksəriyyəti kor və eybəcər qaldı. Hökumət xəstəliyə qarşı heç bir tədbir görmürdü. 100 verst ətrafında nə bir həkim, nə də bir feldşer var idi. Əhali başa düşmürdü ki, peyvəndin uşaqları xəstəlikdən xilas etməkdə böyük əhəmiyyəti var. Mən qarşıma çiçək peyvəndi vurmağı məqsədi qoydum. Ona görə Tiflis şəhərinə gedərək tanış həkimlərdən olan B.N.Aqapovdan

peyvənd etmə qaydasını öyrəndim. Sonra Tatyanskaya küçəsində yerləşən Prozorovskinin buzov damından inək limfası (detrit) aldım.

Mən uşaqları qorxulu xəstəlikdən peyvəndlə xilas etməyin mümkün olacağına arxayın olaraq, özümdən razı halda kəndə qayıtdım. Lakin, məni naümidlik gözləyirdi. Kəndlilər uşaqları peyvənd etməyə icazə vermirdilər. Kimsə düşmənçilik ucundan söz yaymışdı ki, mən onlara yeni xəstəlik yoluxduracağam. Mənim bütün xahişlərim və dilə tutmağım nəticə vermirdi. Mən çıxılmaz vəziyyətdə idim. Nəhayət, mənə sadıq olan bir qadın öz 7 yaşlı Asya adlı qızını yanıma gətirərək dedi: mən sənə inanıram. Qızımı al, ya dirilt, ya da öldür.

Mən ona çiçək peyvəndi vurdum. Bir neçə gündən sonra təsadüfi olaraq Ağcabədi şəhərinə gedən həkim K.Mehmandarov bizim kənddən keçirdi. Ona Asyanın qolundakı yetişmiş peyvəndi göstərdim. O, dedi ki, peyvənd müvəffəqiyyətlə aparılmış və qız çiçəkdən xilas edilmişdir.

Bundan sonra bir-bir, hətta uzaq kəndlərdən mənim yanıma uşaqları peyvənd etməyə gətirirdilər. Mən bu işi pulsuz edirdim. Bundan sonra hər il yazda təzə limfa alıb, uşaqları peyvənd edirdim. Sonralar 50—60 verst uzaqda olan kəndlərdən mənim yanıma çoxlu uşaq gətirirdilər. Mən yaxın dostlarıma da peyvənd vurma qaydalarını öyrətdim".

Həmidə xanım peyvənd üsulunu Cəlil Məmmədquluzadəyə və Mirzə Ələkbərə də öyrətmişdi. Sonralar onlar Həmidə xanıma bəzi peyvənd işində yaxından kömək edirdilər.

Çiçək xəstəlikləri ilə mübarizə işində dövlət heç bir kömək etmirdi. Mənbələrdə bu dövr belə xarakterizə edilir: "İnqilabdan əvvəl çar Rusiyasının yarımüstəmləkələri olan Zaqafqaziya ölkələrində vəziyyət daha acınacaqlı idi. Dövlət tərəfindən bu xəstəliyə qarşı heç bir lazımı mübarizə tədbirləri aparılmadığından xeyli adam tələf olurdu".

Həmidə xanım vəba və yatalaq epidemiyaları zamanı da həmin xəstəliklərlə mübarizədə fəal iştirak etmişdir.

Azərbaycanda axırıncı vəba epidemiyası 1918-ci ildən 1922-ci ilədək davam etmişdir. Bu epidemiya haqqında ədəbiyyatda az məlumat vardır.

Həmidə xanım 1918-ci ilin yay aylarında yaşadığı ərazidə baş vermiş vəba xəstəliyi haqqında qısaca məlumat verir. O, Ağdama gedərək həkimlərdən Əliverdiyev və Bahadırla sıx əlaqəyə girir, onlardan xəstələrə müalicə üçün lazım olan dərmanları alıb geriyyə qayıdır. Həmidə xanım bu haqda qeyd edir ki, müalicəmiz yaxşı nəticə vermədi.

1922-ci ilin aprel ayında yatalağa tutulmuş xəstələrə tibbi yardım göstərərəkən Həmidə xanım özü də xəstəliyə tutulmuşdur.

Həmidə xanımda həmişə müxtəlif xəstəliklərdə istifadə olunan dərmanlar olurdu (Гамида ханум Джаваншир Маммедкулузаде, «Мои воспоминания», Институт Рукописей НАН Азерб., инв.№6/Г-357.с.89,1910).

O, qeyd edirdi ki, həkim Kərim bəy Mehmandarov məni həvəsləndirir, ayrı-ayrı xəstəlikləri müalicə etməyi öyrədir və reseptlər yazıb verirdi. Mən çoxlu müalicə kitabları oxumuşdum, evdə kiçik aptekim var idi.

Həmidə xanım Polşada olarkən homeopatiya müalicə üsulu ilə maraqlanmış və onu öyrənmişdir.

Həmidə xanımın gördüyü işlərə həyat yoldaşı Cəlil Məmmədquluzadə böyük qiymət vermişdi (Cavadov R.B., Əfəndiyev C.C.«Həmidə xanım Cavanşir Məmmədquluzadə və təbabət», Bakı, «Azərbaycan Tibb jurnalı», 1968, №3, s.101-104).

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixi öyrənilmiş, Azərbaycanın ilk dərmanşünasları və dərmanşünaslığa aid ilk əlyazmaları, müxtəlif əsərlər aşkara çıxarılmışdır.

Tədqiqatlar nəticəsində orta əsrlərdə əczaxanaların (əttar dükanlarının, dəvacatxanaların) yerləşdirilməsi, qurulması, işinin təşkili və bir çox məsələlər öyrənilmişdir.

Aparılmış elmi tədqiqatlar nəticəsində orta əsrlərdə əczaxana müdirlərinin (orta əsrlərdə dəvacatxana müdirinə xəzinədar deyilirdi), dəvacatxanalarda dərman hazırlayanların (orta əsrlərdə dəvacatxanalarda dərman hazırlayanlara şərəbdar deyilirdi) məvacibləri və vəzifə borcları öyrənilmişdir. Belə ki, əczaxana müdirinin (xəzinədarın) məvacibi gündə 3 batman buğda çörəyi, ildə 30 dinar, əczaxanada dərman hazırlayanın (şərəbdarın) məvacibi isə gündə 2 batman buğda çörəyi, ildə 30 dinar idi. Cərrah və göz həkimlərinin hər birinə gündə 5 batman buğda çörəyi, ildə 100 dinar məvacib verilirdi. (Elxanilər dövləti dövründə 3,072 qramlıq dirhəmin 6 misli 1 gümüş dinar, 10 min dinar isə 1 tümən sayılırdı. Sonralar Qazan xan dirhəmin gümüş dəyərini kiçiltmişdi, yəni, 1 dirhəm 2,304 qram saf gümüşə bərabər tutuldu və dirhəmin 6 misli (13,824) bir dinar, 10 min dinar isə 1 tümən sayıldı).

Orta əsrlərdə müalicə işi ilə məşğul olanlar həkimbaşının rəhbərliyi altında bilavasitə şahın nəzarəti altında öz vəzifə borclarını yerinə yetirirdilər.

Ölkənin bütün müalicə işi ilə məşğul olan adamları həkimbaşına tabe idi. Həkimbaşının yoxlaması olmadan, həkimbaşı şəhadətnamə vermədən heç kəs həkimlik işi ilə məşğul ola bilməzdi.

Tədqiqatlar nəticəsində qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq sahəsində istifadə olunan bir sıra alət və cihazlar aşkar edilmişdir.

Orta əsrlərdə yaşamış bir çox azərbaycanlı həkim-dərmanşünaslar orqanizmin vaxtından tez qocalma səbəblərini, bunun qarşısının alınma metodlarını, orqanizmin xəstəliklərə tutulmaması metodlarını, mikrobların inkişafının digər mikroorqanizmlərin ifraz etdiyi xüsusi aktiv maddələrlə dayandırılması metodlarını təcrübi olaraq şərh etmişlər.

XII əsrin həkim-dərmanşünası Kafiyəddin Ömər Osman oğlu, XIII əsrdə yaşamış Azərbaycan dərmanşünası Mahmud ibn İlyas, XIV əsrin təcrübəli həkim-dərmanşünası Məhəmməd Bərgüşadi, XV əsrdə yaşamış həkim-dərmanşünas Ramazan ibn Şeyx Əli Lənkərani, XV əsrin məşhur həkim-dərmanşünası Mənsur ibn Məhəmməd Yusif ibn İlyas, XV əsrin sonu—XVI əsrin əvvəlində yaşamış həkim-dərmanşünas Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbib və başqaları faydalı maddələrin qəbulu və zərərli maddələrin imtinası yolu ilə orqanizmin sağlamlığını qorumaq məsələlərini öyrənmişlər.

XIV əsrin təcrübəli həkim və dərmanşünası Məhəmməd Bərgüşadi irinli dəri yaralarının müalicəsində antibiotiklərdən istifadə etməyi məsləhət görürdü.

Azərbaycanlı təbib Məhəmməd Bərgüşadinin təbabət tarixində etdiyi bu yenilikdən təqribən 450 il sonra XIX əsrin ortalarında rus alimi Meçnikov (1845—1916), 1870-ci ildə rus həkim-dermatoloqu Polotebnov, XX əsrin əvvəllərində isə ingilis alimi Fleminq tərəfindən kif göbələklərindən alınan maddələr vasitəsilə infeksiyalar müalicə edilmişdir. Çox təəssüf ki, Məhəmməd Bərgüşadinin, o cümlədən bir çox azərbaycanlı alimlərin təbabət elmində etdikləri kəşflər haqqında heç bir məlumat verilmir. Lakin, Azərbaycan alimlərinin etdiyi bir çox kəşflərdən 100 illər sonra başqa xalqların alimlərinin təkrarən apardıqları təcrübi işlər elmdə yenilik kimi qiymətləndirilir.

XIV əsrin həkim-farmakoloqu Məhəmməd Bərgüşadi xəstəliklərin profilaktikası probleminə toxunmuşdur: “Hər şeydən əvvəl hamıya başa salmaq lazımdır ki, sağlamlığın qorunması ən əsas məsələdir və buna necə çatmaq olar”. Xəstəliklərin qarşısını almaqdan ötrü onun fikrincə ətraf mühitdə havanın vəziyyətinə, qidalanmaya, hərəkətə və yuxuya, ciyərlərin hərəkətinə, orqanizmin ekskretor qabiliyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəlində yaşamış məşhur təbib Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbib öz fəaliyyəti əsasında əks təsir prinsipini qoymuşdur: “Hər bir xəstəlik onun əksi orlan halla aradan qaldırıla bilər”.

Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslığın tarixinə aid materiallar toplayarkən belə bir acınacaqlı faktın şahidi oldum ki, qeyd etdiyim dövrlərdə Azərbaycanda müalicə işi ilə məşğul olan dahi insanları nəinki başqa millətlərin təbibləri kimi bütün dünyaya tanıtdırmamışlar, hətta həmin dahi insanlardan Azərbaycan xalqının bəzi “gölkəmli ziyalılar”-ı da tamamilə bixəbərdirlər.

Xalq təbabəti və dərmanşünaslıq keçmiş dövrlərdə olduğu kimi indi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, dərmanşünaslığın yüksək səviyyədə öyrənilməsi və müasir təbabətə tətbiq olunması ən aktual məsələlərdəndir. Bunun üçün dərmanşünaslığa aid qədim əlyazmaları diqqətlə tədqiq olunmalı, Azərbaycanın müxtəlif yerlərində bitən dərman bitkiləri dəqiqliklə öyrənilməlidir.

Qeyd edək ki, inqilabdan əvvəl Azərbaycan kəndində mədəni-məişətin başqa sahələrində olduğu kimi, səhiyyə işləri də acınacaqlı vəziyyətdə idi. Bütün Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda da tibbi yardım düzgün təşkil edilməmişdi. Tibbi yardım məntəqələri əsas etibarilə şəhərlərdə və iqtisadi əhəmiyyəti olan kəndlərdə yerləşirdi.

Səhiyyə sahəsində olan acınacaqlı vəziyyət ayrı-ayrı qəzalarda müxbirlərin məlumatlarında daha aydın əks olunmuşdur. Məsələn, Quba qəzasının Dəvəçi kəndindən yazırlar ki, “...tibbi yardım tamamilə yoxdur”. Qaryagin qəzasının Cəbrayıl kəndindən yazılan bir müxbir

məlumatında deyilir ki, "...adamlar xəstələnilər, ölürlər, lakin, müraciət etməyə heç bir yer yoxdur". Zəngəzur qəzasından yazırlar ki, qəzada əhaliyə tibbi yardımın pis təşkil edilməsi çatışmayan ən böyük cəhətdir.

İnsanlar etiraf edirlər ki, Azərbaycan kəndində tibbi yardımın özü də sinfi xarakter daşıyırdı. Bunu Bakı qəzasında Maştağa kəndinin simasında görmək mümkün idi. "Tazə həyat" qəzetinin müxbiri yazırdı: "Bir az da mərəzxananın əhvalından bəyan edəlim (edək). Məscid cəmə cəmətindən etdiyim əhvalata görə mərəzxananın bir nəfər polyak təbibi və iki nəfər feldşeri vardır. Mərəzxananın iki qapısı vardır. Biri fəqirlər üçün və biri də pullulara məxsusdur. Pulluların qapısı həkimin özü əyləşdiyi evin qapısıdır. Fəqirlər — övrət, uşaq, cavan, qoca, piyadə ya araba ilə gəlib cəm olurlar mərəzxananın qapısında. Pullular da o biri qapıdan gedirlər həkimin evinə. Həkim cənabı orada mədaxil edir. Fəqirlər də bu biri tərəfdə qalırlar. Axırda bir müddət intizardan sonra həkim deyir: Bu gün vəqt keçibdir. Sabah gələrsiniz. Füqərə dəstəsi ahızarlı qayıdırlar." (Talibzadə İ.A. «İnqilabdan qabaqkı dövrdə Azərbaycan kəndində səhiyyənin tarixinə dair». Bakı, «Azərbaycan Tibb jurnalı», 1968, №3, s.97-100).

Kənddə səhiyyə sahəsində mövcud vəziyyət kəndliləri ara həkimlərinə, mollalara müraciət etməyə məcbur edirdi ki, bu da onlara kəndlilər arasında bəslənilən rəğbəti daha da artırırdı.

Ara həkimləri və mollalar kəndliləri zərərli toz dərmanlar və müxtəlif otlarla "müalicə" edirdilər. Türkçəarəçiliklə aparılan "müalicə" kəndlilərin səhhətini çox vaxt tetanus və bəzi xəstəliklərlə, ölümlə nəticələnən təhlükə qarşısında qoyurdu.

1903-cü ildə Piroqov adına Rusiya həkimlər cəmiyyəti tərəfindən Yevlağa göndərilmiş həkimlərin işlərini yoxlayarkən öz yol qeydlərində belə yazır: «Qafqazın kənd əhalisi tamamilə tibbi yardımdan məhrumdur. Dağıstan vilayətinin Dargin, Samur mahallarında 1500 – 6455 kvadrat verst sahədə yaşayan 85000 -87000 əhalisi olan yaşayış məntəqəsində cəmi bir mahal və bir kənd həkimi vardı» (Talibzadə İ.A. «İnqilabdan qabaqkı

dövrdə Azərbaycan kəndində səhiyyənin tarixinə dair». Bakı, «Azərbaycan Tibb jurnalı», 1968, №3, s.97-100).

Tbilisi şəhərində yerləşən «Qafqaz» aptek malları ticarət cəmiyyəti Azərbaycan apteklərinin dərmanla təchiz olunması üzrə yeganə mənbə hesab olunurdu.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanovun apteklərin milliləşdirilməsi haqqında 4 may 1920-ci il tarixli dekreti və Xalq Səhiyyə Komissarı Abid Alimbəyovun 12 may 1920-ci il tarixli əmri aptek sistemində hökm sürən xüsusiyyətçiliyi birdəfəlik ləğv etdi.

Bu tarixdən etibarən başqa sovet respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da aptek dövlətin mərkəzləşmiş və planlaşdırılmış bir müəssisəsinə çevrildi.

Qeyd edək ki, aptek əmrlərinin işlədilməsinə hələ 1632-ci ildən başlanmış, 1730-cu ildə aptek işləri rəsmiləşdirilmişdir. Zəhərli dərmanların satışı, ara həkimliyi nəzarət altına alındı.

1783-cü ildə resept üzrə dərman hazırlanması haqqında qərar qəbul olundu.

1801-ci ildə 3 əczaçı adı təyin edildi: qezel, provizor və əczaçı.

Əczaçılıq təhsili almaq üçün ibtidai təhsili olanlar apteklərdə 5 il şagird işləyəndən sonra imtahan verib "Qezel" (provizor köməkçisi) adını alırdı. Provizor köməkçisi 2-3 il müddətində səhra aptekində işləyəndən sonra provizor adı almaq üçün imtahan verib sərbəst işləmək hüququ qazanaraq şəxsi aptek açə bilərdi.

1810-cu ildə provizorların, əczaçıların və əczaçı köməkçilərinin imtahanları haqqında qayda çıxdı.

1848-ci ildə Qafqazda tibb və əczaçılıq müəssisələrinə tibb elmləri doktoru E.S.Andreyevski rəhbərlik edirdi.

1850-ci ildə Salyanda (Bənkədə) balıqçılar sənayesinin nəzdindəki xəstəxanada aptek təşkil olundu ki, bu aptekə T.A.Smirnov rəhbərlik edirdi.

1855-ci ildə Şamaxıda qospitalın nəzdində aptek təşkil olundu ki, bu aptekə K.E.German rəhbərlik edirdi.

1855-ci ildə Şamaxıda xüsusi aptek də təşkil edilmişdi.

1860-cı ildə Bakı quberniyasında 12 həkim var idi ki, bu həkimlərdən 3-ü Bakıda, 9-u isə qəzalarda işləyirdilər.

Quberniyalarda 3 dövlət apteki – rəsmi aptek var idi. (Bakıda, Şuşada və Qubada).

Bir müddət sonra Naxçıvanda qospitalın nəzdində aptek təşkil edildi. Həmin aptekə E.Q.Nimetti rəhbərlik edirdi.

1864-cü ildə çar hökumətinin apardığı islahatlardan sonra ayrı-ayrı quberniyalar yaradıldı. Torpaq şurası, torpaq idarələri yaradıldı. Torpaq idarələrinə xeyirxahlıq aparmaq hüququ verildi. Xəstəxana və apteklərin açılması da həmin xeyirxahlıq işlərinə aid edilirdi. Torpaq şurasının nəzarəti altında olan xəstəxana apteklərində xəstələrə dərmanların satılmasına icazə verilirdi. Zemstvo kənd səhiyyəsinin xüsusi quruluşu kənddə tibb müəssisəni yaratmağın əsasını qoymuşdu.

1866-cı ildə quberniyalarda apteklərin sayı 14-ə qədər artdı. Nuxada yeni bir aptek açıldı.

1868-ci ildə müalicə məntəqələrində işlərin təşkili haqda qərar qəbul edildi, lakin bu qərar 1880-ci ilin əvvəlinədək həyata keçirilməmişdi.

1870 - ci ildə Rusiya şəhərləri üzrə islahat keçirilməsi haqqında qanun 1878-ci ildə Azərbaycana gəlib çatdı və bu qanun yalnız Bakıya aid edildi. Bu qanuna görə Bakıda yaşayan və vergi verən insanların hər birinin ticarəti, səhiyyəni, maarifi və s. idarə etmək (himayəyə götürmək) hüququ var idi. Bütün bu işlərə həmin illərdə Bakıda qubernator nəzarət edirdi.

1870-ci ildə Bakı quberniyasında 9 aptek var idi ki, bunlardan 3-ü Bakıda yerləşirdi.

Yelizavetpol quberniyasında 3 aptek (Şuşa, Nuxa və Yelizavetpol) var idi.

1888-ci ildə Bakıda 6 aptek fəaliyyət göstərirdi.

13 oktyabr 1862-ci ildə və 31 sentyabr 1888-ci ildə aptek mağazalarında dərman hazırlanmasının qadağan olunması haqqında qərar qəbul edildi.

1890-cı ilin əvvəllərində Bakıda Sabunçu fəhlə rayonunda o zamanın tələblərinə uyğun xəstəxana və onun nəzdində aptek təşkil olundu.

1908-ci ildə Bakı quberniyasında apteklərin sayı 24-ə çatmışdı. Bu apteklərdə 50 əczaçı və 46 şagird işləyirdi.

1909-cu ildə Naxçıvanda 3 aptek mağazası (Teymyansın, Baqdasarovun və Şəkəryanın aptek mağazaları) açıldı. O zamanlar azərbaycanlılar aptekə çox vaxt dərman almaq üçün deyirdilər. Belə dərmanxanalardan biri XIX əsrin əvvəllərində Həsən Bağırzadə İrəvanlıya məxsus idi. Naxçıvanda daşnaq hücumu zamanı Bağırzadə öz dərmanxanasını Təbrizə köçürmüş, orada yenidən dərmanxana açmışdır.

1913-cü ildə Azərbaycanda 50 aptek fəaliyyət göstərirdi.

1917-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında 22 aptek, 1920-ci ildə 32 aptek fəaliyyət göstərirdi.

1918-ci il 28 mayda F.X. Xoyskinin rəhbərliyi ilə Gəncədə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Hökumətinin ilk qərarlarından biri 17 iyun 1918-ci ildə Səhiyyə Nazirliyinin yaradılması oldu. 1903-cü ildə Xarkov Universitetinin Tibb fakültəsini bitirmiş cərrah Xudat bəy Rəfibəyov Səhiyyə Naziri seçildi.

1919-cu ilin əvvəlində əczaçılıq idarələrinin I qurultayı oldu. 4 may 1920-ci ildə İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov apteklərin milliləşdirilməsi haqqında dekreti imzaladı.

1920-ci il mayın 4-də Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov apteklərin milliləşdirilməsi haqda dekreti imzaladıqdan sonra milliləşdirilmiş apteklər öz simasını dəyişdi. O zaman Naxçıvanda 2 böyük aptek fəaliyyət göstərirdi: I – Naxçıvan apteki (Şərur qəzasının Yengicə kəndindəki şöbəsi ilə birlikdə), II – Ordubad apteki.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qalib gəlməsi ali təhsil, səhiyyə, xüsusən əhəlinin dərmanla təmin edilməsi məsələlərinin yenidən həll olunmasına böyük təkan verdi. Bununla əlaqədar olaraq əczaçılıq işlərini inkişaf etdirmək üçün müvafiq tədbirlər görülməyə başlandı.

1920-ci ilin oktyabrında tibb işçiləri həmkarlar ittifaqı apteklərdə işləyən sağirdlər üçün qısamüddətli kurslar təşkil etdi.

1922-ci ilin martında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kiçik tibb müəssisələri və eczaxanalar «Azərfarmprom» ticarət-sənaye təşkilatında birləşdirildilər.

1922-ci ildə 6 aylıq əczaçılıq kursu açıldı.

1924-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin ilk buraxılışı olmuş, 30 nəfərə həkim adı verilmişdir. Onlar arasında 2 azərbaycanlı qız — Adilə Şahtaxtinskaya, Ceyran Şultanova da var idi.

1924-cü il martın 8-də Azərbaycan Respublika Xalq Səhiyyə komissarlığı kollegiyasının iclasında xalq səhiyyə komissarı M.Qədirinin sədrliyi altında altı aylıq əczaçılıq kurslarının təşkil edilməsi məsələsi tam həll olundu. Həmin kursların bazasında sonralar 3 illik təhsil müddəti olan Əczaçılıq Məktəbi təşkil olundu və bu məktəbə onun təşkilatçısı olan professor M.Qədirinin adı verildi.

1926-cı ildən Əczaçılıq Məktəbi açıldı.

1930-cu ildə Tibb İnstitutu nəzdində Əczaçılıq fakültəsi yaradıldı.

1935-ci ildə Bakıda aptek işçiləri üçün istehsalatdan ayrılmamaq şərtilə ikiillik provizor kursları yarandı.

1936-cı ildə Azərbaycanda Baş Apteklər İdarəsi yaradıldı.

1937-ci ildə Bakıda Əczaçılıq İnstitutu yarandı. Bu institutun təşkilində onun birinci rektoru professor Əziz Əliyev, dərns hissə üzrə prorektoru professor Əhəd Həsənov və dekan Qolberq böyük əmək sərf etmişlər.

Dərslər 1939-cu ilin fevralında başlanmışdır.

1938-ci ildə ali və orta ixtisaslı əczaçılar üçün vəzifə nomenklaturası müəyyən edilmişdir.

Təbabətin və dərmanşünaslığın məqsədi insanın sağlamlığıdır. Təbabətin obyektı insanlardır. Təbiblər insan taleyinə xeyirxahlıqla yanaşmalıdırlar.

Təbabətin qarşısında vahid vəzifə durur: insanın ömrünü uzatmaq və bu ömrü mənalı etmək. İnsanın yaxşı yaşaması üçün fizioloji şərt qidadır.

Xəstəliklərə qarşı sağlamlıq uğrunda mübarizədə xəstənin iradəsini, bütün hissələrini səfərbər etməyə, onun əhval-ruhiyyəsini dəyişdirməyə, onu ruhlandırmağa çalışmaq lazımdır.

Dünya Səhiyyə Təşkilatı insan sağlamlığına bu tərifi verir:

Sağlamlıq təkcə xəstəlik və şikəstliyin olmaması deyil, insanın tam mənada fiziki, mənəvi və sosial firəvanlığıdır.

Dərmanların köməyi ilə orqanizmin istənilən funksiyalarını gücləndirmək və zəiflətmək olar.

Dərmanlar o qədər müxtəlifdir ki, onları vahid tərifdə birləşdirmək mümkün deyil. Ancaq, buna baxmayaraq dərmanlara belə tərif verilir:

Dərmanlar xəstəlikləri müalicə etmək və ya xəstəliklərin qarşısını almaq üçün tətbiq edilən maddələrdir.

Bütün dərman preparatları zərərsizləşdirici, əvəzedici, təmizləyici, tənzimləyici preparatlara bölünür.

Dərmanlar 4 başlıca rol oynaya bilər:

1. Xəstəlik törətmə amilini zərərsizləşdirmək;
2. Çatışmayan maddələrin əvəzini orqanizmə vermək;
3. Orqanizmi hər hansı izafi maddələrdən təmizləmək;
4. Xəstənin həyat funksiyalarını onun üçün əlverişli istiqamətdə tənzimləmək.

Son vaxtlar istər müxtəlif tibb sənayesi, istərsə də xarici ölkələrin kimya-əczaçılıq müəssisələri tərəfindən külli miqdarda yüksək keyfiyyətli dərman preparatları istehsal edilərək aptek şəbəkələrinə verilir ki, bunlardan müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. Hazırda istiqamətləndirilmiş təsirə malik sintetik dərman preparatlarının yaradılması sahəsində böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu da onların istehsalının ucuz başa gəlməsi və hazırlanma texnologiyasının asanlaşdırılması ilə əlaqədardır.

Bu üstünlüklərinə baxmayaraq, sintetik dərman maddələrinin əksəriyyətinin arzu olunmayan yüksək toksiki təsirləri baş verir.

Onların tətbiqinə dəqiq əməl edilmədikdə bəzən kəskin zəhərlənmə törənir və bir sıra ağırlaşmalara səbəb olur. Elə buna görə də hazırda dərman bitkilərindən alınan preparatların istifadəsinin üstünlüyünə böyük əhəmiyyət verilir.

Ancaq, təəssüflə qeyd etməliyik ki, son zamanlar kimyanın sürətlə inkişafı və təbabətə geniş daxil olması ilə əlaqədar olaraq bitki mənşəli dərmanların sayı xeyli azalmışdır.

Müasir dərmanşünaslığın inkişafı, yüzlərlə yeni dərmanların istehsalı bizə keçmiş Şərq təbabətinin böyük mirasını öyrənməyə maneəçilik törətməməlidir.

Sonralar məlum olmuşdur ki, təbabətdə kimyadan istifadə edilməsi işinin başlanğıcı orta əsrlərdə Şərq alimləri tərəfindən qoyulmuşdur.

Sintetik dərmanların törətdiyi ciddi ağırlaşmalar bizi yenidən Şərq təbabətini öyrənməyə məcbur edir.

Bir sıra (ürək-damar, mədə-bağırsaq sistemi və s.) xəstəliklərin müalicəsində bitkilərdən hazırlanan dərmanlar əhəmiyyətlidir və sintetik maddələr heç də onları əvəz edə bilmir. Müasir təbabət elmi, farmakologiya və əczaçılığın sürətlə inkişafı orta əsr Şərq alimlərinin kimya, bitkişünaslıq və təbabət sahəsində əldə etdikləri nailiyyətlərdən çox asılıdır.

Təbiətdə bütün dərdlərin, xəstəliklərin dərmanı var. Dünyada elə bir xəstəlik yoxdur ki, onun əleyhinə dərman olmasın. Həkim xəstəyə dərman təyin etdikdə xəstənin, dərmanın, pəhrizin xüsusiyyətini təyin etməlidir. Eyni dərman eyni xəstəliyə müxtəlif cür təsir göstərə bilər. Burada orqanizmin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Xəstəliyin müalicəsində dərmandan düzgün istifadə olunmalıdır.

Son illərdə Şamaxı şəhəri ətrafında aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri bu ərazidə eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdə yaşayış olduğunu göstərir (C.Ə.Xəlilov, Xınıslı qədim yaşayış yeri, "Azərbaycan SSR E.A. Xəbərləri", Bakı, 1961, №3, s.34).

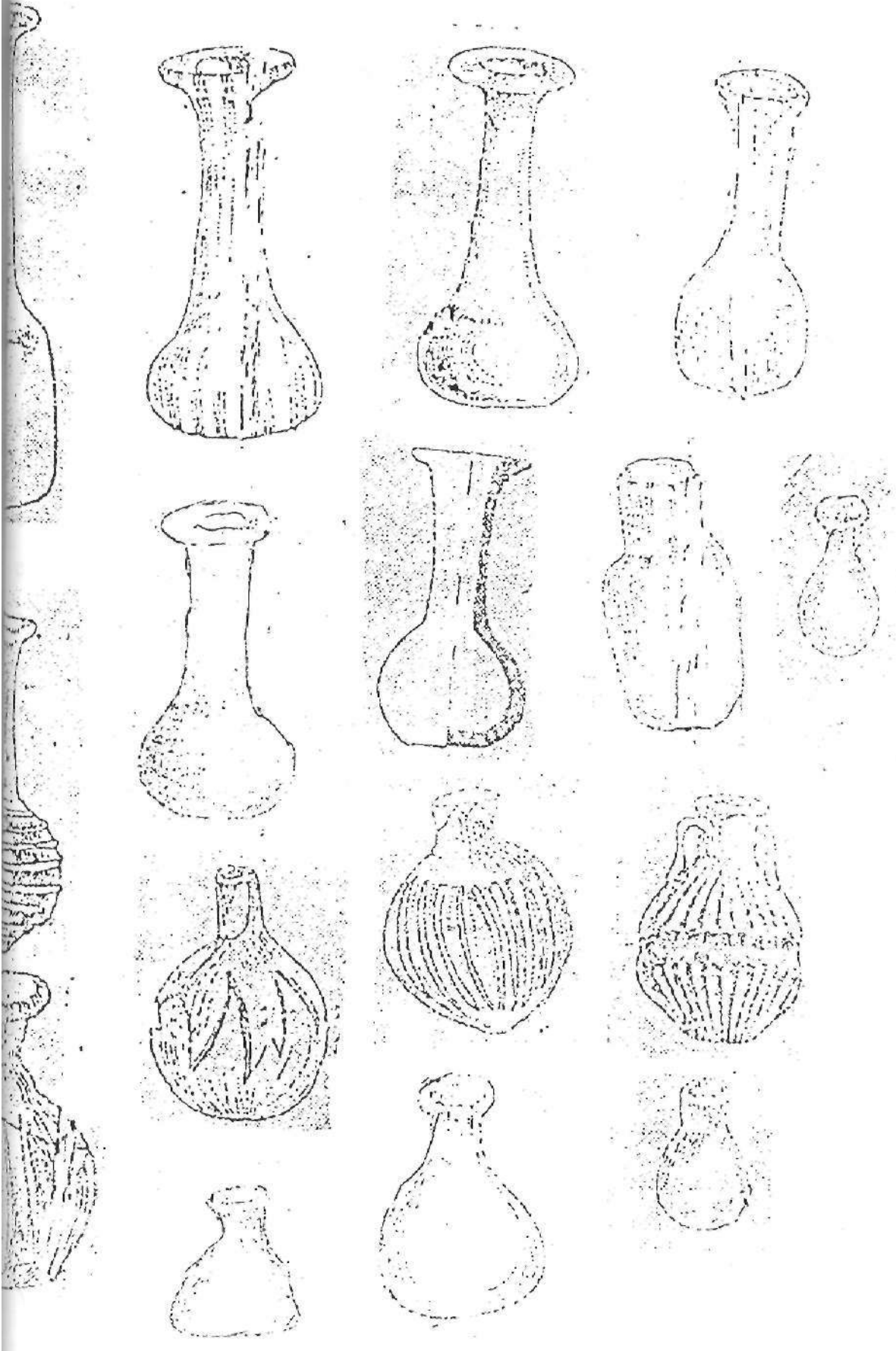
1964-cü ildə həmin ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində daha qədim dövrlərə aid material əldə edilmişdir. Bax: C.Ə.Xəlilov, Xınıslıda 1964-cü ildə aparılan arxeoloji qazıntıların hesabatı. Azərbaycan SSR E.A. Tarix İnstitutunun elmi arxivi s.1,2). Buradan məlum olur ki, Sasani padşahı Ənuşirəvan (VI əsr) burada mövcud olan yaşayış yerini bərpa etmiş və Fars müəllifləri buna əsaslanaraq Şamaxı şəhərinin tikilməsini onunla bağlamışlar (Hüseyn Ciddi, Gülüstan qalası — Şamaxı Qız Qalası, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, s.9.). Ərəb müəllifləri bu şəhərin tikilməsini VIII əsrdə Şirvan hakimi olmuş Şəmax ibn Şüca və ya ərəb şairi Əşşəmaxiyyə ilə bağlayırlar (Əhməd Balazuri, Fütuh əl-büldan, Bakı, 1957, s.14; Yaqut əl-Həməvi, Möcəm əl-büldan, Beyrut, s.361; Həmdullah Qəzvini, Nüzhet-əl qulub, Azərbaycan SSR E.A. Tarix İnstitutunun elmi arxivi, iş № 1700, s.136).

Arxeoloji tədqiqatın nəticələri hələ 2500 il bundan əvvəl Şamaxının indiki ərazisinə yaxın yerlərdə şəhər həyatına müvafiq yaşayış olmasından xəbər verir. Məhz buna görə tədqiqatçılar antik ədəbiyyatda adı çəkilən “Кемахея”-nın Şamaxı olduğunu söyləyirlər (А.Бакиханов, «Гюлстани-Ирэм», Баку, 1970, с.12; Дж.А.Халилов, Раскопки античной Шемахи; Tezislər, Bakı, 1964, s.16-17; Hüseyn Ciddi, Buğurt qalası, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1973, s.3-4). (Бакиханов Абаскули-ага. «Гюлистан-Ирэм», Баку, изд. «Общества обслед. изучения Азербайджана», Вып.4, 1926, с.26-47).

Hazırda Şamaxı şəhərinin şimal-qərb tərəfində 4-5 km məsafədə yerli əhali tərəfindən Binəşirvan adlandırılan qədim yaşayış yerinin xarabalıqları vardır. Çox ehtimal ki, bu, qədim Şamaxının xarabalarıdır. Çünki, o, ibn Hövgəlin xəritəsində göstərilən Şirvan şəhərinə və əl-Müqəddəsinin Şamaxı və Şirvan şəhəri arasında qeyd etdiyi məsafəyə heç cəhətdən uyğun gəlmir. Azərbaycan dilində “binə” sözünün kök və əsas mənasında işlənməsi yuxarıdakı ehtimalı qüvvətləndirir (Hüseyn Ciddi, Gülüstan qalası — Şamaxı Qız Qalası, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər akademiyası nəşriyyatı, 1967, s.7).

İsmail Nuriyevin Şərgahda 1958-ci ildə apardığı arxeoloji qazıntıların zamanı aşkar olunmuş, e.ə. I minilliyin II yarısına

aid şüşə dərman qabları

Şirvanşah II Məniçöhrün (1120-1149), onun oğlu Axsitanın (1149-1203) hakimiyyəti dövründə Şirvan dövləti qüvvətlənir. II Məniçöhr elm və mədəniyyətə də rəğbət göstərmişdir (Hüseyn Ciddi, Gülüstan qalası, Bakı, 1967, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, s.11).

Şirvanşah I Əfridunun oğlu III Məniçöhrün 40 illik (1120-1160) hakimiyyəti dövründə Şirvanda tam əmin-amanlıq yarandı. Bu dövrdə bütün elm sahələri, o cümlədən, təbabət və dərmanşünaslığın inkişafında da böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilməyə başlandı.

Aparılan arxeoloji qazıntılardan aydın olur ki, Azərbaycan ərazisi sakinlərinə şüşə hələ e.ə. I minilliyin əvvəllərindən məlumdur. Şüşənin kəşfi barədə ilk məlumatı eramızın I əsrində yaşamış yunan alimi Pliniy vermişdir.

Arxeoloqların fikrindən aydın olur ki, ölkəmizdə təbabət, əczaçılıq və biologiyanın tarixi çox qədimdir. 1958-ci ildə Şamaxının Çöl-Bağırılı kəndinin 2 km cənubunda yerləşən Şərgah qəbiristanlığında arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş şüşə məmulatları nümunələri kompleksini e.ə. I minilliyin II yarısına aid etmək olar (Nuriyev A.B. "Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi", "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981, s.13).

C.Ə.Xəlilov Şamaxıda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı qoşa qulplu qabın aşkar edildiyi kompleksi eramızın I-III əsrlərinə aid edir (Nuriyev A.B. "Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi", "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981, s.31).

Şərgah qəbiristanlığında küp qəbirdən aşkar edilmiş digər qab nümunəsi Sasani çarlarından I Xosrova (531-579) və II Xosrova (596-628) aid pullara əsasən IV-VII əsrlərə aid edilir. Digər müəllif, Q.A.Tirasyan eyni cür şüşə nümunəsini Natsavan qalasında apardığı qazıntılara əsasən III-IV əsrə aid etmişdir (Nuriyev A.B. "Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi", "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981, s.60-61). Mingəçevir, Xınıslı, Torpaqqala və Şərgahdan aşkar edilmiş şüşə nümunələrinin sayı və kimyəvi analizinin nəticəsinə əsasən bu qabların istehsal mərkəzinin Albaniya olmasını söyləmək olar.

1971-1972-ci illərdə Ağdam rayonunun Boyəhmədli və Sofulu kəndləri ərazisində yerləşən Kovurqalada şüşə dərman qabları tapılmışdır (Nuriyev A.B. "Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi", "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981, s.75-76). Misirdə Mesopotamiyada, bir çox Şərqi ölkələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı külli miqdarda bənövşəyi rəngli qablar aşkar edilmişdir. Bu rəngi almaq üçün Kobalt oksidindən istifadə etmişlər. İ.V.Millərə görə Kobalt Şərqi ölkələrinə indiki Daşkəsən ərazisindən aparılmışdır. Mingəçevirin 11 nömrəli taxta qutu qəbrindən aşkar edilmiş bənövşəyi rəngli qabın Roma imperiyası ərazisindən gətirilməsi, bənövşəyi rəngli qabların hazırlanmasında Azərbaycandan aparılmış rəngləyici vasitədən — Kobalt oksidindən istifadə olunması barədə fikirlər irəli sürülmüşdür (Nuriyev A.B. "Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi", "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981, s.103-104).

A.B.Nuriyevin apardığı tədqiqatlardan məlum olur ki, Albaniyanın ilk orta əsr şüşələrində 2 texnoloji üsul — tökmə və üfürmə üsulları tətbiq edilmişdir. Bunlardan tökmə üsulu daha qədimdir. Eramızın ilk əsrlərindən başlamış VIII əsrə qədərki tarixi mənbələrdə Qafqaz xalqları, o cümlədən albanlar ilə antik dünya arasında sıx siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin mövcud olduğu qeyd edilir. Aparılan arxeoloji tədqiqatların son nəticələri bu yazıların doğruluğunu təsdiq edir.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu Qəbələ şəhərində aparılan qazıntıların yekunlarına mədəniyyət məcmuəsi həsr etmişdir. Məcmuədə F.L.Osmanovun "Qəbələdə şüşə istehsalı tarixindən" adlı məqaləsi verilmişdir. "Qədim Şamaxıda şüşə istehsalına dair" adlı məqalədə ilk orta əsrlərdə Şamaxıda yerli şüşə istehsalının mövcud olması haqqında nəticə verilmişdir. Qafqaz Albaniyasında yerli şüşə istehsalının mövcud olması haqqında fikir söyləyən N.İ.Rzayev Qafqaz Albaniyasında hələ eramızın ilk əsrlərində şüşə xəlitə hazırlanmasının mümkünlüyünü irəli sürür. İlk orta əsrlərin sonunda Gəncə, Naxçıvan, Bərdə, Şamaxı, Beyləqan, Qəbələ, Mingəçevir və s. şəhərlərdə şüşə istehsalının olması barədə fikirlər irəli sürülür. İ.M.Cəfərzadə arxeoloji dəlillərə

əsaslanaraq Gəncədə bütün sənət sahələrinin, o cümlədən şüşə sənətinin də inkişaf etdiyini qeyd etmişdir. Örenqala şüşələrinin tədqiqində Q.M.Əhmədov xeyli iş görmüşdür. R.M.Vahidov Şərgah qəbristanlığında bir küp qəbirdən tapılmış saya və oyma naxışlı piyalələri eramızın IV-VI əsrlərinə aid etmişdir (Nuriyev A.B. "Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi", "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981, s.51-52). 1963-cü ildə R.M.Vahidovun Torpaqqalada apardığı tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş oxşar nümunələr eramızın V-VII əsrlərinə aid edilir.

Övliya Çələbinin məlumatına görə Şamaxıda, Şəkiddə onu yeddi növ Üzüm şirələrinə qonaq etmişlər. Alim yazır ki, onları içəndən sonra adam gümrəhləşir (Qəmərxah Cavadov, "Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə" Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1990, s. 84).

(Cavadov Q., «Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti: ənənələr və müasirlik», Azərbaycan SSR, «Bilik» Cəmiyyəti, 1986, s.15).

Tarixi məlumatlara görə hələ IX əsrdə Azərbaycandan xarici ölkələrə Zəfəran ixrac edilirmiş, Azərbaycanda Zəfəranın 6 növü bitir (s. 72).

Azərbaycanın meşələrində ta qədimdən Alma, Armud, Əzgil, Yemişan, Alça, Göyəm, Nar, Qoz, Fındıq, Püstə, Badam, Üzüm, Tut kimi meyvələr yetişmiş və sakinlər bu meyvələrdən qida məhsulu kimi istifadə etmişlər (s. 74).

Aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri Azərbaycanda hələ Tunc dövründən bostan bitkilərinin yetişdirilməsini sübut etmişdir. Qədim Gəncə, Qəbələ, habelə orta əsr şəhəri Örenqalada qazıntı zamanı əldə edilmiş Qarpız, Qovun, Balqabaq toxumları da bostançılığın bu ərazinin sakinlərinin təsərrüfat həyatında mühüm yer tutmasını təsdiq edir (Q. Cavadov, "Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti: ənənələr və müasirlik", Azərbaycan SSR "Bilik" Cəmiyyəti, 1986, s.15).

Alman alimi Adam Oleari 1636-1638- ci illərdə Azərbaycanda olmuşdur. O, Azərbaycanda Üzümdən hazırlanan doşab, riçal və digər məhsullar haqqında yazır ki, yerli əhali Üzümdən şirə çəkir və ondan bir cür məhlul hazırlayırlar, buna da doşab deyirlər (s.35). Qəbələdə, Şamaxıda, Mingəçevirdə və Respublikamızın bir

çox yerlərində aparılmış arxeoloji qazıntılar ulu babalarımızın Üzüm əkib-becərdiklərindən, 2-3 min əvvəl şərab istehsal etmələrindən soraq verir. Xalq təcrübəsinə görə 10 litr Üzüm şirəsinə yarım kq torpaq qatılırdı. Torpaq Üzüm suyunun acısını özünə çəkəndən sonra durulmuş şirə başqa qaba tökülürdü (s.93).

Azərbaycanın bir çox yerlərində bəkməz, doşab, riçal məhsulları həm də Tutdan hazırlanır. Bu məhsulların müalicəvi əhəmiyyəti vardır. Bəkməz, doşab qan təzyiqinin tənzimləyicisi, öskürəyin qənimidir. Qaraciyər və məxmərək xəstəliyinə tutulanları loğmanlarımız bəkməzlə müalicə etmişlər (s. 36).

Tədqiqatçıların fikrincə hazırda Fransada geniş yayılmış “Kaberne” Üzüm növü bizim “Qara şanı” növündən alınmışdır (s. 31).

O.Ş. İsmizadənin “Dərman bitkiləri xalq təbabətində və qədim arxeoloji tapıntılarda” məqaləsində xalq təbabətində İnciçiçəyi, Çobanyastığı, Xoruzgülü, Sarı Böyürtkən, Üzərlik, və s. bitkilərin ta qədimdən dərman bitkisi kimi istifadə olunması haqqında qeyd edilmişdir

1958-ci ildə Qaratəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ocaq yerindən (1,7 metr dərinlikdə) üzəri cilalanmış kiçik bir küpə tapılmışdır (e.ə. V-I əsrlərə aid). Küpənin içində təxminən 300 qrama qədər yanmış Üzərlik var idi. Tapılan bu toxumdan dərman hazırlandığı güman edilir. Həmin Üzərlik toxumu prof. L.İ.Prilipko tərəfindən müəyyən edilmişdir. O, göstərir ki, Üzərlik yel, qızdırma və bir çox xəstəliklərin müalicəsi üçün yaxşı dərmandır. Qaratəpədən tapılan Üzərlik toxumunun dərman bitkilərinin yerli əhali tərəfindən xalq təbabətində istifadə olunması tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır (Ömər Şirəli oğlu İsmizadə, “Bitkilərin xalq təbabətində işlədilməsi”, Az. SSR, EA məruzələri, № 7, Bakı, 1959, s.629-630; O.И. Исмизаде, Лекарственные растения народной медицины в древних археологических находках, Докл. АН Азерб. ССР, №7, Баку, 1959, с.627-628).

Orta əsr təbibləri Üzərlikdən hazırladıqları dərmanlarla kəskin əsəb xəstəliklərini müalicə ediblər, qusmanın qarşısını alıblar. Böyük təbib və alim İbn Sina onu

sidikqovucu, soyuqdəyməni və yorqunluğu aradan qaldıran dərman bitkisi kimi təbliğ etmişdir. Öz dövrünün məşhur həkimi sayılan Məhəmməd Hüseyn göstərirdi ki, Üzərlikdən döş, mədə-bağırsaq, baş ağrısı, ürəkkeçmə və s. xəstəliklərin müalicəsi zamanı istifadə etmək olar (Qasimov Mais, Nəsibli Eldar «Üzərliyim, üzərliyim», «Elm və həyat» jurnalı, 1979, №4, s.34,35,36).

Qafqaz xalqları Üzərlik otundan şirə hazırlayıb gözün selikli qişasında baş verən ilkin xəstəlikləri müalicə edirdilər. Bu dərman yuxusuzluğa qarşı da istifadə edilə bilər. Üzərliyin kök hissəsindən məlhəm hazırlayıb qoyun piyinə qatırlar, zədələnmiş yerə qoyub sarıyırlar. Üzərliyin müalicəvi xüsusiyyətlərinin əsas sirri onun tərkibində 2 alkaloid— indol (harmin, harmalin və s.), xinin törəmələri (peqanin və s.) olması ilə əlaqədardır. Harmin və harmalin alkaloidləri hələ orta əsrlərdə kəşf olunub. Harmalin preparatlarını iflic olmuş xəstələr qəbul etdikdə əzələlərin hərəkəti güclənir, danışq, çeynəmə qabiliyyəti artır. Üzərliyin otundan məhlul hazırlayıb, yoluxma epidemiyasına tutulmuş xəstələrin paltarlarını həmin məhlulla dezinfeksiya edirlər. Toxumları ilə yel, astma, tənəgnəfəslik və s. xəstəlikləri müalicə edirlər. (Mais Qasimov, biologiya elmləri namizədi; Eldar Nəsibli, “Elm və həyat” jurnalı, 1979, № 4).

(İsmizadə Ömər Şirəli oğlu, «Bitkilərin xalq təbabətində işlədilməsi», Az.SSR, EA məruzələri, №7, Bakı, 1959, s.629-630).

Qeyd:

Prof. İ.Əfəndiyevin «Azərbaycan tibb tarixi» monoqrafiyasında «Qiyasiyyə fit – tibb» əsəri şərh olunmuşdur. Lakin, monoqrafiyada əsər gah «Tibbnamə», gah da «Elmi tibb kitabı» kimi təqdim edilmişdir (səh. 164). Əslində isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan, fars dilində yazılmış, 3 nüsxədə olan əlyazma «Qiyasiyyə fit – tibb» adlanır.

Prof. İ.Əfəndiyev «Tibbnamə»ni «Elmi tibb kitabı» kimi təqdim etməkdən başqa, həmin nüsxənin rus dilində mətninin Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanıldığını da göstərir. Lakin, Əlyazmalar İnstitutunda elə bir mətn yoxdur. Bundan əlavə, İ.Əfəndiyevin «Elmi tibb kitabı»nın 1260-cı ildə

ışığı üzü görmüşdür fikri də əsaslandırılmamışdır (səh. 164) . Mənbələrdə əsərin nə vaxt yazılması haqqında dəqiq məlumat verilmir, ancaq Şirvanda yazıldığı göstərilir.

Bundan əlavə prof. İ.K.Əfəndiyevin «Azərbaycan tibb tarixi qədim zamanlardan XIX əsrədək» kitabında (1964, səh. 188) və prof. İ.A.Dəmirovun, prof. D.Y.Hüseynovun «Tibb jurnalı» 1979-cu il № 4, s.74-də dərc edilmiş «Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə dair» məqaləsində «Kəmalnamə», «Came ül-fəvaid», «Tibbnamə» əsərlərinin səhvən Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvaniyə məxsus olduğu göstərilmişdir. Əslində isə «Kəmalnamə» əsəri Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvaniyə, «Came ül-fəvaid» əsəri Yusifi Məhəmməd ibn Yusif Təbibə, «Tibbnamə» əsəri isə Məhəmməd Yusif Şirvaniyə məxsusdur.

Qeyd: Armeniyanın albanlara (Adərbayqana) qarşı təcavüzünü Strabon belə yad etmişdir ki, Şərqi Anadoluda Van gölü ətrafında kiçik bir ərazi Armeniya adlanırdı. İlk əhalisi yerli sakinlər idi. Frigiya tayfalarının bir çoxu burada məskunlaşmış və ölkənin adı ilə erməni adlandırılmışdır. İşğallar nəticəsində Armeniya adı tədricən Araz çayından şimalda yerləşən ərazilərə də şamil edilmişdir. Armeniya hökmdarı II Tiqranın (e.ə. 95-55-ci illər) işğalları dövründə Armeniyanın Azərbaycan torpaqlarına sahib olma ümidləri baş qaldırdı. Ermənilərin torpaq iddiası ənənə şəklini aldı.

V əsrin I yarısında əlifbaçı Mesrop Maştos Albaniyada (Qisdə – Kürün sağ sahilində) Alban əlifbası tərtib etmişdir. Bu dövr III Vaçaqanın (493-510) Albaniyada hökmdar olduğu bir dövrdür. 52 hərfdən (10 sait, 42 samit) ibarət olan Alban əlifbası məktəblərdə tədris edilmiş, bu dildə çoxlu əsərlər (o cümlədən təbabət və əczaçılıq tarixinə aid) yazılmışdır. Erməni və Alban kilsələri arasında gedən mübarizədə ermənilərin üstünlük qazanması ilə əlaqədar olaraq Alban dilinin, bu dildə olan ədəbiyyatın, əsərlərin qadağan edilməsi, həmçinin Albaniyada ərəb hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, ərəb dili və ərəb əlifbasının geniş yayılması nəticəsində Alban əlifbası VIII əsrdə aradan

çıxmışdır. Uzun illər ərzində Azərbaycanda tarixən əldə edilmiş nailiyyətləri, qədim mənəvi sərvət xəzinəmizi əks etdirən minlərlə kitab və əlyazmalar yandırılıb məhv edilmişdir. Bu, təbabətə, dərmanşünaslığa aid əsərlərə, tədqiqatlara, əlyazmalara da aiddir. Lakin, bütün bu maneələrə baxmayaraq qədim və orta əsrlərə aid bir çox mənbələrdə Azərbaycanda təbabətin, dərmanşünaslığın inkişafına dair qiymətli məlumatlar qorunub saxlanılmışdır.

«Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq» mövzusunda aparılan tədqiqat işi aşağıdakı nəticələrə gəlmək imkanı verir:

1. Aparılan tədqiqatlar, əldə edilən nəticələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, dərmanşünaslığın inkişafı cəmiyyətin təkamülü səviyyəsi ilə bağlı olmuşdur.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixi öyrənilmiş, Azərbaycanın ilk dərmanşünasları və dərmanşünaslığa aid ilk əlyazmaları, müxtəlif əsərlər aşkara çıxarılmışdır.

2. Tədqiqatlar nəticəsində orta əsrlərdə əczaxanaların (əttar dükanlarının, darüxanaların, dəvacatxanaların) yerləşdirilməsi, qurulması işinin təşkili məsələləri öyrənilmişdir.

3. Orta əsrlərdə əczaxana müdirlərinin (xəzinədarların), əczaxanalarda dərman hazırlayanların (şərabdarların) vəzifə borcları və məvəcibləri öyrənilmişdir.

4. Aparılmış elmi tədqiqatlar nəticəsində qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq sahəsində istifadə olunan bir sıra alət və cihazlar aşkar edilmişdir.

5. Orta əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müalicəxana və dərmanşünaslıq məktəbləri, onların iş prinsipləri öyrənilmişdir.

6. Dərmanların hazırlanmasında texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə əlaqədar bir çox məsələlər araşdırılmışdır.

7. Orta əsrlərdə yaşamış bir sıra Azərbaycan dərmanşünaslarının iş üslublarının davamçıları haqqında xüsusi qeydlər edilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1.Абу Али Ибн Сина. “Канон врачебной науки”, Том.1. Перевод М.А.Салье, У.И.Керимова, А.А.Расулева. Ташкент. «Медицина», 1981, с.550, 555.

2.Абу Али Ибн Сина. “Канон врачебной науки”, Т. №2, Арзуметов Ю.С., Ташкент, АН Уз.ССР, 1982 с.820, 830.

3. Абу Рейхан Бируни. «Фармакогнозия в медицине.» Исследование, предисловие и комментарии У.Керимова. Ташкент, АН Уз.ССР, 1974, с. 700-710.

4. Abdullayeva Şəfəq. «Əbu Əli ibn Sina». «İrs» jurnalı, № 2, mart-aprel, 2000, s.58.

5.Алекперов Фарид. “Охрана здоровья в средневековом Азербайджане X-XVIII вв.” (диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук). Баку, 1997, с. 9.

6. Алекперов Фарид. “Охрана здоровья в средневековом Азербайджане X-XVIII вв”. Баку, Иршад, 1999, с.50-55.

7. Allahverdiyev H.B., Əliyev R.Q. «Azərbaycan SSR farmakoloqlarının növbəti vəzifələri.», “Tibb jurnalı”, №4, Bakı, 1995, s. 48-51.

8. Алиев К.Г. Кавказская Албания. Баку, Элм, 1974, с. 50-65.

9. Araslı H. «Məhəmməd Füzulinin vəfatının 400 illiyi münasibətilə (Dahi sənətkar, böyük mütəfəkkir)». «Azərbaycan tibb jurnalı», 1958, № 11, s. 3-10.

10. Azərbaycan tarixi ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinədək. Z.M.Bünyadovun və Y.B. Yusifovun redaktəsilə. I cild, Bakı, Azərneşr, 1994, s.7-637.

11. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. V.M.Əliyarov, Ə.Səfərov, Y.M.Mahmudov, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1989, s. 39-70.

12. «Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutu». Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, I cild, 1976, s. 140.

13. Azərbaycan tarixi ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinədək. Redaktor İ.Əliyev, Bakı, Elm,1993, s.4-280.

14. Azərbaycan tarixi II cild, (III-XIII əsrin I rübü). Redaksiya heyəti Nailə Vəlixanlı, Ziya Bünyadov, Oqtay Əfəndiyev, Qara Əhmədov, Fəridə Məmmədova , Bakı, «Elm»,1998,s.15-73.

15. Aslanov Q.«Daşların,qayaların dili ilə», «Elm və həyat» jurnalı № 7,1965,s.28.

16. Aşurbəyli Sara, “Şirvanşahlar dövləti”, Bakı, «Elm»,1997, s.84,155.

17. Aşurbəyli Sara. “Bakı şəhərinin tarixi orta əsrlər dövründə”, Bakı, Azərnəşr, 1998, s.50-60.

18. Ашурбейли Сара, «История города Баку в период средневековья», Баку, «ЭЛМ», 1992,с.90-110.

19. Бакиханов Абаскули-ага. «Гюлистан-Ирэм», Баку, изд. «Общества обслед. изучения Азербайджана», Вып.4, 1926, с.26-47.

20. Вагіров S., Тəқдиси С., Yüzbaşinskaya P. “Farmakologiya”. Bakı, «Maarif», 1970, s.5.

21. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərnəşr, 1989, s.50-70.

22.Cavadov Q., «Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti: ənənələr və müasirlik», Azərbaycan SSR, «Bilik» Cəmiyyəti, 1986, s.15.

23. Cavadov Qəmərşah, «Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə», Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1990, s.84.

24. Cavadov R.B.,Əfəndiyev C.C.«Həmidə xanım Cavanşir Məmmədquluzadə və təbabət», Bakı, «Azərbaycan Tibb jurnalı», 1968, №3, s.101-104.

25. Cavadov R.B.,Əfəndiyev C.C. «Görkəmli şair, həkim və vətəndaş», «Azərbaycan Tibb jurnalı»,1968,№11,s.85-90.

26. Cavadov R.R. Azərbaycan əczaçılıq elmi cəmiyyətinin respublikada tibb işçiləri və aptek işçilərinin praktik əlaqəsinin möhkəmlənməsi məsələsinə həsr olunmuş elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, Az.SSR Səh.Nazirliyi Əczaçılıq Elmi Cəmiyyətinin idarə heyəti, Baş Apteklər İdarəsi,1959, s.3-8.

27. Ç.Qacar. «Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli şəxsiyyətləri». Bakı, «Nicat» nəşriyyatı,1997, s.78,79, 143,145.

28. Dəmirov İ.A.,Hüseynov D.Y. «Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişaf tarixinə dair», «Tibb jurnalı», №4,1979,s.72-77.

29. Джафарзаде И.М. «Древнейший период истории Азербайджана». Очерк по древней истории Азербайджана. Баку, Изд.Акад.Наук Аз.ССР,1956. с.10-47.

30. Дьяконов И.М. История Мидии. Изд.М.-Л., 1956.с.51-60.

31.Эфендиев М., Мехтиев А. “Развитие научной медицинской мысли в Азербайджане”,Баку,изд.АН Аз. ССР, 1968.с.5.

32. Эфендиев Мамед Эмин .«Развитие научной медицинской мысли в Азербайджане»,Баку, «Элм»,1968,с.18-23.

33. Эфендиев М.Э. Низами и медицина. Сборник.”Низами”. №3, Баку, изд.АН Аз.ССР,1949,с.9-14.

34. Эфендиев М.Э.«Азербайджанские врачи прошлых веков». «Азербайджанский медицинский журнал», №11. 1959 , с.18-22.

35. Эфендиев М.Э. «Основы лекарствоведения». «Азербайджанский медицинский журнал», №1, 1941, с.10-15.

36. Эфендиев И.К. «История медицины в Азербайджане в древнейших времен до XIX века», Баку,изд.Академии Наук Аз.ССР,1964, с.182-185.

37.Эфендиев Октай. «Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке.Баку, «Элм»,1981,с.22-35.

38. Əfəndiyev Ə. «Füzulinin tibbi görüşləri», «Kirovabad kommunisti», 6 noyabr 1958-ci il.

39. Əfəndiyev Sabir, Rəcəbov Abdulla. "Azərbaycan xalq təbabətindən", Bakı, Azər nəşr, 1992, s.20-40.
40. «Əhrimən (Anhra Manyu)». Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası. IV cild, Bakı, 1980, s.260.
41. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV—XVI əsrlərdə. Bakı, «Elm», 1983, s.25-54.
42. Göyüşov Nəsim. Məhəmməd Möminin «Töhfət - ül-Möminin» («Həkim Möminin töhfəsi») əsəri haqqında. «Elm və həyat» jurnalı, №6, 1986, s.22-24.
43. Hacıyev İ. «Elm dinə ziddir. Biologiya ruhun ölməzliyi haqqında», «Elm və həyat» jurnalı, №8, 1965, s.10.
44. Haşimov Ş.Q., Danilenko Q.Y. «Azərbaycan səhiyyə tarixini vərəqlərkən», Bakı, «Azərbaycan Tibb jurnalı», 1977, №11, s.66.
45. Həmidov Ənvər. «Loğmanlar yurdu», Bakı, «İşıq» nəşriyyatı, 1991, s.19-90.
46. Hüseyn Ciddi, Gülüstan qalası – Şamaxı qız qalası, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 115 s.
47. Hüseyn Ciddi, Buğurt qalası, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1973, 54 s.
48. Hüseynov Adil. «Xalqın xidmətində (Ağahüseyn Kazımovun anadan olmasının 80 illiyi)». «Kommunist» qəzeti, 5 mart, 1972-ci il.
49. Hüseynov D.Y., Qəhrəmanov B.H. «Azərbaycanda 50 il ərzində farmakologiya və toksikologiyanın inkişaf perspektivləri». «Azərbaycan Tibb jurnalı», №7, 1973, s.65-68.
50. Hüseynov R., Məmmədov V., Osmanov M. «Sən sağlamsanmı?» Azər. nəşr. 1990, s.7.
51. Hüseynov D.Y. «Azərbaycanda əczaçılıq təhsilinin 30 illiyi», «Tibb jurnalı», №2. 1968-ci il, s.77-80.

52. Hüseynov M.M. «Uzaq daş dövrü», Bakı , «Gənclik» nəşriyyatı,1973, s.20-28.

53. Hüseynov D.Y. «Azərbaycanda tibb elminin inkişafı», Bakı, «Azərbaycan Tibb jurnalı»,1964,№7,s.68-69.

54.Хасə Nəsirəddin Tusi. “Əxlaqi Nasiri”. R.Sultanovun tərcüməsi. Bakı, Elm, 1989, s.250-260.

55. «Xalq təbabətinin izi ilə». Tərcümə və tərtib edəni Göyüşov Nəsim. Bakı, Azər.nəşr.1987,s.5.

56. «Xalq təbabəti xəzinəsindən». Tərcümə və tərtib edəni Göyüşov Nəsim. Bakı , Azərbaycan Ensiklopediyası, 1992,s.220.

57.Xəlilov A., Ramazanov A. «Mahmud ibn İlyas»,«Elm və həyat», 1988, №1, s.20-22.

58. Кадыров А.А., Саипов У.Т. "Великие ученые медики средневековья" (об Абу Бекре ар-Рази, Абу Али ибн Сине),Ташкент, «Медицина»,Уз. ССР 1988, с.11-15.

59. Кадырли Айдын, М.Н.Кадырли (Исрафилбеков). История медицины. Аз.ССР.Баку, «Элм», 1970, с.30-45.

60. «Kafiyəddin Ömər ibn Osman». Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası. V cild, Bakı, 1981, s.302.

61.Керимов У. Неизвестное сочинение ар-Рази. “Тайны-тайн”. Издательство АН Уз.ССР. 1957, с.30.

62.Korçagina B.A. Botanika, orta məktəbin 5-6-cı sinifləri üçün dərslik.Bakı, «Maarif»,1981,s.10-30.

63.Qafarov N.N., Mirzəyev X.M., “Qədim Naxçıvanda dərmanşünaslığın inkişafı”, “Tibb jurnalı”, №4, 1980, s. 37-42.

64.Qasimov Mais, Nəsimli Eldar «Üzərliyim, üzərliyim», «Elm və həyat» jurnalı, 1979, №4, s.34,35,36.

65. «Qazan Mahmud (Qazan xan) islahatları». Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, II cild, Bakı, 1977, s.559.

66. «Qazaniyyə (Şam Qazan — Şənb-i Qazan)». Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, II cild, Bakı, 1977, s.559.

67. Гамида ханум Джаваншир Маммедкулузаде, «Мои воспоминания», Институт Рукописей НАН Азерб., инв.№6/Г-357.с.89,1910.

68. Qədirov F.V. «Qəbələdən tapılmış əcazılığa aid əmək alətləri haqqında», Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1981, №4, s.83-87.

69. Qəhrəmanov C.B. “Qədim bir türk əlyazması haqqında”. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının məruzələri. VIII cild, №9, Bakı, Az.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1962, s.71-74.

70. Qənbəroğlu Q., Lətifov C. «Əbubəkr əl-Razi». «Elm və həyat» curnalı №8, 1965, s.25.

71. Maqşudov F.Q. Azərbaycan tarixi. II cild, III—XIII əsrin I rübü. Bakı, Elm, 1998, s.70,77,78, 623.

72. Mahmudlu Y.M., Məmmədova N.İ., Zeynalov İ.X., Abdullayev M.Q., Məmmədov K.H., Ağayev R.Ə., Tarix, Bakı, «Abituriyent»-2006, s.176-177

73. Mahmudlu Yaqub, Yusifov Yusif, Əliyev Rəhim, Qocayev Əkbər, Azərbaycan tarixi, VIII sinif üçün dərslik, Bakı, «Aspoliqraf» -2006, s.35.

74. Mahmudlu Yaqub, Məmmədov Süleyman, Piriyev Vaqif, Qocayev Əkbər. Azərbaycan tarixi, VIII sinif üçün dərslik, Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2004, s.112-130

75. Mahmud ibn İlyas Şirazi. “Kitab-e tibb”. Şifr: M-23/5309, 81 s.

76. Mahmudov F. R. “Azərbaycanda daş dövrü və eneolit”. Bakı, “Elm”, 1984, s. 59-70.

77. Мухаммед Бергюшади. “Тибби Небиви”, ИРНАН, Азерб., инв. №7265, с.90-105.

78. Mikayılov M. «Xına», «Elm və həyat» jurnalı №2, 1965, fevral, s.19.

79. Mikayılova Ş. ”Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda dərmanşünaslıq”, Bakı, «Ensiklopediya» nəşriyyatı, 2000, s.8-200.

80. Мовлазаде З. Фармация вчера, сегодня, завтра. «Кто такие нусхабанды». Фармасевтин буллетени, №1, октябр, 1997, с.24.

81. Мухаммед Юсиф Ширвани. “Книга о медицине”, ИРНАН Азерб., инв. 9947, с.61-70.

82. Məhəmməd Yusif Şirvani. “Tibbnamə” əsəri. Mətni hazırlayanlar: M.Sultanov, A.Fərzəliyev, müasir əlifbaya çevirəni A.Ramazanov, elmi redaktəsi, şərhləri və lüğətləri tərtib edəni F.Ələkbərov, Bakı, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 1995, s.169-184.

83. Məhəmməd Füzuli. “Söhbət ül əsmər” əsəri. Tərtib edəni Həmid Araslı. Əsərləri II cild, Bakı, Az.SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutu, 1948, s.388.

84. Məhəmməd Füzuli. “Səhhət və Mərz” əsəri. Tərtib edəni Həmid Araslı. Əsərləri, V cild, Bakı, «Elm», 1958, s.216.

85. Məhəmməd Füzuli. «Həkim» rədifli qəzəl. Tərtib edəni Ə.Cəfər. Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Yazıçı» nəşriyyatı, 1984, s.272.

86. Məmmədbəyli H. «Nəsirəddin Tusi», «Elm və həyat» jurnalı, №7, 1965, s.20.

87. Məmmədov Süleyman, Vəliyev Tofiq, Qocayev Əkbər, Azərbaycan tarixi IX sinif üçün dərslik. Bakı, «Aspoliqraf»-2005, s.23

88. «Məlhəm» («Tibb mədrəsəsi»—«Mədrəseyi Tibb»»). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası. VI cild, Bakı, 1982, s.491.

89. Nemətova M.C. «Şirvanın XIV-XVI əsr tarixinin öyrənilməsinə dair», Bakı, Az.SSR Elmlər Akademiyası, 1959, s.58-65.

90. Невский В.А. Организация Азербайджанского научного фармацевтического общества. "Аптечное дело", №2, 1952, с.12-18.

91. Nəcəfov Nəcəf. «Abbas Səhhət haqqında xatirələr». «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 11 may, 1971-ci il.

92. Nərimanov N. "Tibb və İslam" əsəri, 1910. Şifr: 23Q-101237, inv. 17322, s.1-56.

93. Nəsirəddin Tusi, «Cavahirnamə» («Tənsuqnameyi-Elxani»), tərtib edən: Hacıbəy, Bakı, «Müəllif» nəşriyyatı, 2005, s. 4-10.

94. Nizami Gəncəvi. "Məxzənül əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") əsəri. H. Araslı, Bakı, Azər nəşr, 1953, s.164.

95. Nizami Gəncəvi. "Məxzənül əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") əsəri. Hüseynov Xəlil, Bakı, «Elm», 1983, s.130.

96. Низами Гянджеви. «Искендер-наме» Баку, изд. «Язычы», 1947, с.19.

97. Низами Гянджеви. «Семь красавиц». Баку, изд. «Язычы», 1947, с.23.

98. Низами Гянджеви. «Лейли и Меджнун», Баку, изд. АН Аз.ССР, 1947, с.65-71.

99. Nuriyev A.B. «Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi», «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1981, 151 s.

100. Onullahi S.M. "Təbriz şəhəri XIII—XVII əsrlərdə". Bakı, Elm nəşriyyatı. 1982, 278 s.

101. Onullahi S.M. «Azərbaycanda ilk ali tibb təhsili ocağı». «Təbib» qəzeti, 30 sentyabr, 1991-ci il.

102. PiriyeV V.Z. «Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə», Bakı, «Nurlan», 2003, 458 s.

103. Пять лет союзу медсантруд в Азербайджане. Союз МСТ и аптечное дело в АССР. Баку, 1925, с.70-75, 113-115.

104. Рамазан ибн Шейх Али. «Фаррухи-наме Джемали» (перевод Мохубали ибн Ахмеди Ленкерани). ИРНАН Азерб., инв. №5804, с.110-120.

105. Рашид ад-Дин Фазлуллах. «Джами ат-Таварих». О.И.Смирнов, Б.И.Панкратов, «Сборник летописей». Т.Ш, 1957, изд. М.-Л., Акад.Наук ССР, с.30-53.
106. Rüstəmov A. « Qədim təbiblərin reseptlərinə əsasən». «Kommunist» qəzeti, 25 avqust, 1982-ci il.
107. Rüstəmov A.İ. «Əczaçılıq işinin təşkili», Bakı, « Maarif», 1992, s.15.
108. Rüstəmov C.N. «Azərbaycanda daş dövrü və eneolit», Bakı, «Elm», 1984, s.41-50.
109. Рустамов Асеф. “История развития фармации в Азербайджане”, Баку, Азернешр, 1966, с.36-40.
110. Səfərov Əlyar. «Azərbaycan tarixinin qaynaqları», Bakı, Azərnəşr, 1988, s.45-70.
111. Sultanov İ.İ. « Əczaçılıq praktikası üçün rəhbər». Bakı, «Maarif», 1930, s.3-31.
112. Султанов Б.Б. Сведения медико-санитарного бюро г.Баку за 1914 г. Аптечное дело на Всероссийской гигиенической выставке. Баку, 1914.с.20-35.
113. Сумбатзаде А.С. «Историческая наука в Азербайджане». Баку, «Элм», 1935, с.90-102.
114. Сумбатзаде А.С. «Азербайджанцы—Этногенез и формирование народа». Баку, «Элм», 1990.с.20-63.
115. Tacəddin İbrahim Əhmədinin «Tərvih ül-ərvah» (“Könlün ruhlanması”) əsəri. Ərəb əlifbasında, türk dilində yazılmış əlyazma haqqında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki A.A.Əlizadənin məlumatı. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri, №9, VIII hissə, 1962-ci il, s.71-74.
116. Talıbzadə İ.A. «İnqilabdan qabaqkı dövrdə Azərbaycan kəndində səhiyyənin tarixinə dair». Bakı, «Azərbaycan Tibb jurnalı», 1968, №3, s.97-100.
117. İsmizadə Ömər Şirəli oğlu, «Bitkilərin xalq təbabətində işlədilməsi», Az.SSR, EA məruzələri, №7, Bakı, 1959, s.629-630.

118. Исмизаде О.Ш., Лекарственные растения народной медицины в древних археологических находках, Докл. АН Азерб. ССР, №7, Баку, 1959, с.627-628.

119. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. «Həkim» əlyazması. Saxlanma vahidi 81, 2 s.

120. Юсифи Мухаммед ибн Юсиф Табиб. “Медицина”, ИРНАН Азерб., инв. №1011, с.60-68.

121. Şəfiyev Şamil. «Naxçıvanda səhiyyə işinin tarixinə dair kitab (A.Məmmədovun İnqilabdan əvvəlki Naxçıvanda səhiyyə işləri adlı kitabı haqqında)». «Şərq qapısı» qəzeti, 14 avqust 1965-ci il.

Ш. Шәфиєв